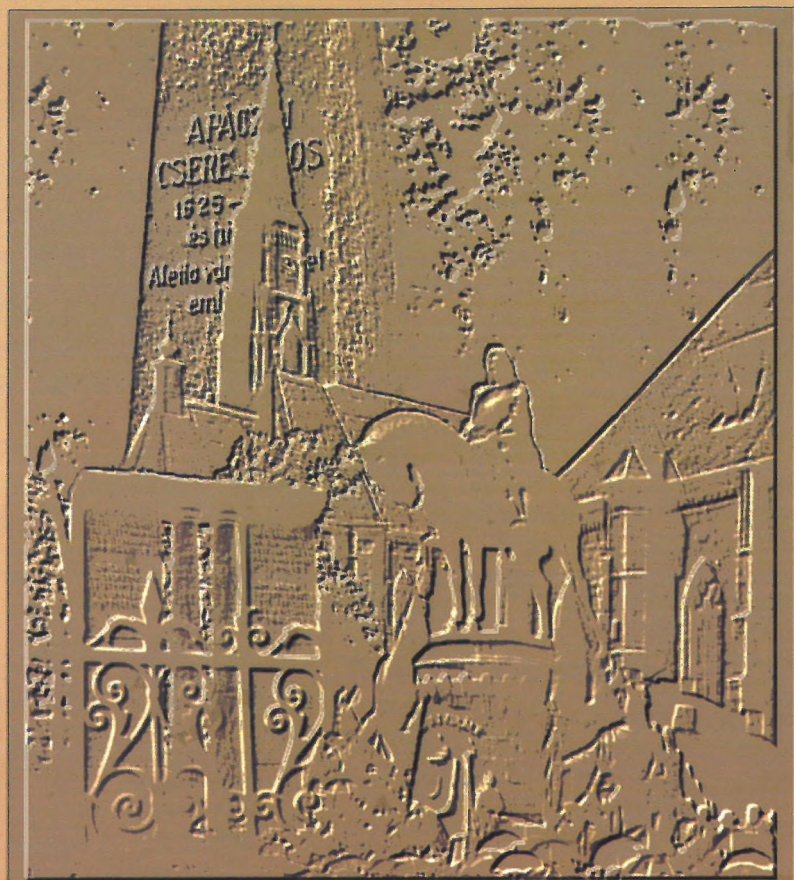

CS. Gyimesi Éva

Honvágy a hazában

Esszék, interjúk, publicisztikai írások

CS. GYÍMESI ÉVA

HONVÁGY A HAZÁBAN

Cikkek, tanulmányok, esszék

PESTI SZALON KÖNYVKIADÓ

8-167251

R6

A könyv megjelenését a Magyar Könyv Alapítvány támogatta

LELTÁROZVA
2018

© Cs. Gyímes Erika, 1993

„OTT, AHOL ZSARNOKSÁG VAN...”

Azt kérted, meséljem el az előzményeket, a forradalom előtti személyes küzdelmeket, a meghurcoltatásokat. Mielőtt megpróbálnék – töredékesen – eleget tenni kérésednek, fontosnak látom megjegyezni: az én, jobb híján ellenzékinak nevezhető civil szabadságharcom és a nyolcvankilences események között talán nincs is semmiféle kapcsolat. Utólag, önkényesen lehet ugyan belemagyarázni valamiféle ok-okozati viszonyt, mint ahogy azt a történelemírásban gyakran meg is teszik, összefüggést teremtve egymástól független tények között. Magam is megtehetném, hogy életem politikai színezetű eseményeit a Nagy Fordulat előzményeként tüntessem fel, de részemről ez hazugság lenne, mert bármit is vállaltam, sohasem gondolkoztam azon, lesz-e valamiféle hatása szűkebb vagy tágabb körben, egyszóval: lesz-e befolyása a történelemre.

A hetvenes évek végén, úgy emlékszem, teljesen elfoglaltak a szakma, a tanári pálya mindennapi gondjai. Nagyon sokat tanultam. Szerettem a foglalkozásomat, bár folyton elégedetlen voltam önmagammal. A tudomány terén magasra szabtam a mércét magamnak és másoknak is. Kialakult egy olyan vélemény, hogy a szakterületemen „szcientista”, az irodalomkritikában „esztéticista” szemléletet érvényesítek, távol áll tőlem az ideológiai szempont, még az úgynevezett népszolgálat eszménye is. A katedrairodalom már szerepét osztotta rám a környezetem. Annál is inkább,

mert kultúránkban a közösségi elkötelezettség, a népszolgálat, a helytállás értékeszménye mindennek fölé rendeltetett. Ennek, úgy látszik, nem tudtam megfelelni.

Ezerkilencszázhetvennyolcban kezdett kialakulni az a meggyőződés, hogy baj van a kisebbségi értelmiség önszemléletével és szerepvállalásával. A kisebbségi függést nem csupán elfogadja, hanem a „hősi helytállás” lehetőségeként értelmezi, az alapvető konfliktushelyzetet – a szabadság hiányát – jól működő kompenzációs rendszerrel, többek között a kényszerűség mitizálásával és átesztétizálásával kendőzi el. Így védekezik ellene. Az őszinte szembenézés más magatartást követelt volna, kényelmesebb volt nem szembenézni és a tragikus áldozat szerepében tetszelegni. *A mitizált kényszerűség* című, a *Korunkban* megjelent írásom ezt a gondolatot próbálta akkor kifejezni.

Dehogy voltunk mi hősök. Nem voltunk áldozatok sem. Az áldozatnak értelmes célja szokott lenni. Mi egyszerűen kiszolgáltatottak és tehetetlenek voltunk, és a túlélés ösztönét, elemi érdekét a méltóság látszatával próbáltuk céllá nemesíteni. Lassan jöttem rá arra, amit Konrád György így fejez ki: „Mihelyt nem tekintem parancsoló szükség-szerűségnek adottságaimat, fogvacogtató szabadság nyílik meg előttem.”

Szerettem a tanítványaimat. Átadtam nekik, amit tudni véltem. Egyre kevésbé tudtam elviselni a gondolatot, hogy belőlük is tárgyak legyenek. Az ő függésük még nyilvánvalóbb volt: a kihelyezéssel járó kényszerlakhely kiszolgáltatottságunk ordító jelképe lett. Értelmesnek akartam látni az életüket. Nyilván azért, hogy ezzel az én hivatásom is értelmesnek bizonyuljon. Ezért írtam az első leveleket és tiltakozásokat.

A meghatározó fordulat azonban az *Ellenpontok* megjelenése volt. A kisebbségi jogi követeléseket tartalmazó nyolcadik számról – 1982 őszén – magam is csak a rádióból értesültem. Teljes azonosulásra késztetett az a dokumentum. Nem azért, mert Szőcs Géza is magyar szakos hallgató, majd a barátunk volt. Hanem mert az igazságot vállalni minden következményével együtt számomra létszükségletté vált. Ezért vállaltam tovább a barátságot is, amikor sokan – a szűkebb baráti köréből is – elhatárolták magukat tőle. Ezért fűztem szorosabbra az ismeretséget szerzőtársaival, Ara-Kovács Attilával és Tóth Károllyal is. A következmény előre látható volt. Amikor karácsony táján begipszelt lábbal hazakerült, és első este felhívott, meglátogattuk. Tudtuk, miért hív minket. Nyilván hallotta, hogy szolidarizálunk. Az ilyen telefonhívásokról állította akkoriban a kolozsvári értelmiség egy része, hogy az provokáció.

Nos, valóban provokáció volt. Amennyiben az igazság gyakran kihívásként hat az emberre, mellyel szemben nem lehet közömbösnek maradni. Az igazság úgyszólván botrányos, ha már berendezkedtünk arra, hogy nem nézünk szembe vele.

Mi szembenéztünk vele és a következményeivel: még aznap éjjel az ajtónkig kísért a nekünk kijelölt őrangyal. És ettől fogva „bekerültünk a szórásba”. Nemcsak „a fiúk” éreztették fenyegető jelenlétüket, meghidegedett körülöttnünk a baráti légkör is. Hogyan lehet ilyen közel engedni magunkhoz azt a veszedelmes embert? Nem kevés kolozsvári értelmiségiről szereztem akkor életre szóló tapasztalatokat. De a tanulság nem annyira a személyekre vonatkozik, mint a tipikusnak mondható reakcióra: ha a kihívó igazság

elkötelezettséget kíván, csak egyetlen módon lehet nemet mondani: úgy, hogy kétségbe vonjuk, igazság-e valóban.

Szőcs Géza sohasem próbált minket meggyőzni arról, hogy ő nem provokátor. Vagy elhittük, vagy nem. Én hittem, hogy nem az. Ha történetesen az lett volna, akkor is fontosabb volt számomra az az igazság, aminek ő és társai akkor a szimbólumává lettek. Amikor velük szolidarizáltam, az igazságunkkal azonosultam. Tévedés lenne azonban azt hinned, hogy ezzel valami tudatos, társadalmi érdekű célt követtem. Ezt egyszerűen – ha lehet így mondani – önző erkölcsi érdekem diktálta: az autentikus létezés szükséglete, mely nem egyeztethető össze a hazugsággal. „Fogvacogtató szabadság nyílt meg előttem.”

Nyolcvanhárom május tizennyolcadikán a Securitatén sem tudtam mást vallani, mint azt, hogy egyetértek az *Ellenpontokkal*.

Tudod, akkor nagyon sok veszítenivalóm volt. Mindenekelőtt a hivatásom. Mert „megígérték”, hogy kidobatnak az egyetemről, és Bákó megyébe helyeznek. (Megjegyzem, én nem akartam eleve az egyetemre kerülni. Volt egy hely a tanszéken, és az évfolyam listáján én voltam az első. Véletlenül kerültem oda. Mindig is ajándéknak tekintettem, amiről bármikor le tudnék mondani.) De a családuk biztonsága, a nehezen megszerzett lakás, a viszonylagos békességünk is kockán forgott. Azelőtt kértem útlevelet is, Magyarországra. Mindentől elbúcsúztam akkor, és úgy nyilatkoztam: a fiam kellene szembeköpjön, ha azt mondanám, hogy nem értek egyet az *Ellenpontokkal*.

Soha nem érzett harmónia töltött el. Többé nem féltem, eggyé lettem valamivel, ami több, nagyobb erő, mint én. Valami ismeretlen nyugalom ajándékát vittem magammal, amikor kiléptem az épületből.

Végül is ennek a harmóniának az értéke határozott meg minden további fejleményt. Mert lehetett-e valami, ami fontosabb, mint azonosnak lenni önmagammal? Ezután más félelmem nem is volt, mint hogy ezt a nyugalmat elveszíthetem.

Azután sűrűsödtek az események. Ezerkilencszáznyolcvanöt újabb fordulóponthoz. Az egyik legkedvesebb évfolyamunk kihelyezése előtt már télen levelet írtam a minisztériumba, kérve, hogy a fő szakjukkal vagy legalábbis magyar iskolába helyezték őket. A kihelyezés napjára aztán válogatottan távoli, eldugott helységek listáját küldték. Kizárólag a Kárpátokon túlra. Végzőseink halasztásért, új listáért folyamodtak, nem mentek el a helyválasztásra. A memorandumot én írtam meg Farkas Jánoséknál, az évfolyammal megegyezésben. Előbb az egyetem vezetésével kerültem szembe, majd az elvtársak egész nyáron figyeltek.

Október elsején volt a házkutatás, a kislányom iskolatáskájával kezdték, majd – négy napig – folytak a hosszú kihallgatások. Elvitték a Kriterionnak szánt kéziratomat. Történetesen nálunk volt Csőgör Lajos kézirata is az egyetem történetéről. Azt is elvitték. „Micsoda felelőtlenség!” – mondták rólam a Felelős értelmiségiek. Ma is tartja magát a fáma, hogy valójában csak azért történt minden, mert „megszellőztettük” a Csőgör-kéziratot. Ezt éppúgy nem tudom megcáfolni, mint Szőcs Géza azt, hogy ő „provokátor”. Egyeseknek – úgy látszik – jobban esett így értelmezni

mindent, ami akkor velünk történt. Pedig az egész esemény sor – a házkutatások Visky Andrásnál, Szőcs Gézánál, Marius Tabacuéknál és másutt – elsősorban a kulturális fórum közelgő megrendezésével függött össze.

Azon az őszön különösen nehéz volt a tanítás. Kétségesnek látszott, hogy van-e értelme tanítani, ha végzőseink úgysem vehetik hasznát, hiszen a minisztérium önkényesen idegennyelv-szakkal szórja szét őket a legtávolabbi katedrákra. Karácsony előtt Kozma Zsolttal, a teológiatanárral beszélgettem erről. Egy történettel válaszolt kétségeimre: „Volt egyszer egy Mari néni, megrepedt a korsója. A falubeliek noszogatták: »Cserélje már ki azt a korsót, hiszen mire a kútról hazaér, a vize elszivárog. – Nem baj, fiam – mondta Mari néni –, legalább a korsó megmosul.»

Azóta sem találtam racionális értelmezést ennek a példázatnak, de abból éltem, amit sugall. Az úgynevezett ellenzéki tevékenység végső haszna sem érdekelt. „Legalább a korsó megmosul...” Ez volt a fontos.

Nyolcvanötben alakult meg a *Limes* nevű értelmiségi kör Molnár Gusztáv vezetésével.

Az írásaikat elhelyezni már nem tudó, marginalizált értelmiségiek egyfajta vitaklubja volt ez, a minimális visszhangot biztosító szűk nyilvánosság és ösztönző közösség. Akkoriban nem publikálhattam; férjem, Cseke Péter könyvét, az *Erdélyi Fiatalokat* terjesztése előtt betiltották, mindketten a kör tagjai lettünk. Folytonos határhelyzet volt ez valóban. Hiszen a kör léte maga is szervezkedésnek minősülhetett, pedig csak a remények maradékát fenntartó, írásra biztató szellemi táptalaj volt. Négy kötetre való – főleg a kisebbségi lét különböző vetületeit elemző – anyag gyűlt össze. Nyolcvanhét februárjában buktunk le, ezúttal Molnár

Gusztávnál rendeztek házkutatást. Másodszor is elvitték *Gyöngy és homok* című kéziratomat és a *Nem lehet* című, férjem által frissen szerkesztett kötetet. De az anyag nagy része – ennek egy példánya is – megmenekült.

A titkosrendőrség ezúttal csak őrangyalait állította rám. A piszkos munkát átadta az egyetem vezetőségének. Az akkori rektor abban az évben kétszer hívatott figyelmeztető beszélgetésre. Másodszor az akkori tanügyminiszter-helyettes asszony adott nagyobb nyomatókat a dorgálásnak. Nyarunkat, szabadságunkat a spiclik folytonos jelenléte árnyékolta.

Következő év márciusában levelet írtam a miniszter asszonynak a magyar szakos végzősök kihelyezése ügyében. Ezt beolvasta a Szabad Európa is. Román kollégáim közt több is akadt, aki szemérmesen vagy látványosan szolidaritását fejezte ki. De ez volt az a csepp a pohárban, ami után már fegyelmi bizottság következett. Az egyetem szenátusának büroájában hat hozzászóló közül négyen követelték, hogy távolítsanak el az egyetemről; nacionalizmus (irredentizmus), államellenes felforgató tevékenység, vallásos eszmék terjesztése, az ifjúság szellemi mérgezése – ezek voltak a vádak. Utolsó figyelmeztetést kaptam, s egy ideig – a kivizsgálás és a döntés meghozataláig – felfüggesztettek állásomból.

Ez akkor a magyar tanszék számára az összeomlás határát jelentette. Az irodalmi részleg létszáma már nem csökkenhetett tovább. A tanszékvezető, Benedekné Gergely Piroska, nem határolta el magát tőlem, pozitív referátuma, melyet tevékenységemről írt, már-már a szolidaritás kinyilvánítása volt. A kijelölt háromtagú bizottság egy másik tagja, Drasoveanu kolléga nem volt hajlandó egyértelműen állást

foglalni ellenem. Egy olyan nyár után, amikor mindenüvé követtek, újra kezdhettem a tanítást.

„Éva, téged már csak azért tartanak itt, hogy gyanússá tegyenek és lejárassanak!” – mondta egy kivándorolni készülő kollégám...

Azon a nyáron kezdődött el a falurombolás elleni tiltakozás. Az itthon maradt, megfogyatkozott baráti körből egypáran *Testvérek! – Fratilor!* címen kétnyelvű rölapot terjesztetünk. Egy ízben fényes nappal lengedeztek a föld felé az ívek a nagypiaci csarnok tetejéről. Az akkori „tettes” Chelu Iván volt. A szöveget én írtam. Komolyan gondoltam, hogy a cél érdekében összefoghatunk a románokkal.

Még folyt ellenem a kivizsgálás, amikor Doina Cornea közzétette a falurombolás elleni tiltakozását. Mint volt tanítványát és kollégáját megkért Marius, hogy vezessem és mutassam be őket és Wrábeléket Cornea asszonynak, hogy aláírásukkal támogassák a felhívását. Mi tagadás, nem ismert meg rögtön. De szívesen fogadott. A bonyodalom akkor kezdődött, amikor a lakásáról jövet autóba ültünk, és a házőrzők követni kezdtek.

Ha lebukom, biztos nem úszom meg kirúgás nélkül, gondoltam. Mi lesz a diákokkal? Ettől tartva kértem, hogy egy sarkon befordulva, míg a másik autó még nem látszik, lassítsanak; ugorjak ki a kocsiból. Sötét volt, a mögöttünk jövők nem láthatták, ki volt a negyedik alak. De kihallgatásra számítva barátaim megegyeztek: Melinda, Chelu Iván felesége magára fogja vállalni, hogy ő volt. Öt perc múlva egy rendőr igazoltatta őket, másnap mindnyájukat bevitték, házkutatás is volt. Melinda nagy lélekjelenléttel alakított, holott ő nem is volt Doinánál.

Ezért, az ilyen emberekkel való kapcsolatokért is vallom, hogy nem bánok semmit, megérte a kockázatot. Melinda több volt, mint barát: a bajtársam lett. Az ő áldozata – melyre korántsem kényszerből vállalkozott – autentikus áldozat volt. Napokig bevitték, faggatták őket a Doinával való találkozásért. Szégyelltem, hogy én nem írtam alá a felhívását, de ez akkor, úgy érzem, helyes volt.

Ezen az őszön együtt vizsgáztattunk Balázs Sándor meg én, a *Limes* maradék tagjai. Mindketten folytatásra vagy újramegzásra gondoltunk. Sándor megosztotta velem a tervét: lapot alapítunk *Kiáltó Szó* címmel. A kör nagyon szűk volt, a férjem és én csak Sándorral tartottuk a kapcsolatot. Az utóbbi évek egyik legszebb élménye ez a munkatársi közösség. A marxista filozófiatanárból nemzeti-eszme-történelemszakra, kisebbségvédelmi politikussá lett Balázs Sándor a legkiegyensúlyozottabb és legderűsebb munkatársunk volt. A *corrida erkölce* című esszéjével (*Élet és Irodalom*) nemcsak e szűk körben aratott sikert, ám ismerősei többsége nem sejtette, hogy ezenkívül mire vállalkozott. A *Kiáltó Szó* című szamizdat nyolc megszerkesztett számából csak kettő jelent meg, de ez nem rajtunk, szerkesztőkön múlt. A munka oroszánrészt Balázs Sándor és a két technikai szerkesztő, Schwartz Róbert és Anikó végezte. Más segítőtársaink is voltak, de az ő kilétük felfedése talán még nem aktuális.

Amint látod, nem nyughattam. Az igazság jó ízét nem lehetett már elfelejteni. Olyanná lett, mint egy szenvedély, a jó közérzetem függött tőle.

November elsején a temetőben találkoztam Doina Corneával. Láthatóan örült, hogy üzenhet a lányának: bántalmazták, halálosan megfenyegették. Ez egy évvel

Brassó után volt, Doina már közzétette megemlékezését a Szabad Európa Rádióban. A hírt kijuttattam. Ezután többször találkoztunk. Rendszerint az utcán vagy a temetőben, mintegy véletlenül, az apja sírjánál. Ezekre a beszélgetésekre utalok hozzá intézett levelemben, melyet 1989-ben beolvastak a Szabad Európa Rádióban.

Egy alkalommal Gheorghe Vasilescu ügyvéd úr, akinek el kellett volna juttatnia egy üzenetet Doinához, provokációtól félve nem akart velem szóba állni. A Doina apatársa pedig feltehetően szekus ügynök volt. Ezt nem tudtam. És ezen múlt, hogy újra bekerültem a szórásba. Nyolcvankilenc március 16-án egy terepjáró, egy Dacia és négy gyalogos követett egyszerre, majd felváltva. Néhány nap múlva megkeresett Vasilescu úr, mondta, hogy elnézést kér, kár, hogy nem fogadott, Doinát megverték, próbáljam kiküldeni a levelét Párizsba. Leírhatatlanul féltettem azt, aki végül is vállalta a kockázatot a határon.

A baráti segélyekből – többek között a Tőkés család ajándékaiból – próbáltunk Doinának gyógyszert és élelmet küldeni. Vasilescu ügyvéd úr közvetített. De második alkalommal – egy kicsi vaj, csokoládé, gyógyszer volt nála – lebukott. Az utcán rendőrkocsiba tuszkolták: „tolvaj, spekuláns” jelszóval bevitték. Aznap ismét figyelni kezdték a házunkat, majd június 20-án újabb házkeresés következett. Ezúttal nagyon ravaszul jártak el: vajcsempészet és üzérkedés – ez volt a fő vád. Öt napig a gazdasági rendőrségre „jártam”. Reggel bekísértek, este hazahoztak. Rendőrkocsiból tették ki a „tanárnőt” a negyedünk közepén. Volt, mikor késő éjjel, volt, amikor világos nappal. A torzító híradásoknak nem örültem. De az egyre nyilvánvalóbb szolidaritási gesztusok megerősítettek. Ez az eseménysor időben egy-

beesett a fiunk érettségijével. Minden vizsgáját azzal a tudattal tette le, hogy az anyja „bent van”.

Nem bántam meg, hogy Doina mellett voltam. Sokan csodálkoznak ezen. Mert akik ismerik a levelemre küldött válaszát, hiábavalónak tartják az egész akciót. De ennek így kellett történnie. Legalább megtudtuk, hogy az ellenállás legkiemelkedőbb alakja hogyan gondolkodik a kisebbségi kérdés felől. Akkor vesztettem el illúzióim egy részét. Ennek ellenére tárgyalópartnernek tartom, nyitottnak a mi problémáinkra.

Ez volt az utolsó eset, hogy a Securitate közvetlenül avatkozott be életünkbe. Kevés kivétellel minden kihallgatómat és őrangyalomat láttam azóta az utcán. Többnyire céltudatosan sietnek, mint akiknek fontos dolguk van.

Az utolsó felvonás, mint tudjuk, Tőkés Lászlóval kezdődött. Ő az *Ellenpontok* után velünk, a *Kiáltó Szóval* is együttműködött. De nyilván még fontosabb, hogy az ő példaadó, következetes ellenállása is segített átvészelni az utolsó hónapokat. A tizenhét magyar értelmiségi közt, akik egy nyilatkozatban szolidaritásukat fejezték ki, ott voltam magam is. Tavaly novemberben ezért újra behívtak a rektori hivatalba.

Sohasem hallgattam annyit a rádiót, mint tavaly ősszel. A berlini fal ledöntése után a hazai pártkongresszus eseménytelensége lesújtó volt. Ezekben a hetekben barátunk, Marius Tabacu jóvoltából a Noica-iskola legjobbainak, Andrei Plesunak és Gabriel Liiceanunak a könyveit olvastam. Valóban nagyon sok időm volt. Dolgoztam, csomagokat küldtem katona fiunknak, és várakoztam. Bevallom, nem sok reménnyel. De el voltam készülve mindenre, a jóra is.

Közben szoros megfigyelés alatt voltunk. Az utolsó nap, amikor közelről követtek, december 18-a volt, a temesvári események után. Másnap Marian Papahagival bizalmas beszélgetésben latolgattuk már a várható fejleményeket. A román kollégák részéről akkor egyre érezhetőbb volt a közeledés.

Amikor Ceaușescu megbukott, az volt az első gondolatom: Istenem, most jön a neheze! Számomra mindenképpen beigazolódott. Hiszen könnyű volt a szekuval szemben, teljesen egyértelmű helyzetekben megállni. Azt gyerekjáték volt kiheverni. Nyugodt álmaim voltak két kihallgatás között. De iszonyú, amikor jóindulatú román emberekkel sem tudod magad megértetni, amikor egész történelmileg felhalmozott előítélet-rendszer áll előtted naponta elgördítendő sziszifuszi kőként.

Az események alatt nem tudtunk semmit a fiunkról. A Megmentési Frontnál egy Popescu nevű kapitány úgy tájékoztattott, hogy Craiovában a terroristák megtámadták a kaszárnyát. Karácsony szombatján a lányunk este tízig teljesen egyedül volt. Csak azután kezdődhetett a családi szenteste. Péterkére, Tőkés Lászlóra és azokra gondoltam, akik távol, veszélyben vannak.

Szilveszter napjáig nem kaptunk hírt a fiunkról. Aznap felhívott. Majd megérkezett egy levelezőlap is a következő szöveggel:

„Éljen a Szabad Románia!

(Jól vagyok, ép, egészséges, elmúlt minden veszély.)

Európában kitavaszkodott, az utolsó hófolt is felolvadt, és a sok virág közt egy rügy bontakozott ki. Büszke vagyok, hogy itt születtem.

22-én sírtam az örömtől, a következő napokban a hidegtől, az álmodástól és éhségtől. Tegnapig folyton támadtak a terroristák, és mi lövészárkokban védtük a forradalmat. Először éreztem halálfélelmet, előttem halt meg egy jó ismerősöm. A TR-esek (katonai szolgálatukat töltő egyetemisták) közül »csak« sebesültek vannak. Ma az első békebeli nap. Megkaptam a csomagot is. Isten áldjon meg titeket érte. Új ember vagyok. Szervezkedjetek! Ha most otthon volnék, szeretnék a kolozsvári rádióban beszélni a fiatalokhoz. De biztos megcsinálta ezt már valaki.

Zűrzavar van az agyamban. Nem tudom, mikor megyünk haza. Hamarosan...

Békés, boldog, aktív új esztendő, erőt az álmaink megvalósításához!”

December 28-án kelt a levél. Hogy forradalom volt-e valóban, most ne fessegessük. Gyermekeinktől nem vehetik már el ezt az élményt. És ha mi belefáradunk is, ők talán majd a saját igazukból, a saját meggyőződésükből merítenek erőt álmaik megvalósításához. Az ifjúság, azt hiszem, mindenképpen véghezvitte volna, ami végül is bekövetkezett. Egy percre nem gondoltam, hogy amit vállalok, az előzménye lesz egy történelmi fordulathoz. Közvetlen haszna sohasem volt, a család, főképpen szüleim nagyon megsínylették. Jelentősége, ha van, elsősorban erkölcsi, személyes természetű. „Ott, ahol zsarnokság van, mindenki szem a láncban” – írja Illyés Gyula. Nos, én nem akartam láncszeme lenni annak, ami volt. Ha ellene semmit sem tehettem, legalább nem segítettem fenntartani a diktatúrát. És ezzel elsősorban egy belső, lelkiismereti parancsnak próbáltam eleget tenni.

(1990. december 21.)

54219

GYÖNGY ÉS HOMOK

*Ideológiai értékjelképek
az erdélyi magyar irodalomban*

TEREMTŐ FÁJDALOM

Gyöngy és homok. Ezek a szavak a szubjektum tudatától mesterségesen elvonatkoztatva csupán a természet egynek – mert teljesen értékmentes – anyagi tényeit jelölnék, a gyöngyöt és a homokot mint pusztai tárgyakat. Az értelmező szótárakban feltüntetett első jelentésük ezért nem is tartalmaz értékelő árnyalatot. Ám a megismerésben az összes tények számunkra valók, azaz nem pusztai tények már, hanem értékhordozók, még ha olykor ez nem tudatosul is bennünk. Mihelyt beszélni kezdünk róluk, magától értetődik, hogy célunk nemcsak a megnevezés, a nyelv és a tények egyeztetése, hanem véleményünk közlése is, állásfoglalás, azaz: értékelés. Ez az a többletjelentés, amely minden beszéd sajátossága, kivéve talán a logikai fejtegetések és a természettudományos közlemények nyelvezetét.

Feltételezem, hogy az olvasó a tanulmányunk címében szereplő szavakat azonnal értékellentétet kifejező jelentésükben fogja fel: nyilvánvaló az ő számára is, hogy a gyöngy és a homok itt nem magukat a tárgyakat, hanem azok értékét nevezi meg, azt a minőségüket, amelynek okán az egyiket nem tanácsos a disznók elé vetni, a másira nem biztonságos várat építeni.

Az értelmező szótári első jelentéssel szemben tehát egy másodlagos avagy többletjelentés az, ami e két szó kapcsolatát és ellentétét megteremti. Ellentétes többletjelentésüket – mármint hogy a gyöngy itt pozitív, a homok negatív

előjellel értendő – gazdagítja továbbá az a természeti jelenségként előálló bensőséges összefüggés is, hogy tudniillik a gyöngyragylóban a homokszem az ok, melynek az igazgyöngy okozata. Ez a megfogalmazás nyilván egyszerűsíti a természeti jelenség létrejöttének folyamatát, de itt most a logikai és értékviszony lényegén van a hangsúly, mégpedig azon, hogy a negatív (homokszem) és a pozitív (gyöngyszem) között paradoxális ok-okozati viszony áll fenn.

Erre a paradoxonra valószínűleg nem is figyeltem volna fel, ha nem lenne a két világháború közötti romániai magyar irodalomban újra meg újra visszatérő motívum, ideologikus-erkölcsi többletjelentést hordozó szimbólum. Ismétlődéseinek helyi oka és mikéntje annak ellenére is foglalkoztatni kezdett, hogy mintegy kétezer éve ismerős közhelyről, a szenvedést értéként tételező etikai hagyományba teljesen beleillő jelképről van szó: vajon ebben a konkrét történelmi tér időben milyen igény, milyen készítés támasztja fel és színezi sajátos – a helyzetből adódó – többletjelentéssel ezt a megkopott szimbólumot?

Legelső előfordulását megkeresni: ez volt a legnehezebb. Már készen állott a motívumelemző tanulmány, amikor Áprily Lajos *Álom egy könyvtárról* című tanulmánykötetében* végre megjelent nyomtatásban is annak az előadásnak a kézírata, amely hatvan évvel azelőtt, 1921-ben, a romániai magyar irodalmi élet vajúdó korszakában hangzott el, az enyedi Bethlen-kollégiumban. Önállósuló irodalmunkban feltehetőleg ez az első forrás, amelyben a gyöngyragyló a „produktív fájdalom” jelképe gyanánt, a háború és Trianon okozta történelmi és lelki megrázkódtatásra adott erkölcsi

* Áprily Lajos: *Álom egy könyvtárról*. Budapest, 1981

válaszként fordul elő: „Túlságosan ismerős talán – írja Áprily –, de olyan tolokodó erővel jelentkezik (...) egy nagyon találó illusztráció, hogy felhasználása elől lehetetlen elzárkózni. Az igazgyöngyről van szó, melynek keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzésből lesz, mellyel idegen test, többnyire homokszem sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek végső eredménye az igazgyöngy”*. Hogy a természettudós ezt bizonyára sokkal szenvtelenebbül adná elő, az nyilvánvaló. De ami számunkra lényeges itt, az a személyes-költői beleérzés, a gyöngykagylóélet célzatos emberre vonatkoztatása és az ideologikus-erkölcsi következtetés: „A világ fájdalmas vajúdasának ebben az apokaliptikus korszakában nem árt néha a fájdalom teremőerejéről elmélkedni. Megkínzott százai és ezrei a világvonaglásnak: ma mindannyian gyöngykagylói vagyunk egy felkavart tengerfenéknek, melyeket sebző homokszemekkel szórt tele az elementáris kavarodás. És talán a mi homok sebezte testünk sem szenvedhet haszontalanul, a mi fájdalomunknak is teremtenie kell valamit: az emberiség tömegfájdalmából az emberiség jobb jövőjének igazgyöngye fog megszületni”**. A teremő fájdalomról van tehát szó, személyes és közös próbatételek erkölcsi-esztétikai értéké váltható lehetőségéről, melynek elfogadásában az eredmény – a műalkotás, az erkölcsi megigazulás – gyöngyének bűvölete elfedheti az érette vállalt szenvedés tengermélységeit.

* i. m. 156. o.

* uo. 168. o.

Ez a messianisztikus gondolat nyilván nem Áprilytól származik, és az áldozat vállalásának több évezredes etikai gyakorlata és irodalma csiszolta közhellyé a szimbólumot is. A huszadik század nagy orosz írója, Makszim Gorkij, ugyanezekben az években hasonlóképpen gondolkodik: „Dosztojevszkij zsenialitása egymagában elég ahhoz, hogy igazolja milliók életét, akármilyen értelmetlen, sőt velejéig bűnös ez az élet. S az sem számít, ha lélekben beteg ez a nép, majd meggyógyítjuk; és egy pillanatra sem feledjük el, hogy mint valaki mondta: »Csak a beteg kagyló terem gyöngyöt.«”*

Hogy kik is mondták volt még ugyanezt, annál sokkal figyelemre méltóbbnak látszik, miért és hogyan vált ez a jelkép – mint látni fogjuk – oly gyakorivá és jellemzővé a romániai magyar írásbeliségben. Jellemző mivolta nem is annyira a gyöngykagyló-analógia ismétlődéseiben, mint inkább az általa kifejezett paradoxális értékviszonyban rejlik, melynek előfordulása – amint később kitűnik – korántsem korlátozódik erre az egy jelképre, hanem egyfajta értékmodellként számtalan más hasonlatban, metaforában, ahogyan nevezni fogom: erkölcsi értékszimbólumban is jelentkezik. Ez a motívum csupán egyetlen „gyöngyszem” a többi, hasonló jelentésű, mindmáig gyakran felbukkanó s már korántsem közhelyszerű képek tengerében.

Az elvont képlet lényege – mint már jeleztem – a paradoxon, amely a negatív értékű ok és a pozitív értékű okozat diszharmóniájában ragadható meg. A két világháború között ez a diszharmónia nemigen éleződik ki: úgyszólván feloldódik a gyöngy, azaz a teljesítmény tudatának jóleső elégtételében.

* *Írók írókról*. Budapest, 1970. 152. o.

Viszont sok év után, egészen más előjellel, Szilágyi Domokos lírájában is előfordul, az *Ami kell* című költeményben: „hősöket izzadtunk ki magunkból – kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot –, akár a gyöngykagyló, feleim, mert szomorú az, feleim, hogy mocsok által jutunk kincshez”. Nos, a kétféle érték diszharmoníája itt sokkal nyilvánvalóbb, sőt: a hangsúly most áthelyeződik az okra, amely maga a negatívum – mocsok, izzadság, szomorúság. Szilágyi Domokos így ugyanazon szimbólumot a fonákjáról mutatja fel: nem a gyöngyre, hanem a sebző homokra tekint. Erre feljogosítja őt a jelkép paradoxális értékszerkezete, az értékvesztés és értéktelítődés egyidejűsége, azaz: a diszharmonia. Az ő hasonlatában nem valósul meg a feszültség feloldódása: a teremtető fájdalom felemelő, katartikus hatása helyett a kényszerűség illúziótlan belátására, tragikus ironiára késztet.

Milyen helyzetek magyarázzák ezeknek az ideológiai-erkölcsi értékszimbólumoknak a szükségletét és jelzett színéváltozását? Milyen ideologikum az, amely e helyzeteknek megfelelően diszharmonikus értékalakzatokban fogalmazódik meg? És mi közük mindezeknek az irodalomhoz?

Ez a tanulmány kísérlet arra, hogy megválaszoljuk ezeket a kérdéseket, s így eszmetörténeti háttérrel rajzoljunk a sajátos irodalmi jelenségek értelmezéséhez.

AZ IDEOLÓGIAELEMZÉS ALAPFOGALMAI

Ideje volna, hogy a felmerült problémákat végre ne csak metaforák és jelképek segítségével próbáljuk megválaszolni. A hatékony oknyomozó elemzés, a megnyugtató válaszok

fedezete csupán olyan fogalmak használata lehet, amelyekben nincsen jelen a gyöngy, a homok és ehhez hasonló szavak érzelmi túlfűtöttsége, az olykor már-már ellenőrizhetetlen értéktelítettségű jelentéstöbblet.

Olyan fogalomrendszert kell kialakítani, melyben – társadalmi kérdésekről lévén szó – egyaránt helye van a tények és az értékek szférájának, de a kettő viszonya a fogalmak lehetőleg árnyalt, pontos meghatározásában benne foglaltatik, és nem attól függően érthetők így vagy amúgy, hogy milyen a szöveggörnyezetük. A továbbiakban tehát, az említett szimbólumtípustól és más konkrét irodalmi jelenségektől látszólag elrugaszkodva, kitérek az elvégzendő elemzés eszközéül szolgáló fogalmak felvázolására és meghatározására.

A hipotézis felállítása, amely megmagyarázza az említett szimbólumtípus értékszerkezetében fellelhető ellentmondást, szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk a kisebbségi helyzetre adott ideológiai válasz bizonyos eszmei-erkölcsi összetevőit. Ez viszont nem lehetséges a kisebbségi helyzet mint olyan minél pontosabb, elfogultságoktól mentes meghatározása nélkül. Továbbá, az ideológiai válasz természetét sem lehet megvilágítani, ha e válasz különmű alkotóelemeit elméletileg szét nem választjuk és egymáshoz való viszonyukat meg nem világítjuk. E különműség tisztázására módot ad a helyzet- és az azonosságtudat mint ideológiai összetevők hipotetikus szétválasztása és ugyancsak elfogulatlan, lehetőleg logikai-filozófiai értelemben egyetemes érvényű, árnyalt elméleti meghatározása. Mint-hogy azonban ezek az ideológiaalkotó rétegek a vizsgált szövegekben korántsem értéktelítettség nélkül jelentkeznek, szükség van olyan értékelméleti fogalmak bevezetésé-

re, mint az értékcsoporthoz és -dimenziókhoz, az értékteremtés/-telítődés és értékvesztés kategóriáihoz. Figyelembe véve azt, hogy ezeket az ideológiai válaszokat főképpen irodalmi szövegek tartalmazzák, megkerülhetetlenül végül az értéktelítődés-értékvesztés kategóriáinak megfelelő esztétikai fogalmak bevezetése is.

A felsorolt fogalmak többsége már gyökeret vert a köztudatban, és többféle színezettel alkalmazzák: módomban állana tehát egyszerűen átvenni őket, vagy a magam meghatározásaival minduntalan egybevetni. Minthogy azonban választott műfajom az ideológiai-irodalomtörténeti önismeretet célzó személyes kísérlet: esszé, általában csak arra szorítkozom, hogy a hipotézisben szereplő fogalmakat és viszonyokat az ellenőrizhetőség és a cáfolhatóság követelményeinek megfelelő, kellő egyértelműséggel tisztázzam, szabatosan használjam, s legfeljebb utólag jelezzem érintkezéseiket – jegyzetek szintjén – a már forgalomban levő fogalmak jelentésével. Egyes kategóriák bevezetésében (például a helyzettudat vagy az identitás) viszont olyan hivatkozásokat részesítek előnyben, amelyek eddig ideológiakritikai viszonylatban kellőképpen nem méltányolt erdélyi magyar szerzőket emelnek ki – éppen egyetemesség-igényük elismeréséül. Mert a lehetőleg általános érvényre törekvő, azaz nem helyi érdekű, hanem elfogultságoktól mentesen definiált fogalmak teszik csak lehetővé annak a sajátos és bonyolult ideológiai-irodalmi tünetcsoportnak a diagnózisát, amelynek háttere egy ellentmondásaival együtt nagyon is személyesen átélt társadalmi létforma.

Minden ideológia egy adott társadalmi-történelmi *helyzet*-ben élő osztály, réteg, csoport válasza az adott helyzet kihívására; öneszmélés, amely a helyzetbe foglalt adottságok és lehetőségek, a helyzet meghatározta érdekek tudatosítását és az utóbbiakból adódó célok programszerű megfogalmazását, valamint a cselekvés irányelveit tartalmazza.

A helyzet a személyiség számára mindig objektíve adott, nem választhatja meg, hanem beleszületik. Az ember éppolyan kéretlenül kapja a helyzetét, mint magát a létezését. S ahogyan az emberi lét véges időszakba veti a személyiséget, úgy határolja körül az életét is a történelmileg adott téridő, a társadalmi közeg. A helyzet nagymértékben meghatározza a személyiség beilleszkedésének, társadalmassulásának folyamatát, akarva-akaratlan részesévé tévén őt az adott helyzetben élő társadalmi csoport közös (nemzeti, osztály- és egyéb) érdekeinek. E társadalmi-történelmi helyzetek tér- és időbeli változatosságának megfelelően alakulnak a különböző emberi szükségletek, törekvések és ezeknek megfelelő ideológiák, melyeknek eltérései olykor természetszerűen szöges érdekellentéteket fejezhetnek ki.

Az emberek közötti egyedenkénti és kollektív különbözőségek, a fennálló vagy ismételt előadódó helyzet- és érdekeltérések valamikori teljes megszüntetésének gondolata: utópia. Ahogyan egy személy helyzete és érdekei tényszerűen különböznek a másiktól, anélkül, hogy közülük egyik vagy másik emberi minőségében különb lenne, úgy különböznek a személyek különböző csoportjainak helyzetei és érdekei, anélkül, hogy ezek a kollektív entitások értékben egymás fölé és alá rendelhetők lennének. A társadalomban a helyzetek és érdekek pluralitása: tény. Még akkor is, ha azt egyik-másik hatalom nem hajlandó

tudomásul venni. Valamely helyzet és érdekszféra elsőbbségének tételezéséből, azaz értékke minősítéséből szükségképpen más helyzetek és érdekszférák létjogának többé-kevésbé erőszakos csorbítása következhetik. Az ilyen elven alapuló társadalomelmélet vagy ideológia – legyen az bármilyen jóhiszemű – végső soron magának a legelemibb „helyzeti” különbözőségünknek, a külön bőrbe zárt, egyszeri, megismételhetetlen személyiségnek, méltóságának és autonómiájának a tagadását is jelentené.

Ez az óvakodás mindenféle kizárólagosságtól persze megengedheti azt az ellenvetést, hogy akkor tehát türelemmel vagyunk az agresszív kizárólagosságot képviselő és megvalósító (fasisztoid) ideológia iránt is... Erre az ellenvetésre csak egy válasz lehetséges: az életellenes, elnyomó ideológia elítélése minden helyzetben létérdek, és önvédelemre kötelez. De a jogos önvédelemnek – s ez már imperativus – a kizárólagosság tévhitében gyökerező, terjeszkedő erőszakig sohasem szabad eljutnia.

A kizárólagosságot elkerülendő, eleve nem tételezünk fel olyan ideológiát, amely ne lenne *egyféle* helyzet, *egyféle* érdekek függvénye, azaz ne lenne relatív: részleges igazság. Ez alól az önmagukat teljes („tudományos”) igazságként tételező ideológiák sem kivételek. Hiszen az ideológus viszonya saját helyzetéhez hermeneutikai viszony: azaz a megértésben itt sem kerülhető meg a szubjektum előzetes érdekelttsége. Ezt a bensőséges viszonyt a saját helyzetünkkel, az önreflexió személyes és kollektív mozzanatát tudományos céllal és módszerekkel sem lehet annyira kiiktatni, hogy teljesen megszűnjék az ideologikus mozzanat: az érdekalapozottság. Az érdekmentes, azaz teljes igazságérvényű ideológia – fikció.

Ezért mindenekelőtt a helyzetek különbözőségéből indulunk ki, és nem határolunk el úgynevezett tudományos ideológiát és „hamis tudatot”¹, hanem különféle helyzetekben, különféle érdekeket kifejező párhuzamos ideológiákat, melyekbe azt a bizonyos részlegességet, relativitást eleve be kell számítani. Ebben a kérdésben tehát arra a szemléleti alapra helyezkedünk, amelyet Mannheim Károly relacionizmusnak nevez, miszerint mindig számolni kell valamely ideológiai felfogás vagy elmélet képviselőjének társadalmi helyzetével. A helyzetek, amelyekre válaszként születnek, nem avathatják a többiekhez képest elvileg „igazabbá” ezt vagy azt az ideológiát.*

A társadalmi-történelmi helyzet ugyanis, véleményünk szerint, önmagában véve nem érték, hanem pusztán adottság. Értékké legfeljebb az ideológus változtathatja. Ha a helyzetet önmagában véve értéknek tekintenők, saját ideológiafogalmukból sem tudnók kiküszöbölni a kizárólagosságot: a különféle ideológiákat hallgatólagosan vagy bevallottan rangsorolni kívánó, a másokét torzító-elnyomó (azaz: agresszívén célzatos) mozzanatot.

Összegezzünk tehát: a különböző ideológiákat a helyzetek meghatározta különböző társadalmi érdekszférák teszik – nem jobbá vagy rosszabbá, hanem – különbözőkké. Az ideológia hitelességét ezért sohasem egy másik helyzetet kifejező ideológiához, hanem az általa kifejezett helyzethez és érdekszférához való viszonya döntheti el.

* Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1930. Hivatkozásom közvetett: Gáll Ernő: *Pandora visszatérése*. Kriterion, 1979. 108. o.

A helyzetnek az ideológiai önreflexióban a valóságképet meghatározó nézőpont, *pozíció* felel meg. Ebből a nézőpontból az adott helyzetben élő személyiség- vagy embercsoport (illetőleg az ideológus) szükségszerűen korlátozott, a maga helyzetének megfelelően részleges, elrajzolt valóságképet alkot. Helyzetéből adódó mindennapi érdekeltségének kihívó közvetlensége ugyanis értékkel telíti e helyzet tényállásait, és természetesen elfedi a másféle helyzetek tényállásait és a belőlük származó érdekszférákat. Számára ezek a közvetlenül adott, érzékenyen átélt, értékke váló tényállások a valóságot jelentik, és ebből a pozícióból mindenki számára *a* valóságként mutatkoznak meg.

A pozíció meghatározta, tehát objektív helyzetekhez kötött részleges valóságkép minden ideológiában *a* valóság státusát ölti magára. Ez minden ideológiai nézetrendszer részleges érvényének alapja, olyan korlát, amely a különböző ideológiákat szükségszerűen, egyaránt jellemzi. Ez az objektív összetevő azonban az értelmező tudat közvetítésével, tehát egy szubjektív tényező révén válik igazán ideológiai tartalommal.

A szubjektív tényező működésének mechanizmusát egyfelől a *helyzettudat* fogalmának bevezetésével kívánjuk megvilágítani, mert ez módot ad arra, hogy az ideológia hitelét az általa megfogalmazott helyzethez mérten mutathassuk ki, és ne egy másik ideológia felől ítéljük meg. Ezt a fogalmat, amelyet a továbbiakban ideológiaalkotó tényezőnek tekintünk, Benkő Samu avatta az erdélyi művelődés- és eszmetörténeti vizsgálódások kategóriájává. A *helyzettudat*

változásai című könyvében* nem szikár definíciót ad, hanem a következőképpen írja körül a fogalom tartalmát: „A történelem sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződéssé kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan változó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belejátszik azok alakulásába, de – ha tetszik, ha nem – a megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségszerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születésekor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele.”**

A helyzettudat tárgya tehát eszerint a cselekvés lehetőségeit körülhatároló történelmi helyzet és az a bizonyos pozíció, amely objektíve adott, s amellyel a cselekvés alanyának számolnia kell. Benkő Samu felfogásának fontos eleme azonban, hogy a helyzettudat nem jelenti egyszersmind a helyzettel való megbékélést, hanem mintegy megváltoztatásának feltétele is. Ehhez fűznénk hozzá azt, hogy az ideológia mindig többet, mást is tartalmaz, mint az adott helyzet meghaladását célzó törekvéseket: Bretter György kifejezésével élve „itt és mást”, azaz programot foglal magában.

E fogalom minden bizonnyal alkalmas arra, hogy általa elemezni lehessen bármely társadalmi csoportnak, személyiségnek a saját helyzetére reflektáló, korlátait és érdekeit egyaránt tudatosító szellemi magatartását.

* Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. Kriterion, 1977.

** i. m. 8. o.

Feltételezzük azt, hogy a helyzettudat a benne működő elkerülhetetlen érdekeltségi mozzanat ellenére, ezzel számolva, viszonylag reális összefüggéseiben is tükrözheti valamely társadalmi csoport objektíve meghatározott szociális-történelmi adottságait. Ha a helyzettudat a történelmi meghatározottságok és ebből adódó érdekek tényleges felismerésén, elemzésén alapszik, akkor megfelel egy, a gyakorlati élet közvetlenségét ellenőrző, a mindennapi spontaneitást tervezéssel ellensúlyozó elméleti önszemléletnek. Az ilyen helyzettudat persze csak tudományos igényű szociológiai valóságfeltárássra alapozható, és nem felel meg az általában működő, a valóságképet eleve „elrajzoló” – mert a gyakorlatnak alárendelt – szubjektívebb ideologikus tendenciáknak. Az utóbbiaknak a – rendszerint hallgatólagos – célja ugyanis nem a tényleges helyzet megismerése, hanem a látszatoknak és a közvetlen érdekeknek alárendelt *szentesítése* – avégett, hogy a csoportban, közösségben kialakítsanak egy, a helyzetre adandó elkötelezett, ideologikus célzatú választ és cselekvésmodellt. Ez nem jelenti azt, hogy a helyzettudat eme spontán változatát rosszhiszeműnek, szándékoltan megtévesztőnek tekintjük: a valóságkép önkéntelen elrajzolása a helyzettudat általános, érdekek vezérelte ideologikus célzatával összefüggő, mintegy természetes tulajdonság.

A helyzettudat szubjektivitása a részleges valóságkép érdekek vezérelte interpretációjában, értékelésében nyilvánkozik meg, amelynek során a kényszerű indítékok és az érdekek közvetlensége, spontán vezérlő szerepe visszahat a valóságképre és a célok megválasztására. Az ilyen – elméletileg nem ellenőrzött – helyzettudatban tehát a helyzet valóságos történelmi-társadalmi összefüggéseit

elfedik a vitális-ideológiai érdekelttség erővonalai. Az érdekeknek ez a közvetlensége eredményezi a pozíciónak, a nézőpontnak megfelelő társadalmi gyakorlat ok-célszerkezetének furcsaságát: a „fordított teleológiát”. Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre készítő és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi: a célirányosság logikáját megfordítva célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből szükségszerűen adódó indíték, érdek, kényszerűség.

Ennek az eleve ideologikus-szentesítő helyzettudatnak a megjelenését, objektív és szubjektív feltételeit találóan példázza Almási Miklós, a kálvinizmus ideológiájával: „A késői feudális társadalom kizárta a polgárságot a politikai érvényesülésből. A szekták ideológiája s a kálvinizmus ebből az objektíve kialakult elkülönültségből önálló *értéket* csinált: benne fedezte fel azt a körülményt, hogy a polgári gazdasági fejlődés külön úton kell, hogy járjon, s a nemesi »non-chalance«-szal szemben egy spártaibb, rigorózusabb etika menetében tevékenykedjék. Előbb jelentkezett az elkülönültség *objektív* ténye, majd ennek értékessége, végül ez az érték gondolatilag-ideológiailag *önállósult* a kálvini ideológiában.”*

Elismerve, hogy a kálvinizmus vallástörténetileg sokkal bonyolultabb jelenség, mint hogy csupán e külső társadalmi tényezőkkel egyértelműen magyarázható lenne, a polgárság

* Almási Miklós: *A látszat valósága*. Budapest, 1971. 290–291. o.

fejlődésében betöltött szerepe szerint viszont jó példaként szolgál arra, ahogyan az ideológiaalkotó helyzettudat a helyzet objektíve adott tényállásait és a helyzetben élők érdekeit értékeként, illetve szándékolt célokként tételezi, jóváhagyja. Ebben áll ideologikus funkciója.

Az ideológiaképződés másik, szubjektív elemét az *azonosság*tudat kategóriája világítja meg.

Az azonosság eredeti fogalma nem ideologikus jellegű: mindenekelőtt logikai kategória, amely egy tárgy, jelenség önmagával való egyenlőségét vagy több tárgy egyenlőségét fejezi ki. A tárgyak azonossága pedig előzetes megkülönböztetésüket feltételezi. (A abban azonos A-val, amiben különbözik B-től.)

Az azonosság–különbözőség logikai kategóriája lehetővé teszi az individualitás (sajátosság²) problémájának ideológiamentes filozófiai megközelítését, például úgy, ahogyan azt a két világháború között a kolozsvári filozófus, Varga Béla tette egyik kimondottan filozófiai-logikai célzatú tanulmányában. Noha ennek később áttételesen ideologikus funkciót is tulajdoníthatunk, előnye az, hogy gondolatmenetét nem torzítja eleve fennálló ideologikus beállítódás. Arról a Varga felállította tételrendszeréről van szó, amelyben az individuum belső meghatározottsága, önazonossága és a másiktól való különbözősége, sajátosnak és egyetemesnek, résznek és egésznek a viszonya dialektikus egyensúlyában megmutatkozik. Szerinte minden individuum azonos önmagával, és „meghatározottsága (...) nem külső elvektől függ, hanem benne és általa van megadva”, ez az a „sajátos kvalitás, amely minden mástól meg-

különbözteti...”* Továbbá, és ez különösképpen figyelemreméltó: „Az individuum éppen azáltal individuum, hogy nem azonos egy másikkal: nem térben és időben nem azonos, hanem elsősorban abban nem az, ami valóban individuálissá teszi (...). A tér és idő (»hic« et »nunc«) tehát nem meríti ki távolról sem az individualitás kritériumát; másodrendű fontosságú, szemben azokkal a vonásokkal, amelyek sajátosan individuálisak, s amelyek mindig az egyetemesre utalnak, amelyeknek az individuum is hordozója, illetve kifejezője.”**

Ezeket a kategóriákat az emberre vonatkoztatva, mindekelőtt az egyén önazonosságának helyes megvilágításához juthatunk. Az ember objektív külső adottságokba születik bele ugyan, de személyiségének individualitása belső meghatározottságú: azok a minőségek alkotják, amelyekben különbözik a másiktól, és itt talán még fontosabb hangsúlyozni azt, hogy ez a különbözőség elsősorban nem tér- és időbeli, hanem a belső kvalitásra vonatkozik. Hiszen emberi viszonylatban föl se merülhet egy olyan individuum, amely – akárcsak „a Föld középpontja” (Varga Béla példája) – alapvetően tér- és időbeli meghatározottságú lenne. A tér- és időbeliség, az „itt és most” – még ha helyzettudatként tükröződik is az egyén eszméletében – sohasem lehet benső egyénítő elv, döntően meghatározó princípium, mivel az ember történelmileg determinált helyzete ellenére mindig több, mint külső létfeltételeinek összessége. És éppen öntudata által több.

* Varga Béla: *Bölcseleti írások*. Bev., jegyz.: Balázs Sándor. Kriterion, 1979. 169. o.

** *i. m.* 167. o.

Ennek az öntudatnak szükségszerűen része egyfajta öntudás – a személyiség nyelvileg-etnikailag-kulturálisan társadalmasult, értéktelített énképe – és a külső meghatározottság, a történeti helyzet tudata. A cselekvésben az énkép mint egyfajta ideál, az önazonosság imperativusának megfelelő választásokra késztet, ám a helyzettudat az, amely minduntalan e választások alternatíváinak külső korlátozottságára figyelmeztet. Ebből következik, hogy az individuum identitás- és helyzettudata többé-kevésbé mindig is feszültségben áll egymással. Ugyanakkor az azonosság–különbözőség dialektikájából következik, hogy az önazonosság a különbözőség viszonylatában válik csak igazán problémává és az individuum számára olykor igazolásra szorulóvá.

E feszültségek alapjainak filozófiai megvilágítása a *lét* és *lényeg* viszonyának korai egzisztencialista értelmezése, amely nemcsak e kettő másneműségét hangsúlyozza, hanem e feszültség áthidalásának a cselekvő emberre nehezedő, választásai, döntései közben megnyilvánuló erkölcsi terhét is. Nem véletlen, hogy a Kierkegaard és Heidegger képviselte egzisztencializmusból Tavaszy Sándor többek között ennek az elkerülhetetlen feszültségnek a kisebbségi létre is alkalmazható tanulságait szűri le: „Az önfenntartásnak csak akkor van értelme, ha az önfenntartás akadályozva van, ahol tehát az önmagát fenntartó, az önmagát állító létező felveszi a harcot, hogy új meg új meg nem szűnő aktivitásba vigye át és biztosítsa azt a valamit, azt a tartalmat, amely a létezésből folyó sajátja.”*

* Tavaszy Sándor: *Lét és valóság. Az egzisztencializmus filozófiájának alapproblémái*. Erdélyi Múzeum, 1933. 203. o.

Az általános érvényű filozófiai megközelítés tehát még világosan megkülönbözteti az önállítás aktusát a létfeltételektől, amelyek közepette ez történik. Ha az önállítás aktusán itt az önazonosság állítását is értjük, létfeltételeken pedig a helyzetet a már megadott értelemben, akkor világos, hogy e két szféra között többé-kevésbé tudatos feszültség állhat fenn. Híven a logikai kiindulóponthoz, hozzátehetjük azt is, hogy az önazonosság állítása adott helyzetben egyszersmind a különbözőség állítása is. Tehát itt ugyanazon dolognak, az önállításnak a kettős arculatáról van szó (vö.: A abban azonos A-val, amiben különbözik B-től).

Társadalmi viszonylatban akár az azonosság, akár a különbözőség oldaláról nézzük, a személyes és kollektív önállítás mindig sajátos értéktételezés. Az értéktelítettség természetesen következik az egyén vitális, személyiség- és erkölcsi értékeinek öntudatából, valamint az anyanyelv útján magáévá tett és közösségi hovatartozását tudatosító etnikai hagyományokhoz, történelmi és kulturális szimbólumokhoz fűződő érzelmi-ideológiai kapcsolatából. Az énkép különösképpen az anyanyelv hajszalerei folytán a közösséghez fűző mi-tudat vérkeringésével szerves kapcsolatban bontakozik ki. Ugyanakkor az ön-tudás nem véglegesen rögzödött állapot, hanem a kitűzött egyéni és közösségi célok, eszmények, az ideális önmegvalósítás és önérvényesítés felé ösztökélő dinamikus hajtóerő is, amely a különböző (vitális, erkölcsi, világnézeti stb.) értékcsoportok harmóniájának megteremtésére is törekszik.

Az önérvényesítés azonban minden társadalmilag-történelmileg adott helyzetben bizonyos objektív határokból ütközik: „én” és „te”, „mi” és „ti” viszonylatában nem történhet egymás érdek- és értekszférainak rovasára. És itt, a

„másságok” elkerülhetetlen viszonylatában kell bevezetni az úgynevezett tárggyá tevés problémáját és ennek etikai vetületét. Szükségszerű ugyanis, hogy a különböző helyzetű, identitástudatú egyedek és közösségek kapcsolatában felvetődjék az elfogadás és minősítés gesztusának mikéntje, vagyis az a mód, ahogyan egymást kezelik (tárggyá teszik). A „másik” önállítási törekvéseinek elfogadása és tisztelete, azaz a különbözőség kölcsönös (személyes és intézményes) elismerése az egyedüli biztosítéka annak, hogy a tárggyá tett egyén vagy közösség *méltóságáról* – a harmonikus viszony etikai vetületéről – lehessen beszélni. A méltóság(érzet) mint sajátos erkölcsi értékélmény fenntartásához ugyanis nem elegendő az (immanens: azaz) külső kapcsolatairól leválasztott azonosságtudat: a méltóság(érzet) forrása a másik fél részéről *elismert különbözőség*, az autentikus önértékesítés feltétele.

A különbözőség elismerése pedig mindenekelőtt jogi kérdés. Az önazonosság – különbözőség mint érték, csupán az emberi jogok által szavatolt tisztelet közepette érvényesülhet. E biztosítékok nélkül csupán érték*lehetőség*ként létezik, melynek megvalósulása akadályokba ütközik. Csupán a jogilag méltányolt azonosság- és különbözőségtudat jár együtt természetesen a méltóság(érzet) teljességével.³ Amennyiben adott helyzetben az egyén vagy közösség identitástudatának jogilag szavatolt és ellenőrzött elismerése hiányzik, az önértékesítés objektív lehetősége csorbát szenved. Következésképpen az egyén és közösség méltóságérzete sérül, azaz: a méltóság értéke hiányélményként, negatívumként jelentkezik; ilyen körülmények között az azonosságtudat és a helyzet viszonya a szokásosnál is kiélezettebben feszültté, diszharmonikussá válik. Ezt a

diszharmoniót próbálja feloldani, néha sikeresen, a helyzetet szentesítő és ekképpen az azonosság- és helyzettudat feszültségét kibékítő ideológia.

A részmeghatározásokat összevonva: ideológián egy közösség (csoport, osztály, etnikum stb.) helyzet- és azonosságtudatának tárgyiasulását értem, amely magában foglalja felismert korlátainak, érdekeinek, sajátossága értékeinek és önértékesítési eszményeinek (programjának) tudatosított és szentesített rétegeit s a közöttük fennálló értékviszonyoknak a vetületét.

SZÜKSÉGBŐL – ERÉNY EGY IDEOLÓGIAKÉPZŐDÉS MECHANIZMUSA

A továbbiakban a romániai magyar irodalom ideológiai értékjelképeinek vizsgálatához háttérül szolgáló sajátos alapfogalom – a kisebbségi helyzet – meghatározására, s az erre válaszként születő kisebbségideológia keletkezési mechanizmusának felvázolására kerül sor, enélkül ugyanis nem lehet értelmezni a már jelzett diszharmonikus érték-szerkezetet.⁴

Kiindulópontnak a kelet-európai történelmi tényekre alapozott nemzetfogalom Herderig visszanyúló meghatározását tekintem, amely szerint a nemzet elsődlegesen nyelvi-etnikai-kulturális közösség. És ennek nem kell fednie feltétlenül az államnemzet fogalmát. Erre hivatkozva, minden érzelmi fenntartás nélkül, a fogalomalkotás logikai alapjainak szempontjából tökéletesen elfogadhatónak tartom a nemzeti kisebbség politikai kategóriáját, mely a nem államalkotó nemzettöredékekre vonatkozik: a kisebbség

eszerint egyáltalán nem minőségi, hanem pusztán mennyiségi fogalom, azt jelöli, hogy egy nemzettöredék egy másik nemzet – mint többség – államának, politikai határainak keretein belül él.

A kisebbségi létformát tehát egyszerűen történelmi-társadalmi adottságnak, *helyzetnek* tekintem, a már megadott – önmagában véve semleges, értékmentes – tartalomnak megfelelően. Ez a téridőbeli tényező politikai határokat húz az egyazon nyelvi-kulturális-etnikai egészt alkotó, tehát egyféle identitástudatú közösség részei közé, és ugyanakkor a kisebbséget közigazgatásilag a másféle identitású államalkotó nemzet társadalmi környezetébe vonja.

A kisebbségi helyzet persze, másodlagosan, értékteremtő lehetőségeket is nyit, minthogy a különféle egymás mellett élő etnikumok között erkölcsi és kulturális szempontból termékeny kapcsolatokra ad módot: a két- vagy többnyelvűség, a művelődési hagyományok és az irodalom kölcsönös ismerete kétségtelenül gazdagítja az ilyen helyzetekben élő humanizmusát. Ugyancsak másodlagosan: jogi-politikai-kulturális szempontú értékvesztéséget is jelenthet, ha identitásbeli különbözősége és ennek megfelelő érdekei és értékei az állam részéről nem ismertetnek el. A két világháború közötti romániai magyarság ideológiája: válasz eme objektíve kialakult történelmi-politikai helyzetre s a benne gyökerező pozitív és negatív értéklehetőségekre.

A helyzet elsődlegesen egy nyelvi-etnikai-művelődési közösség kis töredékének magárautaltságát eredményezi. A magárautaltság körülményei között is természetesen tovább élő identitástudat a romániai magyarságban nyilvánvalóan felfokozza az életképesség fenntartásának, a nyelvi-kulturális önellátás biztosításának szükségleteit. Ez a

helyzetből adódó, spontánul felébredő, sürgető szükséglet tipikus módon termeli ki a helyzetet szentesítő ideologikus helyzettudatot mint a kisebbségideológia elsőrendű alkotóelemét.

Most nem térek ki eme helyzettudatra utaló dokumentumokból jól ismert tényekre, hanem az elvonatkoztatás bizonyos szintjén vázolom az ideológiaképződés működési elveit. A két világháború közötti erdélyi magyar írásbeliségben kifejeződő helyzettudat – és ezt kell mindenekelőtt leszögezni – nem az objektíve létrejött pozíció és ebből adódó közvetlen érdekek szociológiailag pontos tudatosítása, még kevésbé a változtatást is célzó elméleti reflexió. Mert itt az ideológiaképződés spontán változatával van dolgunk: a helyzetből eredő objektív indíték, vagyis: a magárautaltság és az önerőre támaszkodás érdeke szubjektív célként és értékként tudatosul. A transzszilvanizmus – különösen a húszas években, azaz keletkezése korszakában – ennek az érdekeknek a célként való racionalizálása, olykor eszményítése (a „fordított teleológia” jegyében), és ezzel együtt magának a kisebbségi helyzetnek értékke történő átminősítése.

Az érdekeknek s a helyzetnek ez az átminősítése az ideológiákra általában jellemző módon megy végbe, azaz: a pozíció számára adott valóságképet analogikus úton értelmezi, és az így interpretált adottságot (most már látszatot) intézményesen szentesíti. Ennek az ideológiai mechanizmusnak egyik legszembetűnőbb példája, hogy az alapidokumentumokban a független erdélyi fejedelemség tradíciója – mint érv – válik a kisebbségi helyzetet szentesítő paradigmává. Ez a hagyomány meggyőző argumentum lehetett azok számára, akik – mint Kós Károly – Budapesttel

szemben, a kulturális decentralizálás érdekében már a háború előtt önálló regionális törekvéseket, a helyi művelődési élet fellendítésének óhaját vagy pedig – később –, a wilsoni elvekre is hivatkozva, az önrendelkezés gondolatát kívánták alátámasztani. De a véglegessé vált kisebbségi helyzetben ez az érv hamis analógia volt. Bár ideológiai szempontból kétségtelenül hasznos. Mert a „magunkrautaltság” – szubjektíve – „önállóságként” átélt felismerésének sikerült elfeledtetnie, hogy az erdélyi fejedelemségben az önellátást objektíve – az amott is nagyon viszonylagos – függetlenség, míg a kisebbség helyzetében a függőség pozíciója (mint kényszerűség) határozza meg. Az ideológiának ez a tudatrétege – főleg Kós, Kuncz, Makkai szerepének köszönhetően – a függőségi helyzetet vágyálomszerűen az önálló Erdély tradíciójának folytatásaként, tehát egy látszat jegyében tükrözi vissza, és e látszat intézményes érvényesítését, valóságként való elfogadtatását, azaz szentesítését szolgálja. E „dicső” múlttal teremtet analógia emelte értéké magát a helyzetet, elfedvén azt, hogy egy közösség külső okokból eredő magárautaltsága és az önállóság más-más dolgot jelent.

Ilyen helyzettudattal viszont „az ember sajátjának tekintheti azt, amit külső kényszer hatására csinál végig” (Bretter György). Az ideológiának erre azért van szüksége, mert a kisebbségbe került etnikum politikai értékvesztését a szülőföld, a történelmi-művelődési hagyományok megmaradt értékének tudatosításával kívánja ellensúlyozni. A kisebbségi szituáció ezért tipikusan kétértékű helyzet: az adott körülmények között lemondást diktál bizonyos értékekről, ám ez a lemondás az adott helyzetben is fennálló értékek megőrzése érdekében elkerülhetetlennek látszik.

E helyzet szentesítésének eszközeihez tartozik a múlt bizonyos tényeinek, valóságos összefüggéseinek túláltalánosítása: a vallási türelem 1568-as meghirdetésének egy általában vett erdélyi tolerancia, szabadelvű szellem megnyilatkozásaként, az európai tudományosság meghonosítását szolgáló Apáczainak és másoknak általában az újra való fogékonyság szimbólumaként történő beállítása stb. Főleg Kuncz és Makkai révén túlhangsúlyozódik az erdélyi szellem „egyetemessége”, olyannyira, hogy olykor már nem is imperativusként, hanem tényként fogalmazódik meg, miszerint a kultúrában „a kisebbség maga az egyetemesség”* és így tovább. Ezzel együtt az erdélyiség mint adottság minduntalan fennkölt, emphatikus formában jut kifejezésre, amely a tények túláltalánosítását érzelmi-lelkesítő nyomatékokkal eltakarja.

Ez az ideologikus helyzettudat tipikus példája annak, ahogyan az ideológia a tényleges valóságmagot „a túláltalánosítás áttételében fejezi ki (...). Ami »magánvaló« értelmében a valóság egyik fontos mozzanata, az (...) *egyetlen* igazságként fogalmazódik meg, és súlyában, tartalmában, fogalmi alakjában hamis általánosságot is nyer. Ez a túláltalánosítás (...) a történelmi gyakorlat *ontológiai igénye*: eredményre vezető társadalmi harcot csak ilyen túláltalánosított, tehát lelkesítő eszmékkal lehet folytatni, mivel nagy tettekre csak jelentős motívumok sarkallhatják az embereket.”**

A szentesítés említett eszközei azonban jelen esetben abban különböznek az Almási vázolta általános modelltól,

* Kuncz Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon, 1928. 5. o.

** Almási M.: *i. m.* 322. o.

hogyan nem egy társadalmi program céljainak tudatosítására, hanem inkább magának – az ideológia által ekképpen eszményített – *helyzet*nek a reálpolitikai célzatú elfogadtatására irányulnak. Jórészt ebben az értelemben mutatkozik kézenfekvőnek Szávai Géza számára is, hogy *Helyzettudat és irodalom* című könyvében* a transzszilvanizmust mindekelőtt kisebbségi helyzettudatként, az új helyzet vállalásának eszméjeként értelmezze.

Minthogy azonban a kisebbségideológia tágabb ennél, mert ugyanakkor egy nemzetiségi azonosságtudat és erkölcsi eszmény alakításának fontos tényezője is, tartalma feszegeti a helyzettudat fogalmának kereteit. A nemzeti(ségi) öntudat ugyanis, ha a hovatartozást a nyelvi-etnikai-kulturális identitás tudataként fogjuk fel, nem azonos a helyzettudattal, amennyiben az előbbi etnikai-nyelvi-kulturális (tehát egy belső, lényegi) folytonosság, az utóbbi viszont egy politikai helyzet függvénye.⁵ Ez utóbbi helyzet elfogadása természetesen módosíthatja, átszínezheti az azonosságtudat megfogalmazását, de nem változtathatja meg lényegesen, minthogy az identitás értéktudata hosszú hagyományra tekint vissza, míg a helyzet csak egy adott történelmi pillanatban áll elő. Ha az azonosságtudatban nem maradt volna meg a folytonosság, a kisebbségnek nem lett volna szüksége az új helyzet bekövetkezése utáni alkalmazkodást segítő ideológiára. Tudatosítani tehát magát az azonosságválságot kiváltó politikai helyzetet kellett, nem az identitást, az utóbbinak inkább csak az újrafogalmazására volt szükség.

Mindez egybevág azzal, hogy – mint láttuk – az

* Szávai Géza: *Helyzettudat és irodalom*. Dacia, Kolozsvár, 1980.

individualitás nem az „itt és most” meghatározottja, hanem belső kvalitás: az előállott helyzet közepette az önállóság lehetőségeinek, az adottságok transzcendálásának szférája. Ez a belső minőség pedig személyes és nemzeti tartalmában inherens módon maga az emberi minőség, amely a minden sajátosban szükségszerűen megtestesülő egyetemes tényezőt jelenti. Erre nemcsak Varga Béla ideológiamentes logikai eszmefuttatása hozható érvül, hanem az ideológus Tavaszynak és Makkainak az egyedi és általános, partikuláris és egyetemes dialektikus egységét hangsúlyozó álláspontja is, amelyből következik, hogy ezek a minőségek elválaszthatatlanok.

Ez a gondolkodásmód eleve más ideológiai premisszákat teremt, mint az erdélyi léleknek az a predesztinációs magyarázata, amelyet a korai transzszilvanizmus publicisztikai irodalma (Kós, Kuncz) állít fel, s amely az erdélyi szellem igazolásául magát a helyzetet is idealizálja. Később a hőskor egyik legtevékenyebb munkása, Ligeti Ernő maga írja: „Tegyük (...) a szívünkre a kezünket: *a nyers szükségből csináltuk az erényt*, és mert külön-külön nem jutottunk papírhoz és nyomdafestékhez, nem voltak kiadóink, hát csináltunk mi magunknak kiadót, s ösztönösen magunk köré kanyarítottuk azt a programleplet, amelynek egyes szálai már ott szállingóztak az erdélyi levegőben*”.

Ezzel szemben például Tavaszynak ideológiájának alapjánál már nem a helyzetnek ez a mitizálása áll, hanem az objektív lét és a vele szembekerülő benső imperativus ellentétének a kiélezése: „Az életet nem szabad a lét értelmében venni, mert

* Ligeti Ernő: *Levél Tamási Áronnak*. In: Független Újság, 1936. április 18–25.

ez nem méltó az öntudat királyi birtokosaihoz. (...) Az élet értelme abban a paradoxonban lüktet, hogy a létben s mégis a lét fölött, önmagunkban s mégis önmagunk felett van a mi megállapodásunk, a mi otthonunk, a mi olthatatlan igényeink és céljaink hazája.”* Itt most nem a megfogalmazás hevülete a fontos, hanem annak az elvnek az érvényessége, hogy az embert önállítása, céljai avatják méltóvá önmagához, azaz az ember mindig több, mint a létének nevezett adottságok. Önállításra pedig leginkább ott van szükség, ahol a különbözőség mint az önazonosság negatívja akadályoztatva van.

Hogy az azonosságtudat mennyire benső imperativusok függvénye, azt kitűnően illusztrálja a többszörösen kisebb-ségi Molter Károly regénye is, a *Tibold Márton*, amely a többnemzetiségű társadalmi környezet és a fejlődő személyiség viszonyának művészileg is sikerült kelet-európai modellje.

A Monarchia vízi országútján, a Bécsből Újvidék felé tartó hajón kísértekezést tart egy filozopter a Duna menti népek baráti szövetségének távlatairól. „Civis Danubianus sum” – szól a majdani utódok büszke öntudatáról profétálva, miközben a fedélzet alatt összeverekedik a szerb hajcsár és a magyar lókupec, a bolgár diák és a pánszláv forradalmár. A bolgár vállán végül összetörik a primás tamburája, amelyen pár perccel azelőtt még békésen megfért a délmagyar és a délszláv nóta.

* Tavaszy Sándor: *A lét fölötti élet értelme*. In: Világnézeti kérdések. Torda, 1925. 49–50. o.

Jellemző ez az „idill a Duna országútján”, s a regényben is jelkép értékű a helyzet ironiája: a főhős, Tibold Márton „olyan messze jár igazságával az élet előtt”, mint amekkora az ellentét itt, derűlátó jóslatai és a szavait aláfestő, korántsem derűkeltő jelenet között.

Már az ilyen mozzanatok is feljogosítanak arra, hogy megjegyezzük, a Tibold Márton tipikusan kelet-európai regény, amely a Monarchia felbomlását megelőző évtizedektől máig, eszmény és valóság közötti folytonos feszültségben, elévületlen üzenet bordozója: az ellentéteken felül-emelkedő, olykor a helyzet tragikomikumát is vállaló legkülönbek szellemi-erkölcsi magatartásának példázata.

De a Tibold Márton jóval több ennél: az önazonosság és különbözőség, a nemzeti türelmetlenség és tolerancia dolgában megnyilvánuló érzékenység, azaz Kelet-Európa regénye. Hiszen nincs Európának még egy olyan régiója, amelyben a másság iránti tisztelet igénye akkora lenne, mint itt, ahol az etnikai-nyelvi különbözőség nem országhatárok-nál, hanem úgyszólván a szomszéd kertjénél, asztalánál, templománál kezdődik.

Ha van kelet-európai lélek, akkor Molter Károly alteregója, hőse Kelet-Európa lelkének jobbik része: az, akinek önazonosság-igénye nem a másik elnyomásával, megvetésével, hanem szabadságának feltétlen elismerésével párosul. Mert az önazonosság-különbözőség joga tulajdonképpen ugyanazon értéknek, az emberi szabadságnak két orcája. Nem lehet pofon ütni az egyiket úgy, hogy a másik is el ne pirulna. Ikerértékek tehát mind a személyiség, mind pedig a kollektív alany, a nemzeti entitás önmegvalósításának távlatában.

Molter regénye ezeknek a törekeny, oly sokszor sárba tiport értékeknek a mérlegelésére kész teti olvasóját, miközben

könnyed-könnyes iróniájával az első fejezettől kezdve meghódít. Akiben ugyanis a magyarságtudat magva kicsírázik, és nem minden drámától mentes fejlődésnek indul, az szerb-magyar környezetben élő bácskai svábok gyermeke, aki a másság hátrányára először németül döbben rá, hogy a regény végén aztán magyarként eszméljen – ugyanarra.

E Bildungsroman hőse Martinból Mártonná akar lenni már gyermekkorában, amikor nagyapjától németül vesz leckéket magyar történelemből, később olyan áron is, hogy sváb választottjának magyarként ő már nem kellene, és sokszor vállalva azt, hogy rokonai szemében nem elég német, magyar környezetének pedig nem eléggé magyar. Német házitanítóként magyar gyerekeket Jókaitól okít és sváb népdallal altat el, apjának – anyanyelvén írott levelében – Aranyra hivatkozik, s Adyt népszerűsítvén – ő, a „svábokból jött magyar” – kihívja maga ellen a kecskeméti, majd a marosvásárhelyi konzervatív közvélemény ellen-szenvét. Mindez egy érvényesülést kergető értelmiségi asz-szimiláns törekvéseinek jele is lehetne, avagy a meghasonlások példázata, amelyek az azonosságváltás útját kísérik. A Tibold Márton azonban – a téma minden megtévesztő mozzanata ellenére – nem a felemással kísért beolvadás, hanem a teljes értékű önazonosság keresésének regénye.

Molter felfogásában ugyanis – és itt válik a regény a helyzet és identitás viszonyának modelljévé is – az identitás nem pusztán világra jöttünk társadalmi feltételeinek összjátéka által reánk mért és passzívan elfogadott adottság, hanem választás tárgya: olyan értéklehetőségek foglalatja, amelyekre életünk során igent mondunk és eszményi énképet alapozunk. Ezek az értékek személyiség- és ideológiai értékek egyszersmind, az individuum erkölcsi és etnikai önmegha-

tározásának, azaz szabadságának konkrét vetületei. „Te Martin vagy vagy Márton?” – kérdik az ifjú Tiboldot kecskeméti osztálytársai: „Mind a kettő. Nehéz is vóna választani. Elvégre németnek szült anyád. Nem a’. Embernek. Aki az lesz, ami akar...” – feleli. Később egy román és egy horvát tanítványával folytatott nemzetiségi vitában kijelenti: „Európában, uram, az jelenti éppen a kultúrát, hogy ennyiféle istennévvel megférnek egymás mellett a legkülönbözőbb népegyéniségekre atomizált tömegek. Európában, e fajtákat kavargató üstben, csak egyetlen kritérium van az ember hovatarozására nézve: X. Y. úr szabad akarata. Ő tudja, hogy miért akar német, magyar, román vagy szerb lenni.”

Tibold Márton választását nagyapja, a volt negyvennyolcas honvéd elbeszélései készítik elő: a sváb suszteré, akinek katonaélményei a fogékony kisfiút a magyar szabadságharc eszményeinek elkötelezettjévé teszik. Egyetemes értékek – a szabadság, a hősiesség, az áldozatvállalás – igenlése felől jut el a magyar kultúra, a szellem sajátos értékeinek rajongó szeretetéig. Harmadik gimnazista korában otthon, magyarok, svábok, szerbek előtt már teljes tudatossággal szavalja Petőfi „sikolyát” a viharban: „Ha nem születtem volna is magyarnak, E néphez állanék ezennel én, Mert a legárvább...” És ez nem jelenti természetes identitása, „készen kapott” németisége elárulását. Mint ahogy a nem magyar származású katonatisztek sem adták fel etnikai önazonosságukat azzal, hogy a szabadságharcban vértanúságot vállaltak. Származása teljes átérzésével, a világra tág ablakot nyitó német anyanyelv és kultúra átélt ismeretével együtt választja a magyarság szolgálatát, minden erkölcsi és anyagi nyereség

ígérete nélkül. „Sose leszek (...) szabadalmazott, másokat kizáró, első osztályú magyar. Utálom az olyan magyarokat meg németeket, akik ebből meg akarnak élni.” ... „Hanem szögény magyar löszök világeletemben. Magyaratanár.”

Ilyen kiélezett választási lehetőséget csakis a többnemzetiségű társadalmi környezetek hordozhatnak magukban. Például a Bánság, Bácska vagy Erdély vegyes vidékein kialakuló vonzáskörök, amelyekben a különböző etnikumú elemek közeledése – nem feltétlenül a beolvadás fokáig – szükségszerűen végbemegy.

Mert – amint e regény is példázza – az ember természetes nyitottsága az értékekre, függetlenül azok sajátos nyelvi vagy kulturális változataitól, mindig egészségesebb, erősebb ösztön, mint a mássággal szembeni ellenérzés, melyet a megosztó ideológiák gyűlöletté képesek szítani. Tibold Mártont az apja három nyelven becézi, barátai és szerelmei közt más nemzetiségűek is vannak. S mert „a gyermekkori testvériség virága csudálatosan viharálló”, szerb, zsidó, román ismerősei gondját és gondolatait a gazdagodás tudatában később is, mindvégig szívesen osztja. Az a bizonyos tolerancia, amelyre a két világháború közötti transzszilvanista ideológusok az erdélyi szellem értékes hagyományaként hivatkoznak, Molter esetében tágabb, egész Kelet-Európára érvényes eszményt jelent. És amennyire egyetemes érték az egymás iránti megértés, a türelem, annyira sajátosan magyar szükséglet, hiszen az érintett népek közt nincs más egy sem, amelyik hat állam területén élne.

Tibold Márton, aki a pesti újságírásba is belekóstolt, végül a perifériát választja, a romániai magyar kisebbségi létet. Ebből is kitűnik következetessége: nem azért azonosult ezzel az etnikummal, mert „érdemes”. Hanem mert az alulmara-

dó, a támogatásra szoruló magyarság igazsága vonzza. Molter Tibold Mártona azoknak a sváboknak, zsidóknak és más származásúaknak a választását példázza, akik e nyelvhez, kultúrához való hűségüket a legnagyobb kényelmetlenségek közepette is megőrizték, elszenvedve olykor a magyar nacionalisták kitessekelő gesztusait is. E sajátos helyzetet s az emberek közötti megértés és türelem igényének ebből adódó többletét Molter kétségbevonhatatlan hitelességgel fejezi ki.

E regény mintegy művészi képlete annak az összefüggésnek, hogy az ember mint individualitás sohasem lehet azonos helyzetével: nem helyzete minősíti őt, vagyis önazonossága nem helyzetétől meghatározott. Kisebbségideológiai szempontból ez azt jelenti, hogy a kollektív önazonosság imperativusa – történelmi-politikai itt és mostja elfogadásával együtt – nem lehet lényegesen más, mint a teljes etnikai-nyelvi-kulturális közösségé. Ennek tudatosítását szolgálja nemcsak Tavasz, hanem Makkai is, amikor az erdélyiséget/romániaiságot csupán az identitástudatot színező, de nem megváltoztató tényezőként kezeli.* A helyzet- és identitástudat különmeműségét és a közöttük fennálló viszonyt fogalmazza meg – más formában ugyan – Imre Lajos is, amikor az egzisztenciát és a rendeltetést elkülöníti, jelezvén, hogy a rendeltetés nem az egzisztencia külső meghatározottságában valósul meg, hanem az ember rendeltetése úgyszólván a természeti és társadalmi egzisztencia ellenére érvényesülő imperativusok összességét jelenti.**

* Makkai Sándor: *Erdélyi szellem*. In: Makkai: *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, 1982.

** Imre Lajos: *A kisebbségi élet erkölcstana*. Erdélyi Helikon, 1938/5.

Magyarán szólva tehát: a romániai magyarság nemzeti hovatartozásán elvileg nem változtat semmit az a tény, hogy a román állam határai között él. Nemzeti azonosságtudata továbbra is a magyarsághoz fűzi, kisebbségi helyzettudata csupán színező-árnyaló szerepet tölt be.

Ennek a kisebbségideológiai vonulatnak (Tavaszy, Mak-kai, Imre Lajos) a jelentőségét és főként az identitás kérdésében elfoglalt álláspontjuk helyességét – véleményem szerint – nem csorbíthatja az a tény sem, hogy a romániai magyarság regionális helyzettudatának erősödése máig az azonosságtudat romlását, sőt válságát idézte elő. A romániaiság bélyegei: a politikai és kulturális önrendelkezés teljes felszámolása, a jogi helyzet egyre súlyosbodó rendezetlensége, az adminisztratív eszközökkel előidézett elszigeteltség és szétszóródás halványítja a nemzet identitástudatát. E folyamat elmélyülésében közrejátszik azonban a magyar kisebbségideológiai gondolkodásnak az a transzszilvanista gyökerű vonulata is, amely az erdélyi, romániai magyar öntudat (például a ma is erős külön székelységtudat) összetevőire építve a kisebbséget politikai helyzete alapján önálló, a magyar nemzet egészétől elkülöníthető entitásnak tételezi, és ezzel az elszakadás tendenciáját erősíti.

Összegezve az eddigieket: a romániai magyar kisebbség ideológiáját a helyzet és identitás közötti feszültség termékeként tekintem. Nem egyértelműen helyzettudat, és nem is pusztán azonosságtudat. Helyzettudatként – mint láttuk – mindenekelőtt a helyzetet szentesítő, az együtt élő népek múltbeli egymásrautaltságára, kulturális hagyományokra hivatkozó érvek foglalatára, amelyek a kisebbségi helyzetből fakadó azonnali érdekeket értékként tételezik. Másfelől: ez az ideológia az önazonosság imperativusának újrafogalma-

zása is. Ez utóbbi – valójában – szintén a beállott helyzet elfogadását, vállalását elősegítő tendencia.⁶ Mint látni fogjuk, ez elsősorban erkölcsi síkon jelentkezik: az erkölcsi értéknymatékok teremthetnek ugyanis diszharmóniát áthidaló lehetőséget az egymással feszültségben álló pólusok, a helyzet- és az azonosságtudat között.

A kisebbségideológia identitástudatot kifejező rétege – noha lényegesen nem különbözik a hagyományos azonosságtudattól – nagymértékben telítődik etikailag pozitív opciókkal bizonyos, sajátosan erdélyinek vélt értékek mellett, mint a szülőföld iránti ragaszkodás, a népek közötti harmónia, a személyes és közösségi áldozatvállalás készsége stb. Ha önazonosságon továbbra is az etnikai-nyelvi-kulturális identitást értjük, akkor az ilyen etikai értékemfázis nem az azonosságtudat változását jelenti, és nem jogosít fel arra, hogy új, különálló identitástudatról beszéljünk, illetőleg egy ilyen jelenséget a magunk részéről is, utólagosan szentesítsünk. Inkább a helyzet kitermelte érzelmi-erkölcsi többlettartalom ez.

Ha az említett ideológusok az anyanyelvhez, az etnikai hagyományokhoz és kultúrához való felfokozott ragaszkodás kifejeződéseivel valamit szentesíteni kívánnak, az nem egy új azonosságtudat, hanem a többség részéről is elismerést igénylő különbözőség igazolása: a nemzeti heteronómia ténye melletti jóhiszemű – erkölcsi fedezettel és állampolgári lojalitással is garantált – jogos érvelés. Amikor azonban bizonyos dokumentumokban (főleg Kós Károly *Erdélyében* és más írásaiban) a külső helyzetre, a tér és időbeli „predestináltságra” tevődik a hangsúly, akkor csúszik a transzszilvanizmus a teljes nemzeti entitástól való

elkülönülés, a regionalizmus irányába, amivel akaratlanul is a provincializálódást szolgálja.

Az erkölcsi öntudatot, akárcsak a helyzettudatot, nem helyes az azonosságtudattal összekeverni, ugyanis az ideológia erkölcsi összetevőinek tartalma és funkciója egészen más, mint az azonosságtudaté. Tartalma mindenekelőtt nem is sajátosan erdélyi, még csak nem is sajátosan nemzeti, hanem a humánus egyetemes elveiből, a legfőbb emberi értékek, a másság tiszteletéből, a demokrácia és a néptestvérség eszményeiből áll össze (modellszerű irodalmi foglalat *Tibold Márton*), s ezt a kisebbségi ethosz megfogalmazói maguk is tudják: „amikor a kisebbségi élet etikájáról beszélünk, nem teszünk egyebet, mint hogy az egyetemes erkölcsi normákat a kisebbségi élet adott helyzetének megfelelően érezzük ki...” – írja Tavaszy Sándor.*

Ezeket az erkölcsi normákat már csak azért sem helyes identitásmeghatározó sajátosságként mitizálni, minthogy a két világháború között főleg a fasizmus veszélye miatt Európa-szerte ugyanezek az erkölcsi normák éleződtek ki, és ezek jellemzők ma is minden, az emberi jogokért valamilyen módon küzdő ideológia etikai tartalmára. Ez tehát nem principium individuationis. Sőt, a politika iróniája, hogy olykor az elnyomó hatalmak is ilyen egyetemes etikai érveket használva próbálják magukat igazolni.

A kisebbségideológia etikai összetevői – mint látni fogjuk – nem tartalmukban, „kisebbségi humánus”-ként, hanem funkciójukban sajátosak: egyrészt a helyzet szentesítését,

* Tavaszy Sándor: *Az erdélyi szellemi élet két döntő kérdése*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 11. Kolozsvár, 1928. 4. o.

másrészt a helyzet- és azonosságtudat közötti diszharmonia feloldását szolgálják. Mert magát a kisebbségi létet erkölcsi és szellemi értéklehetőségként tételezik: a magáraultság önállósággá eufemizálása az erkölcsi értékképzés (a helytállás) vonzó lehetőségével, az értéként tételezett objektív egymásraultság pedig a többségi és más együtt élő népeknek előlegezett bizalom kétségtelenül megnyerő gesztusával nagyvonalúan enyhíteni látszik a kisebbségi helyzetből adódó korlátozottság érzését.

Ez az erkölcsközpontú ideológia másrészt az identitástudat fenntartásának politikai eszközeit, intézményeit pótolván – első sorban az irodalmi önkifejezésre támaszkodva – az azonosságtudat erősítését szolgálja, mégpedig úgy, hogy szellemi-kulturális téren a teljes – személyes és közösségi értelemben vett – önmegvalósításra ösztönöz. A megfogytakozott lehetőségek és az „egyetemes emberi szellem” (Makkai) feszültségét ez az erkölcsközpontú ideológia úgy hidalja át, hogy a kisebbségi létben a maximális intellektuális-erkölcsi erőfeszítés, odaadás, sőt önfeláldozás lehetőségeit heroizálja. Így lesz a helyzet „hősi életalkalom” (Tavaszy), „ajándék” (László Dezső), „gyöngykagyló”, amelyben az ember az erkölcs és a szellem „igazgyöngyeit” teremtheti meg.

AZ ÉRTÉKJELKÉPEK SZÍNE...

A magyarság – írja Spectator 1929-ben – „valójában mindig valami kisebbségfajta volt (1526 óta), és hogy mai kifejezéssel éljünk, tudat alatt fejlesztette ki azokat a szerveket, amelyek alkalmassá tették a mai, teljes (...) kisebbségi élet türelmes elfogadására”.* A transzszilvanizmus sem más, mint alkalmaz-

* Spectator: *A kisebbségi kérdéshez*. In: Erdélyi Helikon, 1929/2. 27. o.

kodó válasz arra, hogyan lehet értékkeé váltani a helyzetben belül adódó emberi lehetőségeket. Olyan szellemi-erkölcsi eszmény, amelynek egy elfogadott politikai helyzet eleve szűk korlátokat szab, de melynek intenzitását felfokozza már a lehetőségek szintjén hiányzó emberi teljesség nosztalgája.

Az értékteremtés megmaradt – kulturális, erkölcsi – esélyeinek különös becsét a transzszilvanizmus minden jelentős képviselője hangsúlyozza. A korabeli szellemi élet legszélesebb látókörű programadói, Kuncz Aladár és Makkai Sándor az adottságok és lehetőségek, a sajátos helyzet és az egyetemes igények viszonyának értékfeszültsége jegyében fogalmazzák meg a tennivalókat: „A kisebbségi népek helyzete – írja Kuncz Aladár – nem ad tág teret az akcióra, de annál inkább hozzásegít az elmélyüléshez és gondolkodáshoz.” És tovább: „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség. Csak az egyetemesség széles látókörében tudja nemzeti értékeit megőrizni és megvédeni, csak ezen az úton veheti fel az érintkezést többségi népe irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy (a törzs) szellemi életétől el ne szakadjon.”* Makkai Sándor pedig így nyilatkozik: „Az Európa-szerte elszórt sokmilliónyi kisebbség mindenütt kettős feladat elé állíttatott. Egyrészt a saját fenntarthatása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában *önfenntarthatásának egyetlen útja a kultúra*, a saját nemzeti tradíciókon nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő,

* Kuncz Aladár: *i. m.*

tehát halálra ítelt, hanem (...) mindenütt *egyetemesebb*, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen.”*

A küldetéstudatnak ezt a magasfeszültségét Makkai sűríti egyetlen mondatba, már 1925-ben: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy szellemi erőfeszítéssel *egyetemesen* emberi szellemmé legyen.”**

Lényegében az idézett jelszónak az ideologikumát és erkölcsi tartalmát tárgyasítja több alakváltozatban – a gyöngyragylószimbólum. Ebben a ragyló védekező reflexének folyamata kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesül.

Az Erdélyi Helikon hasábjain először egy csehszlovákiai író, Sziklay Ferenc írja le: „A magyar sors általában tragikus, mint minden idegen nemzetek közé ágyazott kis nemzeté, s ebben a tragikus helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye, mely fájdalom által születik, biztosíthatja a megnyugtató katarzist, a szenvedések árán szerzett életjogot.”*** Nem sokkal ezután Szentimrei Jenő folyamodik ehhez a metaforához: „Mégis azt mondom, hogy száz év múlva ez látszik majd Erdély sok szép korszaka közt a legszebbnek, a legtermékenyebbnek. A ragyló kínjai ezek, számba kell vennünk őket, hogy vannak ilyen kínjaink, hogy a medicinát is megtaláljuk majd rá, mely megsegít, hogy kiizzad hassuk

* Makkai Sándor: Erdélyi Helikon, 1933. 67. o.

** Makkai Sándor: *Az erdélyi szellem*. In: i.k. 131. o.

*** Sziklay Ferenc: *Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma?* In: Erdélyi Helikon, 1930/7. 456. o.

magunkból az eredmények igazgyöngyét.”* E passzusokban a helyzettudat negatív értékpólusát az értéktevő helytállás vállalásának pátosza ellensúlyozza, és feszültségüket az igazgyöngyszimbólum esztétizálja át. Az áldozatvállaló ember apoteózisa jut kifejezésre abban, ahogyan a kagyló önvédelmének kínja, s annak termése a ritka teljesítmény auráját ölti magára.

Ez a gyöngykagylószindróma igen közel áll a kereszténység szenvedéskultuszához, nem csoda hát, hogy egyesek a lélek gazdagságát fokozó, nemesítő ajándékként élik át. László Dezső írja *A kisebbségi élet ajándékai* ban: „Csodálatos kegyelme volt az Istennek, hogy a kisebbségi egyházak vezetőinek mindjárt az összeomlás után azt a látást adta, hogy *lelkiekben* akar nem kárpótolni, hanem tetézetten megajándékozni.”** Ennek az etikának a szemszögéből tehát a kagyló „fájdalma” – örömforrás: „Ez a kisebbségi sors ránk jött, benne élünk, miért haljunk meg alatta, miért lássuk csak elnyeléssel fenyegető rémeit, mikor életmegtartó ajándékai is vannak. Legyünk bolondok és ne fogadjuk el az élet kárpótlásait, amelyekkel életünk sok fájó sebére akar orvosságot adni? Miért ne lássunk ott is életet, ahol más csak halálszagot érez? A (...) kisebbségi magyarság megérdemli, hogy felfedezze azokat az igazgyöngyöket, amelyeket fájdalmaktól marcangolt kagyló teste termelt ki minden magyarnak és az egész világnak örömére” – írja ugyanott László Dezső. Nem meglepő, hogy Dsida Jenő is magáévá kíván tenni egy Makkai idézett jelszavával egybehangzó élethivatást („Jöjj, szent gyalázat, gyógyító alázat, / belül

* Szentimrei Jenő: *Levél Erdélyből*. Válasz Cs. Szabó László: *Levél Erdélyről* c. írására. In: Erdélyi Helikon, 1931/5. 238. o.

** László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. In: Új arcvonal. Antológia. Kolozsvár, 1931. 12. o.

munkáló küzdelem: egész / kicsiny téglákból rakni föl a házat!”), s hogy maga is ajándékként üdvözli ezt a próbatételt: „Akárki adta, én a sós torok / vad szomjával köszönöm ezt a sorsot, / a csattogó, kegyetlen ostorok / kínját, a bort ígérő csorba korsót, / melyből épét és ürmöt kóstolok, / a nagy intést, a félig kész koporsót, / a csipkebokrot, mely a közöny / s romon virágzott. Százszor köszönöm” (*Tükör előtt*).

„Romon virág” – ez a szimbólum már Reményiket idézi, s nem véletlenül. Az *Abogy lebet* jegyében „kínszenvedést virágzó élet” programját ő fogalmazza és testesíti meg a korabeli olvasó számára. Stílusos tehát a kagylómotívum Wass Albert Reményik-nekrológiájában is: „a szellem bűvár-ruhájában mélybe merültél igazgyöngyöt keresni. Így fűztél koszorút, cél és reménység gyöngyfényű koszorúját (...) nemzedet homlokára...”*

Ez az olykor dagállýá is oldódó közhely a két világháború közötti irodalmi köztudatban az úgynevezett „kisebbségi humánium” tartalmának, a helytállásnak, az önfeláldozásnak egyik szimbóluma. Rokon azokkal az etikai jelképekkel, amelyeket az akkori transzszilván szellemű irodalom, különösen Tompa László költészete állít életeszményként a romániai magyarság elé.

A kései fiú, Tompa László, a szülői féltéssel is fékezett, vézna, beteges gyermek a szavak színes kavicsaival játszik, amikor társai sikongva lubickolnak a Küküllő habjaiban. A gyermeket megfoszthatod a játék örömétől, de álmai elé nem

* Wass Albert: *Elkésett levél Reményik Sándorhoz*. In: Erdélyi Helikon, 1941. 804. o.

állíthatsz sorompót; bennük, akár egy kertben, mindig elrejtőzködhetik. Ha tilos fára másznia, megmártóznia a folyó borzongató vizében, szőrén ülni meg a lovat – égis éró fenyőt, végtelen tengert, szárnyas paripát varázsol magának, és ő lesz a hős, aki megmássza, áthajózza, átrepüli az összes akadályokat. Kimerítően izgalmas valódi kalandok, harsány versengések, halánték-dobogtató fiú-csaták diadalmas élménye helyett így születik a vers.

Van költő, aki nem egy, de száz életet kívánna élni, aki nem ismer határokat elemi vágyai előtt, aki minden pillanatot életté tágítva fogad be, hogy költészete a dúis élménytermés aromás párlata legyen. Azaz: az önmegvalósítás és önérvényesítés extenzív formáival tud élni, s ezt szolgálja minden, az utazások, a nők, a mámor, a forradalmi lobogás.

És van, aki, mint Tompa László, úgyszólván élményszegény. Világa annyi, amennyi a székely vasúttal bedöcöghető. Hivatal, házasság, ritkán oldódó magány. Életvágya a kezdettől felismert határok között vergődik, mint a gejzírt forraló hévizek a föld alatt. Helyzettudata: korláttudat. „Ítt úgy lefog és fojt ma minden! Ez összeszorult szürke házak / Zord örököül mind rám vigyáznak. / Kijutok-e még egyszer innen?” – írja. Mert a szülőföld nem az anyaöl melegével, hanem egy mostoha kemény fukarságával veszi körül.

Alapélménye tehát: maga a hiány. Ólmos szűk térben, Kisvárosi sáros utcákon a tenger, a fény, a szabadság, a lehetőségek teljességének hiánya: „Tenger, te nagy, ki messze zúgva terjedsz! / Most fájva folyton feléd vonz a vágyam: / Sodródni rajtad napfényes dagályban, / Dagadó kedvvel, melyet gond nem ernyeszt. / Ne mindig csak e zártövíű hegység, / Melyek közt rabbá rögződik a lélek! / De habok

hátán feszüljek a szélnek, / Majd kék partokról álmok intsenek” (Tenger, te nagy).

Költészete: nemes kárpótlás a szabad emberi kibontakozás reális lehetőségeinek hiányában. Kiteljesedett élmények helyett elfojtott, költeményekké szublimált vágyak jellemzik.

Élet helyett strófák: „Mint régi szobrász szép halott fiáról / Mintázta művét, melyről hír maradt: / Így én is – amíg lelkem egyre gyászol – / Verseibe vések halott vágyakat.” Ez a légszomjként átélt hiányérzet teszi kezdettől fogva elégikussá költészetének alaptónusát.

Verse sohasem tud igazán föl szabadulni az élményvalóság nyűge alól. Még annyira sem, mint Áprilyé, aki költészetével öntörvényű nyelvi-zenei világot teremt, nem beszélve Dsidáról, akinek a játék önfeledt szabadságával sikerül néha fölülemelkednie a történelmi helyzet átélt korlátain. Tompa szavai súlyosan, szinte ritmustalanul gördülnek alá, mint szikláról a rög, verstája kopár, egyhangú, rímei suták.

Költészete – esztétikai értékeit tekintve – nem tartozik az igazi csúcok közé. De mint napló, helyzetjelentés, kiütközés: hiteles emberi válasz egy sajátos sors kihívásaira, és így számunkra a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legjellegzetesebb magatartásmodelljét nyújtja.

Modellértéke abban áll, hogy sűrítetten tartalmazza egy egész közösség helyzettudatának ideológiai-etikai összetevőit. Verseinek fő motívumai egyúttal a legjellegzetesebb erdélyi létszimbólumok, erkölcsi értékalakzatok: változatok a gyöngykagylóba foglalt paradoxonra.

Tompa László költészetében olyan magatartásforma válik eszménnyé, amelyet véső soron maga a helyzet mint külső kényszerűség ír elő: erénnyé emeli, amit a szükség parancsol, vagyis a helytállás vállalását. Erre mintegy predesztinálja őt

személyiségének sajátos akarati-erkölcsi tényezője, a dac, amely az indulatok leküzdésében kora ifjúságától vezérli. Sorsa disszonanciáitól szenvedve a „sziklavár” erővel teljes, komor magányát választja: „Sok meddő harc során, / Álmaim alkonyán, / Meredek úton önmagamhoz értem. / E magam: sziklavár, / Mely komor daccal áll / Csatatér fölött felbős szürkességben.”

Ez a létszimbólum nem túl változatos, ám annál egységesebb motívumrendszerbe illeszkedik, amely egyként magán viseli a költői alkat és az erdélyiség meghatározó jegyeit: alapvető helyzetjelképe a téli táj, a hótól roskadó erdő, amely a kemény hideg, a bezártság konnotációit hordozza (Erdélyi télben), s a sziklavár magányos rokona, a fenyő, amely a kopár hegyfokon megkapaszkodik: „Én, amíg minden összeomlik, összedül, / Gyökereimmel e kopár fokon – Magányos fenyő – megkapaszkodom, / S állok, daccal, társ nélkül, egyedül” (Magányos fenyő).

És ez a személyes sorsvállalás vetül ki, tágul közösségi-ideológiai értékjelképpé Lőfűrösztés című versében. A gyermekkori emléket idéző vershelyzet, a játékosan virtuskodó székely lovasok képe a folyóban, ez az eszköztelenül is plasztikus látvány, fokozatosan sorsszimbólummá minősül át. A játéknál sokkal komolyabb próbatételek sugallatával vezeti át jelképes síkra a látvány részleteit: „Így lovukon, szinte helyükre kövülve időznek, / Két szíjas székely, bajviselt, bús, konokarcú – / Fölöttük madár húz, árnyvető fellegek úsznak – / A dél még izzóbb, – ők állnak rezzenetlen / Szoborként.” A beállítás heroizál: térben-időben kiterjesztett, mitikus színt teremt, melyben a két székely alakja megnő, kilép a hétköznapiságból: „Egykor így álltak / ők vagy apáik / A Pruthnál is, – Így a gránátszaggatta Doberdó / Szikláin, – akár Pennsylvania gyilkos levegőjű / Bányaiban, s

mitizálja az áhított feloldódás eszközét: „Zenét nekünk (...) Zenét, amelybe – mint egy deszkaszálba – / Kapaszkodjék megrendült szellemünk. / Míg csillapul a bolydult vizek árja, / S valahol biztos partot érhetünk.” Ez az ének erejébe vetett hit szükségszerűen vezet olyan szimbólumokhoz, amelyek a költészet általi felemelkedés utópikus távlatát sugallják. „Az ősz miatt ne csüggedj! / Mást mindent elvehet, / De ínségben is még / Egy megmarad neked. / És ez az egy: az ének / Fölemel tégedet!” Előképek ezek ahhoz a majdani látomáshoz, amely szerint a hóba temetettek fogai közül is valamely nagy Ének oldja föl a havat. Mert ebben az utópiában a költészet úgyszólván mindent pótolni tud, ami az életből hiányzik: „Az ének árvaságot / Megosztó társaság. / Talizmán sebek ellen – / Télben virágos ág – / Csákány, mely sziklaösvényt – Mind magasabbra vág!” De miközben mindezt magára vállalja, a költő kockázata az, hogy szava megszűnik igazán az lenni, aminek lennie kell: ének, amit viszont sem talizmán, sem virág, sem csákány nem pótolhat.

A kisebbségi lét ennek a – Tompa által illusztrált – eszménynek a jegyében lesz az értelmiség legjava számára „tengésből-küldetés”.* E jelképeket övező pátoszt kezdetben nemigen zavarja meg az értékteremtés súlyos árát mérlegelő kétely. A repatriált Makkai *Nem lehet* című cikke**, amelyben saját addigi tanításait tagadja meg, csak megerősíti a ragaszkodást az áldozatvállalás ethoszához, és ennek értékesültségét most fel is fokozza a „nem lehet, de

* Németh László: *Töredék a reformból*. In: A minőség forradalma IV. Budapest, 1940. 166. o.

** Makkai Sándor: *Nem lehet*. In: Látóhatár, 1937/2.

ahogy lehet” és a „lehet, mert kell” tudatosított paradoxona. Erről tanúskodik egy későbbi Molter-szöveg is: „ez a programvers (Reményik költeménye, az *Ahogy lehet*) válasz volt Makkai Sándornak *Nem lehet* című cikkére, amelyben a kisebbségi élet lehetetlenségéről volt szó annak számára, aki többségben született. Reményik szenvedélyesen pártjára kelt a talajhű, a helytálló (...) magyarságnak, és nemsokára a Magyar Rádióban egy nagy színész adta elő a költeményt. Forró homlokkal adtunk egyaránt igazat Makkainak és Reményiknek: íme a tragikus összeütközés a magyarság mai föladatai és antinómiái közt.”*

Ligeti Ernő az első, aki a közhelyszerű sorsanalógiát, a gyöngykagyló-paradoxont két értékpólusára lecsupaszítva, minden egybemosás nélkül, világosan fogalmazza meg az ellentétet: „engem nemcsak a gyöngy érdekel, hanem a kagyló verejtéke is, amely létrehozta”.** Ebből tűnik ki leginkább, hogy ez a kép, amelyben az említett értelmiségiek felismerni vélték a maguk helyzetének és küldetésének adekvát jelképét, az értékvesztésnek és az értékteremtésnek az ellentétét egyesíti magában. Sajátos azonban, hogy az értékszerkezet ellentmondásosságát kezdettől fogva enyhítik a szövegösszefüggés, a stílus esztétizáló tényezői. Az utóbbiak működésének okaira sem derülhet fény, ha nem próbáljuk meg elemezni, milyenek a gyöngykagylómotívumban megtestesülő értékviszonyok. E visszatérést a motívumhoz modellszerűsége indokolja.

Legyen a kiindulópont a kép eredeti valóságalapja: a kagyló, amely egy homokszem ellen védekező életfunkció –

* Erdélyi Helikon 1941/792. o.

** Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. H. é. n. Kolozsvár, 183. o.

váladékkiválasztás – eredményeként létrehozza a gyöngyöt. A gyöngy tehát egy biológiai kényszerűségnek, az őt létrehozó élőlény betegségének terméke, s mint ilyen, a kagyló számára nyilván nem is érték. Mi lehetett az alapja a kagylóélet emberiesítésének a kisebbségi sorsra vonatkoztatva? Nyilván a külső körülménnyel szembeni védekező válasz analógiája. A kagyló úgy védekezik a homokszem ellen, hogy váladékával bevonja, irritáló hatását megszünteti: egy negatív állapot után helyreáll a biológiai egyensúly. Az ember értékke váltja a korlátozottságot, amely külső helyzetéből, függőségéből származik. Mi történik azonban ebben az értékszerkezetben az értékvesztéstől az értékrementésig?

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi élet nem pusztán vitális, hanem világnézeti, erkölcsi stb. értékcsoportok érvényesülését is jelenti. Ezeknek az értékeknek a harmóniája általános emberi igény: eszerint az élet, a szabadság és az önmegvalósítás egymást feltételezik. Egyeztetésük nyilván minden történelmi-társadalmi térben problematikus, hiszen az ember objektíve mindig az őt meghatározó társadalmi összefüggések foglya. A kisebbségi helyzet ezeken belül egy sajátos függőséget is jelent, amely az önmegvalósítás terén eleve lemondásokra kényszerít. Az alkotómunka pedig mint önmegvalósítás, egységes értékrendszeren belül szemlélve, a lemondással ellentétes érték. Ha az ember az alkotást ellentétével, a lehetőségek egy részére nézve eleve lemondással vállalja, akkor a „küldetés”-nek ebben az értékalakzatában nem érvényesül a logikai okság: szociálpszichológiai műszóval élve, kognitív disszonancia áll fenn.* Ennek a

* *Irodalom és társadalmi érték.* In: *Literatura*, 1979/4. 421–453. o.

feszültségnek a lélektani kényelmetlenségét nem szünteti meg, de valamiképpen feloldja a teljesítmény, a mű értéke és az erkölcsi készítés. Nem is szüntetheti meg, hiszen a mű csak pillanatnyi ünnep a hosszan tartó mindennapi teherviselés közepette.

Ennek az értékalakzatnak a sajátossága még jobban kitűnik, ha egybevetjük más, lehetséges értékalakzatokkal. Egy olyan (ideális) formához képest, amelyben a vitális, a világnézeti és a személyiségértékek összhangja fönnáll, ez a képlet diszharmonikus. Mégis ez vált a romániai magyar kisebbség vezető életeszmenyévé. Holott a történelem tanúsága szerint az ember általában arra törekedett, hogy szolidárisá tegye ezeket az értékeket a társadalomban. Nem ritka az olyan szélsőséges értékalakzat sem – nevezzük heroikusnak –, amelyben az élet és a függőség elviselése kizárja egymást, és a disszonancia feloldásának útja a gyakran hősi halál, de még gyakrabban a cselekvő harc azért, hogy az ember emberhez méltó autentikus létének és a nyomasztó külső körülményeknek a feszültségét megszüntesse. Hogy ez az utóbbi alternatíva, a politikai, miért nem vált vagy válhatott igazán reálisan ható programmá, annak felderítése nyilván a szociológia és a történetírás feladata.

Tény, hogy az eszmény szerepét itt egy olyan értékalakzat játssza, amelynek lényegi vonása az értékcsoportharmóniájának hiánya.

Most azt keressük, hogy mi fedte el, mi tette elviselhetővé benne az értékek ellentétességét olyannyira, hogy nemzedékek egész sorára vonzást gyakorolt. Emlékeztetnék Sziklay Ferenc megfogalmazására: „ebben a (...) helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye (...) biztosíthatja a megnyugtató katarzist”.

Sziklay rátapint arra a mechanizmusra, amelynek szerepe az irodalomban és az irodalmon kívül egyaránt az értékvesztés ellensúlyozása, a konfliktushelyzetek feloldása. A katarziszfolyamat egy olyan értékszintváltás, amely a helyzetek, események előjelét a negatívból a pozitívba billenti át, s lélektani hatása freudi terminológiával megfelel a frusztráció kompenzálásának. Hankiss Elemér érdekes tanulmányt szentel annak, hogy a tragikus feszültség feloldására irányuló társadalmi elvárás hogyan termeli ki az irodalomban a katartikus hatásmozzanat konvencióit, amelyek a legvégletesebb összeütközések végkifejletét is kíméletesse enyhítik.* Jelen esetben a mű az, ami a kisebbségben élő értelmiségit kárpótolni látszik a maga lehetőségeinek korlátaiért. A szóban forgó motívum ennek a katartikus hatásnak a meggyőző erejét fokozni igyekszik azzal, hogy a megfogyatkozott munkafeltételek közt vállalt alkotás eredményét igazgyönggyé esztétizálja át. Számolva tehát a kisebbség teherbírásával, egy olyan értéktudatot táplál, amely az értékfeszültséget tompítja, úgy, hogy a hangsúlytöbbletet a pozitív pólusra helyezi.

Minthogy az esztétikum a maga valójában az emberi szabadság egyik megnyilatkozásának is tekinthető, minden műalkotás – mint teljességszimbólum – képes arra, hogy alkotójában, olvasójában egyaránt fölkeltsen a szabadság és harmónia – legalábbis pillanatnyi – illúzióját (természetesen ez alól kivételek a tudatosan antikatatartikus irányzatú

* Hankiss Elemér: *Túl vagy innen jón és rosszon? A tragikus katarzisz társadalmi funkciójáról*. In: Hankiss: *Érték és társadalom*. Budapest, 1977. 169–201. o.

művek). Ezt a hatást érik el még olyan határhelyzetekben is, mint Radnótié, aki az Abda felé vezető végső „meredek úton” is képes volt minden elszenvedett földrebukását az Erőltetett menet alexandrinusainak méltóságot sugárzó szabályos sormetszetévé poetizálni. Nem is képzelhető el talán mélyebb szakadék a helyzet- és azonosságtudat, a tetves, véreset vizelő munkaszolgálatosok élete és a „hótság öntudat” imperativusát megőrző egyén identitása között, mint amilyen épp az ő esetében fennáll.

Hogy ennek a szakadéknak a tragikumát a műalkotás bármilyen körülmények között enyhíteni képes, azt példázza Áprily Lajos költészete is, amelynek közismerten feltűnő zeneisége – túl az egyes versek egyéb szempontból is katartikus hatásán – maga is katartikusan oldja a megszenvedett és verssé formált konfliktusokat. Hadd idézzem ezúttal őt magát is: „A seb, mit rajtam vad kor ökle zúzott, / sötét heggé simult minden dalon” (Vallomás).

Rendkívül jellemző rá ebből a szempontból sokat méltatott költeménye, Az irisórai szarvas. Az egész vers értékszerkezete a helyzet és identitás közötti konfliktus paradoxális értékvisszonyára – a méltatlan helyzet elviselésének tragikumára – épül. Az utolsó két szakaszt megelőző nagy szerkezeti egység értékjelképei a „fent” és a „lent”, a „csúcs” és a „völgy” archetipikus ellenpólusai köré szerveződnek. A „futó erecske”, a forrás, „amelynek tükre csábító titok” és a többi idevágó motívum a szabadságnak a rabság nyújtotta „védettséggel” szembeni kockázatát is felidéző képekkel („gáncsot vető borókarengeteg”) együtt is egyre kiélezettebben ellenpontosza a „fakorlátos legeltető hely”, a „napverte langyos vályú”, a „borjúnak nőtt fel a borjak között” keltette hatások negatív előjelét. Ez az ellenpontoszó értékszerkezet a vers fókuszaként

összpontosul a következõ sorokban: „És lett pompás agancsú háziállat, / vadász-szívekbe dobbantó remek...”

Az említett paradoxális viszonyt sűrítõ jelzõs szerkezet, a „pompás agancsú háziállat” kiélezett feszültsége a költemény ellentétfokozó hatásának tetõpontja, mintegy a drámai végkifejletet megelőzõ csúcsa. A felismert identitás és a méltatlan helyzet konfliktusának kiélezettségét oldja fel aztán – Áprilyra oly jellemzõ módon – az utolsó két szakasz:

„De nyárutón, midõn a kék havasról
omlott a köd s leszállt az õsz vele,
beláthatatlan, ködruhás magasból
szarvasbõgés búgott a völgybe le.

S akkor: párát zihált remegve szája,
idegen lett palánkos otthona,
idegen lett testvére, mostohája –
s a ködbe hördült, mint az orgona.”

A szarvas drámájának más lehetséges megoldásai (a „palánk” áttörése, esetleg összezúzóadás a „korlátokon”) helyett a végkifejlet feszültsége, legalábbis a hasonlat szintjén („mint az orgona”) – zenébe oldódik. Így megoldás nincs, csak enyhület, és megmarad a paradoxális értékviszony.

A vizsgált értékalakzat a diszharmónia enyhítésének egy másik, talán ugyanilyen hatékony lehetőségét is tartalmazza, azt a közvetítõ, egynemûsítõ funkciót, amelyet az erkölcsi értékek töltenek be a különbözõ, jelen esetben ellentétes értékcsoporthoz kibékítésében. A konfliktust ugyanis, amely

a függőség mint negatív értékű politikai-világnézeti körülmény és a személyiség önmegvalósításának igénye között van, itt a „szenvedés nemesít” erkölcsi meggyőződése hidalja át. Az úgynevezett „kisebbségi humánus” jellegzetessége lényegében az erkölcsi értékeknek ebben a konfliktusoldó szerepében rejlik. Ez az a védekező életfunkció, amelyet a megmaradásnak, tehát az életnek a szolgálatába állít, és amelyet a lemondásért kárpótló alkotás feltételének is tekint. Enélkül a közösségi etika tartalma – a nemzetiség és a néptestvérség érdekében való helytállás, áldozatvállalás stb. – teljesen általános emberi eszmény lenne. Sajátossága még jobban kitűnik, ha egybevetjük azzal a, mondjuk, „forradalmi humánus”-nak nevezhető értékalakzattal, amelyben az erkölcsi értékek nem a konfliktus enyhítésére, hanem megoldására összpontosulnak.

A gyöngykagylómotívum tehát egy értéktudat modellje. Egy olyan értéktudaté, amelyben nem áll fenn az elvileg szolidáris értékek – az élet, a szabadság és az önmegvalósítás – dialektikus egyensúlya. Az egyik érték felfüggesztésével előidézett feszültséget azonban erkölcsi dimenzióban katartikusan feloldja, és így az eszmény erejével hat. S mint eszmény nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát kínálja, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését ösztönzi.

Jeleztem már, hogy e meggyőződés a keresztény szenvedészetikában gyökerezik. Nem véletlen, hogy a romániai magyar irodalomban oly gyakoriak ennek az erkölcsiségnek az egyetemes szimbólumai. A két világháború közötti líra egyik legkiválóbb képviselőjének, Dsida Jenőnek a mun-

kásságát át- meg átszövi a profanizált Krisztus-motívum, amely a szegénységgel vállalt szolidaritás jelképes kifejezésén túl (például *Az utcaseprő* című versben) egyfajta üdvözítő küldetéstudat költői megjelenítésének eszköze is.

A motívumkörbe tartozó versek közül kiemelkedik a *Nagycsütörtök* című költemény. Bár címével a megváltói hivatás beteljesítését megelőző bibliai eseményre, Krisztus magányos gyötrődésére utal, a vers világszerkezetének kettőssége (a kvázi-reális és a bibliai sík) fenntartja a kétértelműséget: az egyszerű naptári és térbeli utalás és az evangéliumi helyzet közötti lebegést. Éppen e végig feloldatlan kétértelműség, a konkrét és a szimbolikus vershelyzet közötti síkváltások sorozata teszi e verset oly gazdaggá s a küldetés vállalására utaló végkicsengést oly hivalkodásmentes költői megnyilatkozássá: „Körülnéztem: szerettem volna néhány / szót váltani jó, meghitt emberekkel, / de nyirkos éj volt és hideg sötét volt, / Péter aludt, János aludt, Jakab / aludt, Máté aludt és mind aludtak... / Kövér csöppek indultak homlokomról / s végigcsurogtak gyűrött arcomon.”

A „sors elől szökve, mégis szembe sorssal” paradoxonának elviselése, a „tompá borzalom, mély, állati félelem” és a szenvedésre elszánt küldetéstudat egyidejűségének és diszharmóniájának vállalása csupán egy olyan hittel magyarázható, amely minden értéket alá tud rendelni az akár magányos áldozat fenségének.

Ilyen hit teszi az egyébként összetett értékszerkezetű Tamási-novellát, a *Himnusz egy számarrral* címűt is sok tekintetben e versbeli magatartás rokonává, hiszen hőse, Demeter Gábor is úgy vonul be szamarával a falujába, akárcsak Jézus Jeruzsálembe, ahol megértés helyett ugyan-

úgy gyalázat, majd fantasztikus megdicsőülés lesz az osztályrésze, mint a bibliai történet hősének.

A küldetéstudat mindmáig élő és ható messianisztikus változatai közé tartozik – egyebek mellett – a *Gázél* is, Kányádi Sándor költeménye. Ez a vers az áldozatvállalás parancsának elfogadása mellett tesz hitet, egy olyan határhelyzet szorításában, amely az erkölcsileg pozitív tett külső következményeinek, „hasznának” mérlegelése helyett az üdvösség felsőbbrendűnek tekintett – belső – kritériumát teszi kötelezővé: „valaki engem kiszemelt / valamire valakikért // hullatni verejtékemet / s ha nincs kiút hullatni vért // sorsomat én nem tudhatom / a célom is tétova vélt // gyanútlan jöttem, mint simon / a cirénei jödögélt // vállamra tették cipelem / hiába kérdezném miért // van aki röhög s irigyem / van aki űz, van aki félt // hát viszem egy-két stációt / a megkorbácsolt krisztusért...”

Az erkölcsközpontú döntések szükségleteinek eme – szaporítani talán fölösleges – irodalmi példákban is megfigyelhető kiéleződése tipikusnak látszik, ha a történelemből ismert analogikus határhelyzetekben (háború, fogság, üldöztetés stb.) kitermelődött hasonló etikai jelenségekhez mérjük, amelyek mind egy úgynevezett „prezentikus eszkatológia” teológiai fogalmához kapcsolhatók. Az analógia alapja Vályi Nagy Ervin megfogalmazásában olyan helyzet, amelyben „A tegnap elsüllyedt, a holnap teljesen bizonytalannak tűnt; az életbe vágó kérdés így hangzott: mit cselekedhet az igaz az alapok megrendülésének idején (...), amikor a jövő elképzelhetetlen az eddigiek kivetítéseként?”*

* Vályi Nagy Ervin: *Nyugati teológiai irányok századunkban*. Budapest, 1984. 144. o.

Ilyenkor, a tartalmas jövőtudat hiányában egyetlen életprogram látszik követhetőnek, s ez a fasiszták fogságában elpusztult Bonhoeffer szerint így hangzik: „Inkább elviselnünk kell majd az életünket, mint alakítani, inkább reménykedni, mint tervezni, inkább kibírni, mint előre haladni.”* E konkrét remény nélküli perspektívában csak a „reménykedés” (*l'espérance*) Jacques Ellul megfogalmazta változata lehetséges, amely a belátható kivezető út hiányában „támad föl, mégpedig a »lehetetlen szenvedélyeként«, amely kérdéssé tesz valamely teljesen biztosnak, evidensnek tartott helyzetet”. A reménység a nyilvánvaló reménytelenséggel száll szembe: a halállal is.** Ilyen helyzetekben válik evilági, erkölcsi tartalommal és nyereséggé az önmegváltás, az áldozatvállalással kivívott üdvösség, amely a hagyományos (futurikus) eszkatológia szerint egyébként transzcendens érték.

Költészetünkben a helyzetet transzcendáló más lehetőségekre általában a múlt nagyjait, a régi mestereket vagy pedig a távoli jövőbe vesző ünnepeket megidéző versek villantanak rá. Sokan invokálják a cselekvő élet eszményét képviselő Petőfit vagy öltének olyan szerepet, amelynek történelmi terét egy más korszak határozza meg. A jövőt gyakran az elvont „ünnep” jelenti: ez a fennmaradáshoz nélkülözhetetlen hit, a remény jegyében felködlő távlat sohasem körvonalazódik érzékletesen. Salamon Ernő például így fogalmazza meg: „A nagy Emberi Ünnep / készül már gyermekünknek” (*Dal utódoknak*). Talán nem véletlen, hogy Brassai Viktor pontosan neki ajánlja *Őszi*

* Idézi Vályi Nagy: *i. m.* 144. o.

** Jacques Ellul: *L'espérance oubliée*. Párizs, 1972. 195. o.

kérdés című szonettjét: „S ki burkolja be reszkető hitünket, / hogy meg ne fagyjon, míg eljön az ünnep, / hol fiaink majd elöntik az utcát?” Kányádi Sándor a *Halottak napja Bécsben* című költeményt ugyancsak „a feltámadásra vagy valami ahhoz hasonlóra” áhítózó hit jegyében zárja.

Összegezésül: a romániai magyar irodalomnak az eddigiekben elemzett, a teljesség igénye nélkül kiemelt, inkább csak mintaként szolgáló ideológiai-erkölcsi értékjelképei – a Tompa-életmű képviselte reprezentatív modelltől a legutóbbi példákig – változatok a teremtő fájdalom paradoxális értékszerkezetet hordozó motívumára, amely az úgynevezett „kisebbségi humánus” legjellemzőbb irodalmi vetülete.

Ez az erőteljes erkölcsi értéknymatékot is közvetítő eszmés irodalomtörténeti vonulat a kisebbség helyzet- és azonoságtudata közötti diszharmóniát mintegy átesztétizálva, az értelmiség körében hatékony eszménnyé tesz egy olyan értékalakzatot, amelyben a különböző értékek nem szolidárisak, ám ezt a „kognitív disszonanciát” etikai-esztétikai síkon katartikusan feloldja, és távlatosabb programadás helyett (mely feltehetően objektíve is lehetetlen) a mindennapi helytállás próbáját jelentő adottságok elviselésére tesz képessé.

Kétséges azonban, hogy a benne kifejeződő, eszkatologikus hitmozzanatot is tartalmazó magatartásmodell az erkölcsi mintát vállaló egyes kivételes személyiségek szűk körén kívül közösségi érvénnyel is bírhat. Az utóbbi tényező – a tömeghatás lehetőségének – hiánya viszont csökkenti ideologikus hatóerejét, hiszen szociológiailag feltehetően igazolható, hogy a vitális-világnézeti érdekeltségek s az ennek megfelelő értékek, a létbiztonságtól az önértékesítés lehetőségskálájának tágasságáig, tömegszinten sohasem rendelhetők alá az erkölcsi értékeknek.

...ÉS FONÁKJA

Az értékalakzat erkölcsi dimenziója további elemzés tárgya lehet a lehetőségek, a választás és a döntés viszonylatában. Induljunk ki abból, hogy az ember lehetőségeinél fogva több, mint létfeltételeinek összege: a konkrét történelmi-társadalmi meghatározottságokon túl, a korban adott emberi lehetőségek virtuális teljességét is magáénak mondhatja. „A lehetőség nem azonos a valósággal, de maga is egy valóság – írja Antonio Gramsci. – A lehetőség »szabadságot« jelent. A szabadság mértéke beépül az ember fogalmába.”*

Az önmegvalósításban – legyen az személyes vagy közösségi ügy – olyan lehetőségek feladattá válásának folyamata bontakozik ki, amelyek valóra váltása révén az ember meghaladhatja körülményeit, tehát szabad lehet. A folyamat ideális modellje a partikuláris meghatározottságoktól a nembeliség távlata felé irányul.

„Aki etikailag szemléli az életet – állapítja meg Kierkegaard –, az az általánost látja, s aki etikailag él, az életében az általánost fejezi ki, az általános emberré teszi önmagát, nem úgy, hogy leveti konkrét létét, mert így semmivé lenne, hanem úgy, hogy magára ölti és át- meg átszövi általánossal. Az általános ember ugyanis nem fantom, hanem minden ember az, vagyis minden ember számára megvan az út, melyen haladva általános emberré válhat.”** Ha ennek az általánosnak a távlata a belátható lehetőségek közötti választás függvényeként nyílik meg, akkor az embernek erkölcsi kötelessége mindenekelőtt maga a választás, és ez

* Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Budapest, 1970. 87. o.

** Sören Kierkegaard: *Írásai*. Budapest, 1969. 230. o.

ugyanakkor szabadságának is feltétele. A választás pedig első fokon nem jelent mást, mint elérendő, megvalósítandó eszménnyé, céllá tenni valamely lehetőséget vagy lehetőségeket.

Lássuk, mennyiben lehet választás eredményének tekinteni azt az eszményt, amelynek tartalmát képszerűen a kagylómotívum, tételesen pedig Makkai idézett (a „kicsiny lehetőségek között egyetemes szellemmé lenni”) jelszava tömöríti. Az eszmény értékfeszültsége az önmegvalósítás folyamatának két pólusa, a partikuláris meghatározottság és az egyetemes emberi között vibrál.

A „kicsiny lehetőségek között” ugyanis a maga befejezett, lezárt voltában nem jelent többet, mint a történelmi-társadalmi adottság józan tudomásulvételét. A jelszó nem az objektív lehetőségek tágitására irányuló program szintjén nyit távlatot az egyetemesre, hanem az adottságok *ellenére* vállalt „nagy szellemi erőfeszítés”, tehát egy szubjektív tényező alapján. Ha megpróbáljuk konkretizálni, mit fed ez például a tudományok területén, akkor kiderül, hogy alapjaiban irreális, anakronisztikus elképzelésről van szó. A tudományos munka eredményessége a huszadik században nem utolsósorban anyagi-információs alapok és nemzetközi kapcsolatteremtés függvénye. Ha mindezek esélye egyenlőképpen adott a kutatók különböző csoportjai számára, akkor lehetséges egy természetes, objektív kiválasztódás, amelyben az elsőséget és eredményességet az esélyekhez hozzáadódó szubjektív többlet, a tehetség és a szellemi erőfeszítés mértéke dönti el. Egyenlő esélyek hiánya esetén azonban csak a kivételes zsenialitás vagy a „hősi” önmegtagadás tud bizonyos területeken korlátozott eredményeket elérni. És

ez, amennyire érdeme az ilyen ritka személyiségeknek, annyira mértéke az illető társadalmi csoport méltánytalan helyzetének is.

A szóban forgó eszmény létrehozóinak azért kell egy tisztán szubjektív tényezőre alapozniuk az önmegvalósítást, mert eleve kizárják belőle a lehetőségek teljességének és a választásnak a mozzanatát: a „kicsiny lehetőségek között” itt a meghatározottság elfogadását jelenti, a többi lehetőségnek már az eszmény szintjén való kirekesztését. Így a nem-választást, a lehetőségekről, egyenlő esélyekről való lemondást is az eszmény tartalmának részévé teszik.⁷

Egy reális kiút történelmi-társadalmi akadályai felől talán érthető, de a huszadik században példátlan, hogy eszmény-nyé válhatott az önmegvalósításnak egy olyan programja, amely nem tartalmazza a szabadságot, mint a célirányosság kibontakozásának, az emberi élet „egésszé” formálásának feltételét. Vagy vonzereje valóban abban rejlik, hogy átesztétizált formában, például a gyöngyragylójelképben, szépnek látszik?

Meggondolkoztató, mit állít Kierkegaard az etikailag szép életről: „S csak ha minden egyes ember egyszerre momentum is meg egész is, csak akkor szemléled őt szépsége szerint; de mihelyt ily módon szemléled őt, akkor szabadsága szerint szemléled. Legyen bár mégoly sajátságosan is meghatározott az ember, ha ez a meghatározottság szükség-szerűség, akkor pusztán csak momentum, s élete nem szép.”*

Tagadhatatlan, hogy ezzel az eszménnyel az ember, ha magáévá teszi, nevezze „kicsiny lehetőségnek” vagy gyöngyragylólétnek: egy szükségszerűséget, egy kénysze-

* Kierkegaard: *i. m.* 237. o.

rűséget fogad el. S mivel nem választ, hanem elfogad, nem tudja meghaladni körülményeit és érvényesíteni önmagát: „pusztán csak momentum, s élete nem szép”.

Talán ennek az etikai mozzanatnak a költészetre is kiható következményeit látja meg Bretter György is, amikor így fogalmaz: „Az önmagát rabbá tevő költészet – banális igazság ez – nem költészet, hanem csak a provincia apológiája, a provinciáé, amely azt hiszi önmagáról, hogy a világot gyászolja, amikor önmagát mint provinciát siratja, amely saját nyögésében a világ panaszát véli hallani, panaszainak okát pedig csak valahol távol keresi, s közben önmagát elfogadja, mint olyat, ami a szenvedés hordozására ítéltett.”*

„A szenvedés nemesít” – ha most a fonákjáról szemléljük – ennek a választást megkerülő, a kényszerűséget elfogadó magatartásnak a szentesítése. Alapja – mint láttuk – egy olyan hit, amely az ember életfeladatát az erkölcs e világi stádiumán túli eszmények szolgálatában látja. Olyan erkölcsi kortünet ez, amely talán nemcsak a szubjektív tehetetlenséget, hanem az objektív történelmi kiúttalanság diagnózisát is jelzi. Ezért joggal gondolhat az ember Brechtnek arra a közismert mondására, miszerint valami nincs rendjén abban a világban, amelynek hősökre van szüksége.

A választás megkerülésével (vagy lehetetlenségével?) függ össze, hogy miért oly megfoghatatlan az a távlat, amelyre a két világháború közötti magyar kisebbség irodalmának jövőtudata nyílik. A maradék remény többnyire olyan eszkatologikus jövőszimbólumokba sűrűsödik, mint a

* Bretter György: *Párbeszéd a jelennel*. Kritérion, 1973. 312. o.

„feltámadás”, a „megváltó ének”, az „ünnep” és így tovább, amelyekben a gyöngyragylójelkép értékalakzatához hasonlóan a kilátástalanság tragikus feszültségét feloldó, átesztetizáló katartikus mozzanat működik.

A huszadik század művészetére egyre inkább jellemzővé kezd válni, hogy feloldatlanul hagyja a bemutatott emberi helyzetek belső ellentmondásait. Hankiss Elemér meggyőzően mutatja ki például, hogy e század drámairodalmában a megelőző századokéval szemben háttérbe szorul a konfliktus feszültségét enyhítő katartikus mozzanat, s így a negatív pólus javára változik a hagyományos értékszerkezet. Jellemzőnek tartja a rejtettebb „katarziszgépezet” működését és az antikartikus megoldásokat, mint például azt, hogy a modern tragédiák végén a halál nem vet véget a hősök szenvedésének: legyőzve, megtöretve kell tovább élniük. Mindenesetre tünetszerű: a szerzők „kevésbé leplezik el azt, hogy nincsenek a végső és megnyugtató megoldásoknak, a rend és a harmónia nyitjának birtokában, s végső útravalóként nem ringatják nézőiket a már megvalósult emberi szabadság és harmónia illúziójába”.^{*} És ez a tünet nemcsak a drámairodalomra vonatkozik. Feltehetőleg kapcsolatban van azzal az általános tendenciával, hogy különösen a század második felétől feltűnően megnövekedett a világ illúziótlan, szkeptikus szemléletének megfelelő művészi minőségek, az abszurd, a groteszk, az ironia szerepe. Ezeknek a jegyében magyar viszonylatban is új fejezetet jelent a hetvenes évek irodalma.

^{*} Hankiss Elemér: *i. m.* 200. o.

A tragikus irónia jelentkezése Szilágyi Domokos költészetében egybeesik ezzel az egyetemes tendenciával, de okai nyilván sajátosak: azok a kételyek, amelyek kezdeti világképe harmonikus célirányosságának felbomlásához, értéktudata megrendüléséhez s az ennek megfelelő etikai-esztétikai értékszerkezethez vezetnek. Ezek a kételyek a költő korábbi eszményeit cáfoló társadalmi gyakorlat keserű tanulságai-ból erednek, és világszemléletének alapjait – a világ ok- és célszerűségének, a szabadság és szükségszerűség összhang-jának, a költői szó értelmének a hitét – ingatják meg.

A láz enciklopédiája az értéktudat válságának költői krónikája: a versek közötti viszony és a jelentésszerkezet egész kötetet átfogó szervezőelve itt már az irónia. A következő kötet (Búcsú a trópusoktól) minden darabja az ironikus értékszerkezetre épül, s költészetében ezután is jellemzőek az antikataritikus hatású versek. Iróniája átfogja végül világszemléletének minden lényeges vonatkozási rendszerét: a humánus, a történelmi baladás és a költői hivatás tartalma diszharmóniával telített értékszerkezetekbe sűrűsödik. A Haláltánc-szvit montázsszerű kompozíciójában például a végső áldozatvállalás történelmi példáinak tragikumát az emberi minőség minden értékismérvet mellőző ironikus definíciója („kétlábú, tollatlan állat; ráncok az arcon, az agykérgen barázdák”), a biblikus-patetikus hangnem modalitását a megjelenített negatív érték („s a hetedik napon megnyugovék megvolt már a szögesdrót meg az őrtornyok meg a barakkok...”) érvényteleníti.

A keserű történelmi tanulságok fölötti kétségbeesést a Kényszerleszállás démoni hőséneke elidegenítő iróniájával ellenpontoszza: „énnekem ne mondjátok, hogy »szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, csak ennyit mondjátok:

„szeresd felebarátodat hasba lőni, mint tenmagadat; szeresd felebarátodat gázkamrába küldeni, mint tenmagadat; szeresd felebarátodat villamosszékre ültetni, mint tenmagadat; szeresd felebarátodat arcul köpni, mint tenmagadat; szeress felebarátodra atombombát dobni, mint tenmagadra; szeress felebarátod húsán hízni, mint tenmagadén” –: csak ennyit mondjatok, és akkor, bizony mondom, hiszek néktek...” Az értékvesztés élménye hatja át és batározza meg a továbbiakban viszonyát a költői hivatáshoz: az egyetlen cselekvési lehetőséget többé már nem valamely eszményt hittel hirdető próféciaiban, hanem az embertelenségnek, a hamis értéktudatnak, a látszatharmóniának nemet mondó tagadásban látja (lásd például az Utóhang című versét). Ezek és a többi nagy igényű gondolati költemények (Hogyan írunk verset, Ez a nyár, Kérvény, Az ünnep stb.) arról tanúskodnak, hogy iróniája egyetemes, egzisztenciális érvényű, abban az értelemben, ahogyan Kierkegaard fogja fel: „az irónia többé már nem ilyen vagy olyan magányos jelenség, egyes ittlevő (Daseiende) ellen irányul, hanem az egész ittlét vált az ironikus szubjektum számára s az ironikus szubjektum az ittlét számára idegenné, az ironikus szubjektum maga, miközben a valóság érvényét veszítette számára, valamiféle valószínűtlenné változott”.*

Érthető hát, hogy közvetve vagy közvetlenül az ittlét látszatszerűsége is kifejeződik. Nem véletlen a szerepjátszó versek és a stíluszervesztiák megszorodása, s ezt erősítik meg közvetlen vallomásai is: „hagyjál engem, balga tagot / és kipletykált hallgatagot / látszatomnak látszanom, / hagyj

* Kierkegaard: i. m. 95–96. o.

továbbra játszandom...” (Belémhalni, vö. még: Valamikor, Játékok I–II.) Ugyancsak ezzel függ össze, hogy a költészetében oly gyakori motívumot, a reményt következetesen a hazugság jelentésmezéjébe vonja: „Szeresd a közhelyeket, mint tenmagadat – / már amennyire tudod magad szeretni, / Értsd meg a kezdődő élet vinnyogását: / tartsd be az újszülöttek végrendeletét. / S úgy tudd hazudni a reményt, de úgy, / mint aki nem akarja tudni, hogy baldoklik.” (A fogalmazás kaptatóin); „szeretett, / hogy szeretessék, hitt, hogy higgyenek benne, / dolgozott, hogy észrevegyék, ha hiányzik, / s csak olyankor hazudott, ha a remény / a látóhatár alá bukott...” (Följelentés, vö. még: Határok, Játékok II.)

Íroniájának tragikus vonása egy olyan erkölcsi imperativus felől válik igazán érthetővé, amely még groteszk hangvételi verseinek szövegösszefüggésében is megjelenik. Ez az imperativus először a Bartók Amerikában című versében fogalmazódott meg: „csak az igaz, ami végtelen / minden véges megalkuvás”. Olyan szemlélet ez, amelyik az embert nem az adottságok, hanem a lehetőségek dimenziójában, szabadságával méri. A valóság ironizálásának motivációja tehát lényegében az az értékfeszültség, amely a megalkuvást kizáró erkölcsi eszmény és az adottság korlátai között áll fenn. A Hogyan írjunk verset szövegösszefüggését is ez az ellentmondás teszi disszonánssá: a valóság groteszkbe hajló ironizálásának ellentettje itt az a modalitás (a pátosz), ahogyan ez az etikum kifejeződik: „s ha nem is akkora, mint a valóság, de egész az én mindenségem / s mint minden egész: lehetőségeiben határtalan.”

A valóság és a lehetőségek közötti „határon”, a lehetőségek távlatát föl nem adva – „sem innen, se túl, / létben mindig itt,

vágyban amott” – tekint vissza a költő arra a létformára, amelyet a kényszerűség elfogadása határoz meg. Ebből a távlatból az adottság a maga tökéletlen és terhes voltában elveszti érvényét a szubjektum számára: nem láthatja tehát egyértelműen értékképző mozzanatként a függőségből eredő szenvedést sem.

Jellemző Szilágyi Domokosra, hogy a gyöngyragylószimbólumot egyetemes összefüggésekbe helyezi; az Ami kell című versben a „szükség” és a „fölösleg” közötti feszültség időn kívüli, filozofikus erőterét teremti meg. Mottója egy Shakespeare-idézet: „Ne szóljatok szükségről. A legalja / Koldus is, bár teng, bír fölöslegest. / Ha természetnek többet, mint mire / Szüksége van, nem adsz, az emberélet / Az állatéval egy értékű lesz” (Lear király). A vers egyik értékpólusán a pusztá egzisztencia már-már állati szükségletei, a másikon a lehetőségek, vagyis a „fölösleg”, az érték, amely kell még, „hogy ne váljunk fölöslegessé”, azaz önmegvalósításunk záloga. Ebben az erőterben természet-szerűen merül fel a választás problémája: „Mit választottunk? Tudjuk-e?” A költő a gyöngyragylómotívum eddigi értékszerkezetét átminősítő ítélettel válaszol: „S mert azt hittük: a bátorság nem kifizetődő / s a gyávaság túl sokba kerül – / – csuda –! / hősokeket izzadtunk ki magunkból – / kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot: / akár a gyöngyragyló, feleim, / mert szomorú az, feleim, / hogy mocsok által jutunk kincshez.”

Ez a szöveggörnyezet nemcsak hogy nem oldja föl a szimbólum pozitív és negatív pólusa közötti értékfeszültséget, hanem azt az egyensúlyt is megbontja, ami konfliktusukat tragikus érvényűvé tenné. A pozitív értékek hitelét a negatív értékek teljes túlsúlyával érvényteleníti. A hősök és a kincs

értékdimenziója fölött ugyanis a szomorú, a mocsok, az izzadtunk *negatív jellege, valamint a bevezető sorok ironiájának árnyéka uralkodik („a bátorság nem kifizetődő /s a gyávaság túl sokba kerül”). Az értékjelkép hatása így még csak nem is felemelő. Ennek a választást megkerülő, a szükség jegyében áldozatokat követelő életeszménynek az elutasítása egyúttal elutasítása annak, hogy „belőlünk is van fölösleg”, azaz megengedhetjük magunknak, hogy egyéb „fölösleg” híján hősokeket teremtsünk. Az ironikus nézőpont tragikus háttéréül egy olyan verset idézhetjük, amely a mocsok erkölcsi jelentésrétegét teszi értelmezhetővé: „csak a küzdelem / súrolhat le az emberről némi mocskot: / mit számít, hogy a levethetetlen gönc: a bőr is itt-ott kifoszlott –: / seb, igen, seb, de tiszta” (Hosszú délután). Ebből az összefüggésből világossá válik, hogy ami a kagyló esetében a védekezést kiváltó kényszer (mocsok), az az ember esetében küzdelemmel elutasítandó erkölcsi erőszak-tétel, megalkuvás.*

Hogy a gyöngykagylójelkép a költő számára végül is nem jelent többet a tehetetlenség fájdalmánál, az Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből című versében lesz nyilvánvaló. Egy bukott forradalom utáni helyzet szimbólumaként tűnik itt fel, egy olyan helyzetként, amely a férfimunka diadala helyett (a „borban a gyöngy” ellentétéként): csupán a kagyló keserves sorsát tartogatja: „Pokolra menny, mennyre pokol. / Ünnepe. Munka. Borban a gyöngy. / Kagylóban a gyöngy.”

A „forradalmi”-nak nevezett értékalakzat itt közvetlenül áll szemben a „szükségből erényt” értékalakzatával.

Közvetve ez utóbbinak a kritikája a *Fagyöngy* című vers is, amelynek intellektuális-analitikus hangvétele a gyöngyöt –

elidegenítő, depoetizáló hatással – „immunreakció” termékének minősíti, gyógyszernek és fájdalomnak egyszersmind: „Kagylók kínjának irigye, / együtt-tenyésztés ürügye – / ürügy? kényszer? kötelesség? – valóság!!! –: / szívünkre, mert sokan vagyunk s sokszíviűek, / szívünkre enybe gyógyszer–: / szívünkre gyöngy a gyógyszer–: / gyöngy, gyöngy a bordák alatt.” Tudatosítja itt az átesztétizálás „jótéteményét” is, amely „egy-két szép szóban” „néha hozzásegít, / hogy gyógyítgassuk ezt az örökös / immunreakciót”.

A költő – mint láttuk – ironikusan tagadja, elidegeníti, visszájára fordítja, tehát nem fogadja el a gyöngykagyló-jelképbe foglalt sorsot mint életeszményt. A megsérült méltóság sebhelyén viselhetünk-e gyöngyöket? Annak szemzőgéből, aki az emberi minőséget az evilági lehetőségek távlata felől ítéli meg, ez a kételkedő magatartás teljesen indokolt: értékrendjében csakis álértéknek minősülhet az – a szabadság, a végtelenség feladását átesztétizáló, a függőség és az önmegvalósítás konfliktusát enyhítő – „eszmény”, amelyet ez a történelmi szükségállapot kitermelt. Legkevesebb, amit tehet, hogy tagadja ezt, és így – legalábbis negatíve – szabaddá válik. Iróniáját az emberi lehetőségek elképzelt teljességének hátországa élteti: az „örök út” – az aktuális kiút vigasza nélkül. Ahelyett, amit tagad, nem állít, mert nem állíthat mást, ha el akarja kerülni az önáltatás csapdáját: iróniája egyúttal beismerése annak, hogy a megoldás nincs hatalmában. Egész jövőhöz való viszonyát ez az illúziótlanság határozza meg. Ezért teljes mértékben illik rá mindaz, amit Kierkegaard a profetikusság és az ironikus szubjektum különbségéről állít: „Másrésről az új nem sajátja az ironikusnak. Csupán azt az egyet tudja, hogy a jelenlegi nem felel meg az eszmének. Ő az, akinek törvényt

kell látnia. Bizonyos értelemben persze az ironikus profetikusan is, mert szakadatlanul rámutat valami jönni készülőre, de nem tudja, hogy mi az. Ő maga profetikusan, de helyzete a profétáénak az ellenkezője. A próféta saját korával jár kéz a kézben, és ebből a helyzetből látja meg az eljőni készülő. A próféta, mint fent megjegyeztük, saját kora számára elveszett, de csak azért, mert elsüllyedt látomásában. Az ironikus ellenben kilép saját korának soraiból, és vele szemben foglal állást” (i. m. 98). Érdekes adalék talán ehhez, hogy egyik első ironikus költeményében Szilágyi Domokos pontosan a próféta szerep történelmi lehetetlenségével vet számot (A próféta).

Ez a magatartás ellentétben áll azzal az etikummal, amely a romániai magyar líra leggyakoribb létszimbólumaiban kifejeződik. Az átesztétizált szenvedésnek azokra a gyöngy-kagylómotívummal rokon példákra gondolok, mint a magányos fenyő, a levegőbe lendülő, de patájával a földbe gyökerezett táltos ló, a csontig hatoló fagyot is tűrő szülőföldszeretet, a hóba temetve alagutakat ásó és megváltó énekre váró szolidaritás, úszó koporsófödélen a tánc és így tovább. A költészetnek ez az iránya a helytállásnak olyan etikai jelképeit teremti meg, amelyek a fennálló értékfeszültséget feloldva a konfliktusos helyzetet mintegy szentesítik, a megváltó énekhez hasonló motívumokkal pedig továbbra is azt az illúziót éltetik, hogy a költészetnek valamiféle hatalma van a jövő felett. A feszültséget enyhítő képek, a tragikus pátosz révén felemelőnek tűnő jelképek a példa erejével hatnak, és olyan magatartásra ösztönöznek, amely a kényszerűséget – a választásról lemondva –

elfogadja. E jelképek értékszerkezete persze a pozitív választás lehetőségének objektív hiányát tükrözi vissza.

A tragikus irónia ezzel szemben a választás negatív mozzanatát tartalmazza: a helyzetet elfogadhatatlannak állítva, a konfliktust feloldatlanul kifejezve elutasít, tagad. Azzal, hogy a kényszerűséget nem esztétizálja át, rádöbbsen a diszharmóniára, a pozitív választás lehetőségének hiányára: a tehetetlenségre. Ebben az értelemben az irónia itt is egy „olyan szituációt jelöl, amikor »innen« vagy »túl« vagyunk a tragikum lehetőségén”. Egy olyan helyzetet, amelyben a tagadás, ha nem is valódi cselekvés, de önmagában is érték, mert a diszharmonikus értékviszonyok feltárásával a konfliktusmegoldás reális lehetőségeinek keresésére ösztönöz. Ebben áll a történelmi jelentősége.

VÁLTOZATOK AZ IRÓNIÁRA

Olyan emberi helyzeteket élünk, amelyekre az egymással egyébként összeférhetetlen értékek tartós egymásmelletti-sége jellemző. E diszharmonikus helyzetekből olykor egy-egy pillanatra csak az irónia tud kiemelni. És nem a hidegen lefegyverző, fölényesen mosolygó, hanem a tehetetlenség fölötti szégyen, elkeseredés csiholója, az, amelyet az esztétika tragikusnak nevez.

A tragikus irónia, ha – természetéhez híven – válságainkból nem mutat is kiutat, de rádöbbsen teljes mélységükre. Ha oldani nem is, de uralni tudja a diszharmóniát. Keserű pirulái segítenek abban, hogy a meghasonlott értelem és lélek néha önmagára eszméljen, hogy a tehetetlenség ne váljon természetünké, meg ne szokjuk. A bensővé vált tehetetlen-

ség bűn lenne; az ironia révén marad meg annak, ami: elviselt kényszerűségnek. Ez az olvasói vonzódás tehát nem csak esztétikai ízlésnek, hanem a homo moralis önvédelmi ösztönének függvénye is. Az alábbi elemzések tárgyai – változatok e tragikus ironiára.

Györffi Kálmán

A NAGY KÓRHÁZ

Fordított eposzok világa ez; hősietlen, sőt tehetetlen, már-már emberalatti lét. A kéretlenül kapott élet életszerűsége nem nemesül itt célszerűvé, célok és remények híján tagolatlan marad, mint a nyöszörgés, amellyel a puszta életösztön araszolgat fájdalomtól fájdalomig. Meghosszabbított exitus, amelyhez képest egyetlen választási lehetőség: az átmenetet egy rövid ugrással pillanattá lehet zsugorítani.

Csakhogy, bármilyen hibetetlen, ebben a csonka, egydimenziós létezésben is megkísérli az embert az öröm, amelyre kromoszómáktól függetlenül egyenlőképpen születünk, és a megváltó ugrást balogatva inkább e kétes értékű pillanatok mankóin biceg tovább. Pedig a test örömeinél aligha kínálnak többet a megvesztegető perctörédek. Hát nem megalázó elfogadni a morzsákat az elérhetetlen teljesség helyett? Az ablaknyi kék eget, amelyen reggeltől estig egyetlen madár repül keresztül, egy simogatást vagy az alkohol okozta mámort?

A kiszolgáltatottságnak hány fokozatán túl nevezhető még emberinek a lét? Györffi narrátora a létküszöbről tudósít, amelynek neve itt kórház, s rendkívül pontos, olykor naturalisztikus tárgyiassága folytán valóságos elfekvőként

is elképzelhető, de több ennél: a tehetetlenség és megalázottság szimbóluma. Félelmetesen szabatosak a nyomorékság lassított felvételei, figyeljük csak, mintha egy automata filmfelvevő szenvtelensége rögzítené:

„Most pedig a felállás következik. A bal kéz rámarkol az ágy támlájára, jobb kezével pedig hóna alá csípteti a mankót. Aztán jobb kézzel ragadja meg az ágy szélét, a matrac alatt, a hideg vasba kapaszkodik, bal kezével helyezi jobb hóna alá a mankót. A feneke, két lapos deszkadarab, lassan, szinte észrevétlenül csúszik lefelé az ágyról, a lábával már elérte a padlót, egyik erre, másik arra löttyen meg, mintha meztelen lábfejét a pizsama szárához varrták volna.”

Elvárnánk, hogy egy ilyen látvány leírása részvétre indítson, hogy kiváltsa belőlünk lényünk legnemesebbnek vélt érzéseit, hogy egy pillanatra jobbagnak tűnjünk magunk előtt, mint amilyenek vagyunk. De ezzel ugyanakkor el is távolítana ettől a világtól, feloldaná vele a látvány kényelmetlenségét. Nem ezt teszi. Ha van érzelem, amelyet írása kihív, akkor az inkább a lázadásé, amelyet úgy osztunk meg nyomorékjaival, mintha sorstársaik lennének, s amellyel megszünteti az egészségesek önelégültségének maradék árnyalatát is: „Azt mondja Samu (az ádámcsutkája akkorát kattan közben, mintha ajtót nyitnának fel, mert Samun már semmi sem mozog, csak az ádámcsutkája, meg a hangszalagjai, meg a nyelve, és ez éppen elég ahhoz, hogy beszélni tudjon, ez éppen elég ahhoz, hogy ember legyen, mert nyilván az agya is mozog, nyilván egyetlen sejt sem tudott lebénulni az agyvelejében, ami ahhoz szükséges, hogy ilyen batalmas, ilyen rettenetes marhaságokat mondjon, ami hosszú időre elveszi az ember kedvét mindentől, és egyszerűen kiszáritja az ember agyát): a boldogságot nem nekünk találták ki.”

Mi is elég ahhoz, hogy emberek legyünk, hogy kitöltsük az emberi minőség fogalmát? Ebből a kérdésből ébred a kétely, a kétely pedig az ironia és a lázadás gyökere. Nem lehet ugyanis megbékülni azzal, hogy az emberség a puszta öntudattal kezdődik és végződik. Ha az öntudat hatalma csak a helyzet felméréséig terjedhet, és nem tovább, akkor nem kincs, hanem teher. Mert a tehetetlenség, legyen az bármilyen – fizikai vagy erkölcsi – természetű, nem fér össze a méltóságtudattal. Ennek az összeférhetetlenségnek a nyers, fölényes, fekete humort sem megvető ábrázolásával Györffi azok ellen az adottságok ellen fordít, amelyek e kettőt mégis békés egymás mellett élésre kényszerítik.

Egy ilyen adottság kiszolgáltatottjai a kórterem lakói, a nevesek és a névtelenek, akiknek szószólója az első személyű narrátor. Tekintetének fókuszában hol te állsz, hol ő, két másik névtelen, akiknek tehetetlenségéről éppoly kegyetlen kórképet állít fel, mint a magáéről, s lassan az olvasó is ott találja magát e három személy közös nevezője alatt, a mi körünkben. Mert, ugye, hazudtak nekem, neked is hazudtak, őt is becsapták, de én is hallgatok, te is hallgatsz, és ő is hallgat, vagy kínomban röhögök magamon, röhögsz te is, és ő is röhög. „Én is nézem, te is nézed, ahogy ő végigküszködik a folyóson, és halunk meg a röhögéstől, pedig az embernek sírni lenne kedve, így megy előttünk az ember, mert ő ember, ugye, mint ahogy én is ember vagyok, te is ember vagy, mint ahogy Samu is ember, és Lapohos is ember, mert az agyunkban ott van a szürke...”

A többes számú vagy általános alany („az ember”) nem pusztán grammatikai összege itt az én, te, ő-nek, hanem maga a sorsközösség, amelyben a személyek egymással fölcserélhetőkké válnak, mint ahogy e kisregényben is az én

olykor áttűnik második személybe, vagy az ő szerepét éli természetyszerűen. A szolidaritás igeragozása ez, a fonák szolidaritásé a tehetetlenségben és a büntudatban, hogy ezt elviseljük.

Vigasztalanul rúg ez a sorskép, mégis visszariaszt a szabadulás egyetlen útja, az ablakon túli kétemeletnyi mélység. Marad tehát a pusztá öntudat és:

„Egy darab négyszögletes metszet az égből.

Kék végtelen.

Megszámoltad, reggeltől estig egy madár repült keresztül rajta. Egyetlen madár.”

Balla Zsófia

PATERNOSTER

A mindennapi józan ész: a külvilág ártalmait ellen az öntudatra kérgesedő védőöltözék – seben a heg. Úgy védelmez, hogy ugyanakkor akadályoz a finom érzékelésben.

A költő levetkőzi ezt a bűvárruhát, ha mélyre megy. Sebei árán születik meg a vers, ez az eleven páternoszter, amelyen, íme, magunk is a lét és tudat felszíne alá bukhatunk.

Az olvasó a megszokott rend után fuldokol, de az élményüledékek rétegei között nincs hierarchia: a tényszerű és az irreális, a szeszélyes és a közérdekű, az ironikus és a tragikus személyesen rakódik egymásra. Mint földrengés után, úgy vegyülnek a különböző rétegek töredékei. Egy biztos csupán: e töredékek egy lehetséges létösszegezés kellékei. De a tudat alatt torlódó heterogén halmazokból csupán az Egész lehetősége sejlik föl egy látomássá ajzott pillanatban.

Pedig mi lenne méltóbb például a megidézett filozófus (Bretter György) emlékéhez, mint egyfajta létösszegezés? Babits Egy filozófus halálára című verse jut eszembe, amelyben a formátlan élmény, a fájdalom – a megidézett szelleméhez híven – az esetlegesből nembeli lényegünkhöz emelő, megformált eszme lesz.

Persze, itt a filozófus válságát is jelzi a vers: „az alapkategóriák szétesnek – ezt mondta Molnár Gusztinak”. Vajon a vad, „formátlan tények” mai sodra indokolja, hogy akárcsak a filozófia, a vers is a szétesés beismerése? Hogy teljesen megszűnt a forma hatalma a fájdalom fölött? A gyász itt Gázsiban, Gusztiban, Gézában, benned vagy bennem ölt testet, és nem a gyász eszméjét személyek fölött is sugárzó formában. Tehát az esetlegességek, a momentumlét hordaléka alól a versben sincs mód felszabadulni?

Pedig mi más a létösszegezés, mint az esetlegességeinkből absztrahált lényeg fölmutatása? Lehet, hogy a hosszú vers mindent átfogni kívánó extenzív jellege kizárja ezt a lehetőséget. Csak részenként tudja úgy marokra fogni az egyedi tényeket, hogy a lényeg, az általánosítás eleven testévé gyúrja őket. S ez többnyire nem a tudattalanból feltörő látomás, hanem az öntudat fényében izzó látvány pillanatában sikerül.

Megdöbrent néha egy tárgyyszerű, éles kép, józsefattilás szomorú leltár egy térről, amelyet felismerve csak így fohászkodunk: „ó, lélek, ez a hazám!” Látszólag véletlenszerű figurák népesítik be, vinilintáskás kofák, aszfaltarcú parasztok, Múzeum-bácsik, szakadt muszlinkendős lányok, munkásszálláslakók, összeszorított szájú Dolgozó Nők és így tovább, ismerős-idegen tömeg, de felemásságuk így együtt törvényszerűnek látszik, és vigasztalanul biteles.

Utazás közben lehorzsolódik rólunk a bamba önbizalom, és kénytelenek vagyunk megtekinteni saját felemásságunk képmását is „az 1979-es Létezési Találkozó” résztvevői között: „Tekintetes karok, kezek. / Följebb kezes tekintetek, / Többszínnyomású és komoly / a perspektivikus mosoly. // Itt vagyunk eme képen, itt. / Mindnyájasan. Csak úgy feszít / mindenki, mint a drót melyet / nyakból tartunk a kép felett.”

A fölkeléstől a lefekvésig úgy-abogy élni segítő értékeket is megkérdőjelezi ez a fintor: megingat áldásos tévhitünkben, miszerint létünk hiteles, és okunk van mosolyogni: igen, ez a költő dolga, hogy felébressze, amit úgy hívunk, kétely és lelkiismeret. Kívül van-e vagy belül a magyarázat arra a felemásságra, aminek neve „létüres” tér?

A válasz bizonytalan, csak egy bizonyosság van: mindenképpen mienk a felelősség. Ezért nem a száanalom, hanem a vád hangsúlyára vagyunk érzékenyebbek a költő kétértelmű kérdésében: „Mivégre szálldosunk, miért kerengünk? / – kérdezheted –, és mért pont épp ezek / fölött, kik egyformába zártak? / Nézzük, ahogy egy emberöltőt / öntudatlan átagonizálnak?” Vajon száanalomra méltó-e az, aki a választásról önként lemondva, saját hibájából lesz az erőszak tárgyává?

Az áldozat felelősségéről is szó lehet tehát ebben a modern áldozat-balladában: „És jön, jön a Főtér, a templom felé közeleg / a kaszárnya-építő, acéldaru-sereg, / előtte pusztulás, nyomában ingatag, / tömött hasáblakások, befalazott badak, / emberek mészbe szórva – / akkor is megépülnek a betonkártyavárak, / ha nem lesz aki / lássa, mert mindenki Bent, a Falban leszen.” Hogyan lehetséges ez? Mi a tétje ennek az önkéntes beépülésnek? Az áldozat értékét ugyanis a cél és a tudata fedezi: Kőműves Kelemenék választhattak,

mert tudták, miért történik az áldozat, és ebből fakad sorsuk tragikuma. De oktan áldozat szolgálatkész tárgya lenni csak szánnalmas, ám korántsem felemelő. Ezért indokolt a költő fohászzkodása: „A szívet ne forgassa félelem / méltatlan halál miatt...”

Kenéz Ferenc

LÉGVILÁG

Ez a vers: tragiko-ironikus lírai parabola. Szentségtörő kegyetlenséggel fordítja át ellentétébe egy számunkra bagyományosan pozitív tartalmú jelkép, a páva értékét. Kinek ne juttatná eszébe ez az embléma például Ady híres jövőndölését? „Fölszállott a páva a vármegye-házra, / Sok szegény legénynek szabadulására. // Kényes, büszke pávák, napszédítő tollak, / Hírrel hirdessétek: másképpen lesz holnap.” Csakhogy Kenéz iróniája most arra kényszerít, hogy felülvizsgáljuk a fennkölt sorokhoz tapadó érzelmeinket is. Vajon a pávajelképbe sűrített utópia forrása nem valamiféle tehetetlenség? Mert kinek van szüksége a hiányzó értékek eszményítő szimbólumára, például a pávára, ha nem annak, aki képtelen cselekedni?

És mit kezdünk ezzel a... madárral, ha „eljön értünk”? Ez a Légvilág ironikus vershelyzete. Eme esztétikai minőség megjelenésének sajátos ambivalenciájához tartozik az indítás csalóka áhítata: „Alálebegve, hatalmas hóban / megérkezik fölénk a páva...” És e madárra ruházott szemfényvesztő fenség később is megjelenik – „Míg csak lassudón meg nem áll, / mozgásba dermedve, árva, / kéklő csillagfényt zihálva / égitestként a páva” – azért, hogy annál

mélyebb legyen e minőségnek és ellenpontjának, az alantastnak, a kisszerűnek az összeférhetetlensége. Mert a pávát övező ábítatot látszattá fokozza le egy megdöbbenő tény: a miértünk valónak képzelt eszmény közönyös tárgyszerűsége, sivár immanenciája: „Röpül a páva szenvtelen, / némán ülünk a szívkamrában, / nyomjuk a dermedt billentyűket, / le-föl száll, száll a páva.” Nos, ez elég lehetne arra, hogy föladjunk minden illúziót. De a fölényes kijózanodás így megszerezhető elégtétele helyett a vers a végsőig fokozza kétségbeesett önáltatásaink fölötti szégyenünk kínját: „Már csupa vér, lucsok vagyunk / bensejében a pávának, / lágy kamrából arany tatba, / szárnyzsinórtól kék garatba, / madárszemet nyitogatni, / szellőztetni, padkát mosni // csupa vér és lucsok vagyunk, / bensejében a pávának...”

Ez: az eszmény tartalmatlanságának felismerésében és elhallgatásában cinkos beavatottak tragikus, de kétségtelenül megérdemelt sorsa. Azoké, akik így hamiskodnak: „Majd megjavítjuk a madár testét / kis található ezzel, azzal, / úrtapasszal, légzsinórral, / meglebbentjük lepkezajjal...” A költő ironiája megvonja tőlük, tőlünk a részvét balzsamát. Íme, az üres szimbólumok jó karban tartásának az ára!

Nebéz lenne eldönteni, s a vers nyitva is hagyja a kérdést, hogy a haszonleső beavatatlanok léte méltatlanabb-e ennél a sorsnál? Az eszmény tartalma ugyanis nem mindenkit érdekel, a fontos az, hogy részesedjenek vállalásának vélt előnyeiből („S vannak, akik nagy titokban, / befizettek inkognitóban, / egy-egy kis könnyű repülésre...”). Ezt a magatartást ironizálják a Légvilág legkiélezettebben groteszk képei, a szabadság, szépség, méltóság gyönyörű szimbólumát profanizáló kérdések: „Lenne egy kis pávasonka? / Hát egy kis páva-szalonna? / Ó, hisz ez a páva-mája!

/ Hát a páva-melnye hol van?” Az alantasságnak erről a fokáról sem tűnik azonban magasabb rendűnek a látszat fenntartásával oly áldozatosan birkózók önáltató magatartása.

E vers tehát: könnyörtelen ítélet. Ha tömörebb, formásabb lenne, talán még hatásosabban csattanna. De lehet-e kecses vagy egyáltalán feszes az a vers, amelynek a szétesés élménye a tárgya? Ezt sugallja a versbe illesztett fotóanyag is. Tud-e pávaszerűen lépkedni a liba? Nyújthatja-e a költő a forma vigaszát ott, ahol a forma látszatszerűsége lepleződik le? Van-e még létjogosultsága az irodalmári finnyásságnak, miután ez az ítélet nem hagyott érintetlenül? Egy-két üresjáratot, közhelyet, persze, azért mégis kihagyatnánk a szerzővel (ilyen például „a vágyak leltári száma”). Talán még meggyőzőbb lenne így az a lehetőség, amelyet e vers a líra mai válságának egyik kiútjaként fölmutat.

Ez a kiút pedig egy nem tipikusan a lírára jellemző esztétikai minőség, az irónia bátrabb kiaknázásának útja. A való égi másának megalkotását már úgysem várhatjuk el a költészettől. Nos, az effajta vers nem az égi, hanem a pokoli mását tárja fel annak, amibe oly szépen beleszokik az ember: a mindennapoknak. A fonákjáról figyelmeztet emberi mivoltunkra, azért, hogy le ne mondjunk róla.

A tragikus irónia ugyanazon helyzet és diszharmonia kihívására válaszoló etikai-esztétikai alternatíva, mint a teremtető fájdalom eszményét képviselő magatartás. Csak-hogy a helyzet tér-időbeli korlátai az effajta szemléletben nem válnak „hősi életalkalommá”, a helyzet- és azonosság-tudat diszharmoniója nem oldódik fel valamely erkölcsi

értéktöbblet kigyöngyözésének vigasztaló elégtételében, sem eszkatologikus értéktartalmakban. Sőt: természetéből adódóan nemcsak az e világi, hanem a futurikus üdvösségtudat teljes hiánya is jellemzi. A pávajelkép kiüresedése például Kenéz Ferenc költeményében ennek a tragikus értékvesztettségnek az iskolapéldája.

Az eszkatologikus értékjelképeket tartalmazó vonulattal szemben már a két világháború között fellelhetők olyan irodalmi művek és motívumok, amelyek eme ironikus magatartás irányába mutatnak. Ebben az összefüggésben új megvilágítást nyer például Tamási Áron sokat emlegetett *Rendes feltámadás* című novellája is, amely az utópikus jövőszimbólum negatív előjelű, groteszk hatású kifordítása: a helyzet megfoghatatlan jövőbe helyezett, túlvilági „megoldásának” erőteljes kfigurázása az első lépés a majdani „ünnap” vigaszát radikálisan megkérdőjelező motívumok felé vezető úton. Érdekes mai példája ennek Fodor Sándor *A feltámadás elmarad* című remek novellája, mely egészen más írói eszközökkel, de ugyanazon illúzióttan szemlélettel viszonyul a csodavárás attitűdjéhez.

A messianisztikus küldetésatika iróniában fogant ellenpéldáit is megtaláljuk irodalmunkban. Legkorábban Nyíró József *A jézusfaragó ember* című novellájában mutatható ki egy reményvesztett közösség megváltatlanságát szimbolizáló értékjelkép, az ijesztő, ormóttan megváltószobrok motívumában. Sokkal később, Mózes Attila *Egyidejűségek* című regénye ugyancsak ezt a távlattalanságot modellálja. Az ismétlődő halált, temetést nem követi az új élet lehetőségének vigasza, csupán emberen kívüli, értelmetlen ritmus tagolja a létet nap- és évszakokra. Ez a külső kényszerűség válik bensővé, elfogadottá az öntudat számára: így vész ki e

létből a tragikum lehetősége is. A távlattalanságot kifejező időmodellre mint mélystruktúrára a szövegfelszínen ráépül a megváltás jelen esetben negatív jelentéstöltetű emblematicája, s az író ezt finoman egymásra játssza a történet motívumaival. A teremtet világ terének évszakonként ismétlődő megközelítéséhez mintegy állandó díszletként hozzátartozik az ormótlan, csupasz terméskő kereszt, amely „nem figyelmeztet, nem jelez semmit, sima és időtlen, a fájdalom szimbóluma valamikor régen leköltözhetett már róla, vagy éppen megváltóra vár a megváltatlan tájon, hogy értelme beteljesedjék”. A falu megváltójának útszéli faragott képe vigasztalanul groteszk: „Kicsit pókhasú volt ez a Krisztus, nagy lepcsés békaszája, szemének két gödre vakon meredt a keresztet vetőkre, s bambán, lélektelenül bámult az arc, a szentkép süket volt az őt körülölelő áhítatra.” A méltó áldozatra váró kereszt csupaszsága rímeli a magzatát halva szülő Mária tartalmát vesztett életével, a groteszk Krisztus-szobor pedig azzal a fordulattal, hogy a madonnaarcú asszony a falu ágyasa lesz. E világ epikai szcenírozásának tárgyai képletesen annak lényegét, céltalanságát sugallják, s a távlattalanság kifejezője a költői hatású nyelv is: „Végtelen üres pólya volt a világ, a halott csecsemő fehér emlékével.”

És végül, de nem utolsósorban ugyanazon költő, Kányádi Sándor, aki a *Halottak napja Bécsben* című költeményének tragikumát a feltámadás reményének katartikus végkicsengésével oldotta fel, és az üdvözítő áldozatvállalás mellett tett hitet a *Gázeln*ben, maga is a tragikus ironia kísértésének enged, amikor *Sor/s/-verse* befejezésében a mindennapi helytállás maradék értelmének, „üdvösségadagunk”-nak az elnyerését kérdőjelezi meg.

Gyöngy és homok: ugyanazon létszimbólum színe és visszája. Modell csupán a romániai magyar irodalom sajátos szerkezetű értékjelképeinek megvilágítására, s a példák – az irodalomtörténeti teljesség igénye nélkül – a modell általános érvényét hivatottak alátámasztani: ugyanazon értékszerkezet színét vagy fonákját. A tragikus pátosz vagy a tragikus ironia nézőpontjából hol ez, hol amaz mutatkozik meg élesebben. Diszharmóniájuk átlényegülhet a teremtmő fájdalom szellemi-erkölcsi gyümölcsévé, és így feloldhatónak látszik. Az ironikus alternatíva pedig a diszharmóniát élesen nyitva hagyó, és azt így is uralni képes hatalom. De sem a feloldás, sem a felülemelkedés nem tudja megszüntetni e jelképekben kifejeződő paradoxális értékviszonyt.

Megnyugtató végkövetkeztetés helyett magam is csak arra a kérdő mondatra szorítkozhatom, amelyre feltehetőleg ebben a pillanatban az olvasó is gondol: Hát akkor mi a megoldás?

(1985)

JEGYZETEK

1. A továbbiakban többször hivatkozom Almási Miklósnak *A látszat valósága* című könyvére, mely az ideológiákat a „hamis tudat” fogalmi keretében tárgyalja. Ezért meg kell jegyeznem, hogy – noha az ideológiaképződés mechanizmusát tekintve fejtegetésének egy részével egyetértek – a „hamis tudat” fogalmának érvényességét megkérdőjelezem, mivel ez feltételezi az „igaz” tudat – számomra nagyon is kétséges – létezését, amely birtokában lenne az abszolút igazságnak. Karl Popper véleményét osztom, s feltételezem, hogy még a tudományos igazságok is mindig relatívak, hiszen különösen a társadalomtudományokban „a

megismerés nem észleletekkel vagy megfigyelésekkel vagy adatok, illetve tények összegyűjtésével kezdődik, hanem a *problémákkal*”, amelyeket maga a kutató vet fel, tehát az érdekeltség mozzanata előzi meg (*Tény, érték, ideológia*. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Papp Zsolt. Budapest, 1976. 280. o.).

2. A sajátosság fogalmát tudatosan kerülöm a – romániai magyar publicisztikában, főként az ún. Csipkerózsika-vitában – hozzátapadt érzelmi tartalmak zavaró kísértései miatt. (Sütő András: *Csipkerózsika*. Korunk, 1978/6. 444–446. o.; Panek Zoltán: *Írjon ön is írül*. A Hét, 1978/35. 4–5. o. A vita folytatásában – a megjelenés sorrendjében – részt vettek még: Sütő András, Láng Gusztáv, Rácz Győző, Balogh Edgár, Farkas Árpád, Bajor Andor, Szász János, Deák Tamás, Szócs István az *Igaz Szó* 1978/9–10–11. számában.) A sajátosság helyett az *individualitásnak* az azonosság-különbözőség dialektikus egységét tartalmazó, logikailag megalapozott definícióját vezetem be és alkalmazom.

3. A méltóság fogalmának pusztán etikai meghatározása elégtelen, mert tartalmát kiszígeteli az elkerülhetetlen társadalmi interakciókból, a tárgygyá tevés viszonylatrendszeréből, és mintegy immanensnek tételezi. Nem tagadom, hogy a személynek éppen személy voltánál fogva méltóságtudata van. De társadalmi összefüggésekben értelmezve ez *viszonyfogalom*: feltételezi, hogy joga szavatolt és ellenőrzött módon elismertessék. Ez utóbbi vetület véleményem szerint nem hangsúlyozódik kellő mértékben Gáll Ernőnek a sajátosság méltóságát fejtegető írásában, melyek az erkölcsi-érzelmi tartalomra összpontosítanak (lásd elsősorban *Pandora visszatérése* című kötetét, Kriterion, 1979). Ezt a problémát azért sem jó teljesen etikai síkra terelni, mert az érintett egyes személyek és közösségek belügyévé teszük így azt, ami elsődlegesen politikai-jogi viszony és hatalmi tárgygyá tevés kérdése.

4. A két világháború közötti kisebbségideológia, a transzszilvanizmus minden vetületével nem foglalkozhatom, de jelzem szakirodalma előzményeit.

Kialakulásának és mibenlétének kutatása úgyszólván csak a hetvenes években, Kántor Lajos és Láng Gusztáv nagy vitát keltő irodalomtörténetével kezdődik el, de a kötet megfelelő fejezetének jelentőségét akkor még háttérbe szorítják a mai irodalom jelenségeinek megítélésében összeütköző nemzedéki és egyéb érzékenységek és újabb egyoldalúságok (*Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Kriterion, 1973). Az erdélyiség elvének kisebbségideológiai és irodalompolitikai lényegét és szerepét azonban ez a

viszonylag rövid szintézis láttatja először tárgyilagosan, pozitív és negatív vonásaival együtt, jelezvén azt is, hogy „pontos meghatározásával, értékelésével még adósaink a társadalomtudományok” (i. m. 11. o.). Genezisének, eszme- és magatartásrendszerének alaposan dokumentált elemzését, történeti értékelését – a közlemények alapján feltehetően monografikus igénnyel – Nagy György kezdi el a Korunk hasábjain, kiemelve a kezdeti korszak pozitív mozgósító szerepét, amely szerinte elsősorban abban állt, hogy a „szülőfölddel való feltétlen azonosulás erkölcsét, a román–magyar együttélés lehetőségeinek hitét, a közösen küszködők, és az azonos talajon fejlődő kultúrák egymáshoz rokonulásának történelmi képzetét, valamint a dolgozó néposztályok melletti demokratikus kiállás radikális-plebejus szenvedélyét igyekezett jövőformáló akarattá szintetizálni” (*A kezdeti transzszilvanizmusról. Eszmetörténeti vázlat*. Korunk, 1973/11. 1654. o. Lásd még: *A közös sorsépítés gondolata*. Korunk Évkönyv, 1974; *Gondolat és funkció. Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához*. Korunk, 1974/4. *Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom*. Korunk, 1981/10.).

Az önismeretnek ez a történelmi emlékezetkiesésért kárpótolni kívánó igénye eredményezi azt is, hogy Gáll Ernő oly kitüntetett figyelmet szentel műveiben a transzszilvanizmus ethoszának, a „kisebbségi humánus” értékösszetevőinek, megkísérelvén helyreállítani ezzel az 1944-es fordulat után sokáig egyoldalúan propagált, és a vele szemben a hetvenes évekig méltatlanul kirekesztett haladó szellemű erkölcsi hagyományok egyensúlyát (*A humanizmus viszontagságai*. 1972; *Az erkölcs dilemmái*, 1981).

Hogy a transzszilvanizmus vonatkozási rendszere megkerülhetetlen még olyan írók munkásságának értelmezésében is, akik nem osztoztak maradéktalanul eszményeiben, vagy éppenséggel ellenfelei lettek, azt meggyőzően igazolja Szávai Géza Méliusz-monográfiájának eszmetörténeti fejezete, amelyben elismeri, hogy „a transzszilvanizmus mitikus-idealizált »történelmi« és »psziché« felfogadása adott pillanatban reális és pozitív közösség- és tudatkonstituáló tényező volt” (*Helyzettudat és irodalom*. Dacia, 1980. 38. o.).

Ezek az eszmetörténeti megközelítések ugyanakkor a két világháború közötti romániai magyar kultúra olyan kimagasló képviselőinek alakját emelik vissza a köztudatba, mint Makkai és Tavaszy Sándor, Imre Lajos, László Dezső és mások, akiknek nagyrészt még feldolgozásra váró munkássága annak a többszólamú szellemi összképnek a reális része, amelyet sokáig elfedett a Korunk-hagyomány kizárólagos kultusza. A tágabb összefüggések kirajzolódása pedig mintegy hermeneutikai előfeltevésként most már arra szolgál, hogy a részek funkcionális feltérképezése és a különböző szempontú mélyfúrás is megkezdődjék.

Ennek a feladatnak kötelezte el magát Balázs Sándor, aki könyveit évek óta a romániai magyar filozófiai-szociológiai tradíció feldolgozásának szenteli, s akinek Varga Béla és Tavaszy Sándor munkássága kapcsán máris sikerült igazolni, hogy a magas szintű „filozofálás” Bretter támasztotta kortársigényének a két világháború közötti kisebbségi életben is voltak előzményei, hivatott képviselői (Varga Béla: *Bölcseleti írások*. Bev., jegyz.: Balázs Sándor. Kriterion, 1979; Balázs Sándor: *Tavaszy Sándor filozófiája*. Kriterion, 1982). A hagyomány megszakadt szálainak összebogozásában másrészt fontos szerepet játszik Fábíán Ernő könyve, amely a transzszilvanizmust a nemzet és nemzetiség történeti kategóriáinak összefüggésében etnikai identitástudatként, „azonosságideológiaként” s a mába nyúló perspektívában elemzi (*A tudatosság fokozatai*. Kriterion, 1982). Végül a két világháború közötti romániai magyar nemzetiségi ideológia legátfogóbb, a tényeket meszszenenő részletességgel feldolgozó eszme- és irodalomtörténeti monográfiája is megszületett (Pomogáts Béla: *A transzszilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Irodalomtörténeti füzetek. Budapest, 1983).

Mindezek ismeretében egy inkább elméleti beállítottságú, tehát szükségképpen a tényanyag bizonyos leszűkítésével is járó, kritikai megközelítésre vállalkozom. Ez a kritika nem a transzszilvanizmus igen sok tekintetben pozitív ideológiai funkciójára, hanem belső értékszerkezetére összpontosít, ami a hatékonysági tényezőtől egyébként is minden ideológiában elméletileg elkülöníthető.

5. Egy azonosságtudat mibenlétének és ideologikus kifejeződésének elemzésében csak olyan fogalmakkal lehet célt érni, amelyek ideológiailag lehetőleg semlegesek és jól meghatározottak. Az azonosságtudat különböző jelzőinek (nemzeti, nemzetiségi) tartalmát ugyancsak világosan kell körülírni, mert tisztázatlanságuk újra meg újra elhomályosítja az azonosság fogalmának lényegét. Ez utóbbi történik Fábíán Ernő könyvében: miután világosan összefoglalja a nemzetfogalom történetét, és meggyőzően, alapos érvekkel állást foglal amellett, hogy Kelet-Európában a nemzeti identitás nem köthető az államhatárok kereteihez, hanem nyelvi-kulturális meghatározottságú, tehát a herderi nyelv-, illetve kultúr-nemzet fogalmának felel meg, és miután újra leszögezi, hogy „a nemzeti közösség így mindenekelőtt kultúrközösség” (44. o.), azután elkülöníti ettől a nemzetiségi azonosságtudatot mint az önálló államisággal nem rendelkező és ezáltal a nemzeti identitástudattól „lényeges vonatkozásokban különböző” ideologikus tudatot (49. o.). Ez csak akkor lenne jogosult, ha a nyelvi-kulturális összetartozásnál lenne valamely lényegesebb vonatkozás. Ha a nemzetiségi (felfogásomban nemzeti kisebbségi) azonosságtudatot mégis elkülöníti a nemzetitől, akkor ez megengedi azt a feltételezést, hogy mégis elfogadta az

„önálló államiság” identitásmeghatározó kritériumát, vagy pedig, hogy azonosságtudaton itt valmi mást ért, mint előbb (vagyis már nem az etnikai-nyelvi-kulturális öntudatot). Feltehető, hogy ezt az elkülönítést a helyzetudat másságára alapozza, az azonban nem egyenértékű az azonosságtudat kategóriájával.

És feltehető az is, hogy a könyv publikálhatósága érdekében alkalmazott taktikai megfontolásból *nemzetin* a románt, *nemzetiségin* a magyart értve különíti el a kétféle azonosságtudatot. Az eljárás érthető, de a szigorú elméleti fogalomalkotás kritériumaival ellenkezik.

6. A transzszilvanizmusnak Fábíán Ernő is legitimizáló funkciót tulajdonít, csak hogy definícióiból nem derül ki, mi is az, amit ez az ideológia valójában szentesít: a transzszilvanizmus „mindenekelőtt az új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító ideológiaként keletkezett (...). Mint minden ideológia, a transzszilvanizmus sem tekinthető tudományos elméletnek, hanem olyan eszmék, feltevések, felfogások, remények, kívánságok, aggályok, eszmények rendszerének, amely sajátos logikájával, valóságsemléletével, gnoszeológiájával a nemzetiségi azonosságot tudatosította, meghatározott legitimizáló funkcióval!” (54. o.).

A meghatározás első részében feltűnő a pontatlan fogalmazás, amely „új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbséget” emleget, mintha ez – mint politikai értelemben vett kisebbség – az új helyzet előtt is létezett volna. Nyilván a kisebbségi – tehát új – helyzetbe került magyarságot érti ezen. Továbbá azt állítja, hogy a „nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító” ideológiáról van szó, mintha ennek az etnikumnak azelőtt nem lett volna azonosságtudata. Ez annál meglepőbb, minthogy néhány lappal előbb ezt állította: „Bár az erdélyi magyarság fejlett nemzeti öntudattal került kisebbségi helyzetbe, s így a beolvasztási politikának nemcsak az anyanyelv szabott határt, hanem a hatékony azonosságtudat is (*íme az önellentmondás!* – Cs. Gy. É.), a kisebbségi helyzet kényszerűsége napirendre tűzte azonosságtudatának ideológiai újrafogalmazását. Vallani és vállalni kellett önmagára utaltságát” (52. o.). Ebben a megfogalmazásban világosabban elkülönül a helyzet és az önazonosság fogalma, sőt, az ideologikus funkció is a helyzet („magárautaltság”) tényezőjéhez kötődik, amelyet „vallani és vállalni kellett”. E kifejezőmód éppoly emfatikus lévén, mint az elemzett ideológiai szövegeké, elfedi azt, hogy itt elsősorban a *helyzet* tudatosításáról és elfogadtatásáról, és a szükség diktálta helytállás vállalásáról van szó.

A kisebbségi önazonosság tudatának legpontosabb kifejezése a két világháború között – véleményem szerint – az a jogtudományi terminológia, amelyet Jakabffy Elemér használ, különösképpen a Magyar Kisebbség

1940/2. számában közzétett kisebbségi törvénytervezetben (*Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*).

7. Ehhez a jelenséghez figyelemre méltó mai analógia Jakó Zsigmondnak a Makkai programjával teljesen egybehangzó megállapítása egy Szabó T. Attila tudományos munkásságát méltató cikkéből: „...a nemzetiségi lehetőségek és az alapvető fontosságú tudományos feladatok megvalósításához szükséges feltételek közötti szakadéktól ne riadjunk vissza, hanem, ha kell, rendkívüli egyéni áldozatvállalással hidaljuk azt át.” Továbbá ugyanitt található egy hasonlat a hó alól is kibúvó „szerény és szívós” farkasboroszlánról, mely olyan, akár az erdélyi magyar tudományosság. A gyöngybagyómodell itt is világosan felismerhető. (*Rendkívüli tudományos vállalkozásokhoz mindig rendkívüli magatartás kellett. A Hét, 1981/3.*)

HONVÁGY A HAZÁBAN

Levélváltás Gáll Ernővel

Kedves Ernő,

minapi beszélgetésünkhöz kapcsolódva szeretném Neked elmondani, milyen konklúzióhoz jutottam ideológiaügyben. Noha kikívánczik belőlem megtérésem története s minden fölfedezés, amiben azóta részem volt, most nem térek ki erre, csak annyit mondanék, hogy a kegyelem ajándékát utólag racionalizálni próbálva állapítottam meg: közösségi érvényű ideológia megteremtésére nincs lehetőségünk, ezért szükségzerű volt a „magánmegváltás”, ha úgy tetszik, „magánüdvösség” hitéhez fordulnom.

Mert mit jelent az ideológia? Eszményállítást egy közösség érdekei szemszögéből, ugyebár. Nos, mi tudjuk azt, hogy érdekünk a nemzeti tudat fenntartása a sajátos történelmi-politikai körülmények között is. Szándékosan írok nemzeti tudatot, s ezen nyilván kultúrnemzeti magyarságtudatot értek – egyetemesen magyar értelemben –, mert ennek épségét fenntartva lehet csak igazán ellenállni és megmaradni az adott kisebbségi helyzet szorításában. A „nemzetiségi” kifejezés minduntalan elmossa, ködösíti az anyanemzettel való összetartozás és folytonosság (múltbeli, hagyománybeli kontinuitás) öntudatát, s minden ideológiai tárgyú írásunk hatástalan, ha ezt a ködösítő frazeológiát használjuk. Ha elismerjük, hogy a nemzeti kisebbség („nemzetiség”) konacionális alakulat, el kell ismernünk azt is, hogy jogos a kisebbség nemzeti tudatáról beszélni, amely

– lévén, hogy itt a kultúr-nemzet fogalma érvényes – nem lehet lényegesen más tudat, mint az anyanemzeté. Azt hiszem, egy új ideológiához mindenekelőtt meg kellene tisztítani, újrahatározni a fogalmakat. Egy új (kisebbség)ideológiának nem volna szabad például túlhangsúlyoznia az önállóság, a különfejlődés önérzetét; ha ezt hangsúlyozná, akkor inkább a többségi nemzet felé kellene hogy tegye, amely épp a különbözőségünk elmosására törekszik (pontosabban a fennálló hatalom és az általa manipulált közszellem felé). Hogy mi mások vagyunk, hogy igényt tarthatunk másságunk tiszteletére a többség részéről, *ezt* forgalmazni szerintem sokkal szerencsésebb, mint a sajátosságok belső, önismereti szinten történő tudatosítása. Az ideológiánk eddig teljesen defenzív, passzív ideológia volt, holott a helyzet ismeretében már régen tudni való, hogy itt *aktív önvédelmi* ideológiára lenne szükség. S itt az aktívát hangsúlyoznám, amelybe beleértendő a külső nyomások erőlesebb kivédésének eszköze: a jövőbeli kibontakozást garantáló programalkotást, amely a múltbeli értékek átmentésének egyoldalúságával szemben a jövőbeli értékelhetőségek megőrzésére és kitágítására ösztönözne (tartalmazná például a represszív, asszimilatív iskolapolitika elleni érveket). Ezt mind azért írtam feltételes módban, mert a mai viszonyok között, amikor a demokratikus jogok minimuma is veszélyben forog, egy ilyen ideológiára nem is gondolhatunk. Egyszerűen mert nem is lehetne belevinni a kisebbség tudatába.

Már mondtam talán, hogy hatékony ideológiát csak helyzetünk jogi kereteinek megváltozásával... terjeszthetünk. Mert kidolgozni lehet jogok nélkül is, de minek, ha úgysem lenne hozzá nyilvánosság? Az ideológiáknak nyil-

vánosságra van szüksége, s amint látjuk, az eddigi „nyilvánossági minimumunk” is veszélyben forog. Őszintén szólva, inkább politikai jogvédelemre lenne most szükség, s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is „lokalizálja”, hiszen papíron még, hivatalosan, elismeri a „nemzetiség” létét, csak hogy egészen mást ért ezen, mint mi. Szerintem nem szabad a hatalmi szóhasználat csapdájába csúszni. Hogy szövegeink ne legyenek kisajátíthatók, szerintem egészen szikár és tudományos definíciókat kellene kidolgozni például az önazonosság vagy a méltóság fogalmáról is. Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk... Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő” *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!

Ne vedd rossz néven, hogy ide lyukadtam ki, érted haragszom, nem ellened. Vagyis: tudom a jóhiszeműségedet, elvszerűségedet, senki nem tett annyit, mint Te ilyen – kisebbségideológiai – fronton, de látod, a totalitarizmus mindent a visszájára fordíthat anélkül, hogy akarnád. No, mindegy.

Szóval, a közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el. Azt hiszem, csak ki-ki magának dolgozhatja ki az erkölcsi-szellemi-politikai értelemben legtesthezállóbb ideológiát.

Én egyet tudok: amíg hagyják, dolgozom, s egyetlen engedményt sem teszek olyan elvárásoknak, amelyek meggyőződésemmel ellentétes tetteket vagy szavakat követelnek. Nem lévén párttag, ezt eddig is sikerült betartanom, s remélem, ezután is. Más alternatíván esetleg csak akkor kezdek tűnődni, ha egzisztenciánk, mármint a családomé, veszélybe kerül, vagy ha megfosztanak a munka, a méltó munka lehetőségétől. A gyermekeimet félttem, azután a belső harmóniámat, vagyis a legintimebb önazonosságot, amit az utóbbi időben sikerült elérnem.

Azt hiszem, az én igazságom, amely szerint élek és dolgozom, noha nem a tények igazságán alapszik, közelebb van Isten igazságához, azaz mindahhoz, ami bennünk, emberekben a legértékesebb, mint a többség „igazsága”, amellyel a hatalom részéről elvakíttatik. Tudod, néha úgy szánom őket, hogy nem ismerik az én igazságomat. Minden látszat ellenére azonban azzal az alázattal is élek: nem biztos, hogy nekem van igazam... Mégis: *kell* lennie bennünk *egy* igazságnak, amelyhez ragaszkodunk, ami összetart, aminek alávetjük magunkat a legellentétesebb irányba húzó belső lázongásaink, vágyaink ellenére is. Nekem legalábbis a hit a morális támaszom, mert tudom, hogy teljesen magunkra vagyunk utalva értékválasztásainkkal, nincs földi garancia az értékek hitelére nézve.

Szeretettel csókollak

Éva

Kolozsvár, 1984. január 31.

Kedves Éva!

Ösztökélésed nem maradt hatás nélkül: íme a „válaszom”. A macskakörmök azt kívánják jelezni, hogy most nem tudok (nem is akarok) minden tételeldre érdemben reflektálni. Ehhez több szempontból sincsenek meg a szükséges feltételek, az episztolákkal járó egyéb buktatókról nem is szólva. Az Általad is sugallt együttgondolkodás, a levél útján végrehajtott kölcsönös agyostrom jegyében azonban néhány gondolatot készülök papírra vetni.

Mindenekelőtt megismétlem első telefonbeszélgetésünk alkalmával kifejezett köszönetemet a leveledért, amely nagy intellektuális és erkölcsi élmény, öröm volt számomra. Valaminő elégtételt is jelentett, hisz komolyan vetted felszólításomat, kezdeményezésem tehát gondolatokat indított el Benned. Ilyen visszajelzés csak Tőled érkezett. Az atomizáltság, az elbizonytalanodás mai körülményei között jelentkezésed azt bizonyítja, hogy egyrészt a történelmi pillanat követelményei Benned is munkálnak, másrészt pedig nem zárkóztál egészen magadba, hanem fenn akarod tartani a kommunikációt. Külön öröm, hogy igényled a további eszmecserét.

Ami a fékező tényezőket, sőt a jelenleg átléphetetlennek tűnő akadályokat illeti, úgy érzem, egy olyan hullámvölgyben vagyunk, amelynek mélysége lehetetlenné teszi a nélkülözhetetlen perspektíváknak, a holtpontról való ki-mozdulás irányvonalának a kijelölését. Legalábbis egyelőre. Körkörösén többszörös válságban vagyunk. A krízis nyomja rá a maga bélyegét a létünket meghatározó tágabb és szűkebb közösségekre, mi pedig egy kormányrúdját veszített hajóhoz hasonlóan hanyódnunk a viharban, jéghideg szeleknek és vészterhes áramlatoknak, örvényeknek kiszolgáltat-

va. Maradjunk ennél a nem túl eredeti képnél, mert a helyzetelemzést nem szeretném konkretizálni. Napi élményeink, s ezek lényegében azonosak, mindkettőnk számára relevánsak ebből a szempontból. A fejlemények – mint mondtam volt – hatálytalanították a legtöbb eddig kidolgozott ideológiát. Szükség volna tehát egy újra, az adott helyzetet adekvát módon kifejező, illetve a fiaskó meghaladását ösztönző eszmerendszerre. Egyetértek Veled abban, hogy hic et nunc ez nem látszik kidolgozhatónak. A zsákutca valóban nem alkalmas jövősi tendenciák felvázolására, a képtelenség világát nehezen lehet racionalizálni. Én mégsem mondanék le végérvényesen a vállalkozásról, nem tenném le feltétel nélkül még megmaradt szellemi fegyvereimet. Persze tudom, voltak történelmi szakaszok, amelyekben tényleg csupán a „magánmegváltás”, a „magánüdvösség” kínálkozott menedéknek. Én már évek óta kacérkodom egy, a mi helyzetünkől (s talán az én koromban) adódó sztoicizmussal, de egyelőre még nem tudtam magam a kizárólagos szemlélődésre, a pusztá elmélkedésre elhatározni. Pedig hidd el, az utóbbi egy-két évben rengeteg kudarcban, sőt megaláztatásban volt és van részem. Eddig azonban kitartottam s vártam, mert reméltem, hogy – a trendvonal esetleges megváltozásával – lehet még a dolgokon javítani. Valószínű, mindez önámítás, illúzió volt, ám ez a felismerés sem igazolja – közösségi szinten – az önfeladáshoz vezető eszmei leszerelést. A teljesség és maximális hatékonyság igénye nélkül is lehet bizonyos részjelenségeket elemezni, lehet és kell adott megnyilvánulásokra – éppen az Általad szorgalmazott aktív önvédelem szellemében – válaszolni. És főként lehetőség van a múlt tapasztalatainak kérlelhetetlen kritikai számbavételére. Ez

pedig már alap egy új ideológiai építkezéshez. Te mintha ellentéteznéd a múltbeli értékek átmentését a jövőbeni értéklehetőségek biztosításával. De nyilván Te is tudod, hogy a kettő elválaszthatatlan egymástól. Bizonyos múltbeli értékeink most folyó tabuizálása éppen a jövőt fenyegeti, annak az azonosságtudatnak a felszámolását készíti elő, amely a holnapok *conditio sine qua non*-ja.

Én aztán igazán látom, tapasztalom hónapról hónapra a törekvéseink és a közönség tudata közé emelt torlaszokat. A Te feltételes módon kifejtett elképzeléseid megvalósítása valóban sziszifuszi feladatnak mutatkozik. A „reményen túli reményre”, Camus Sziszüphosz-értelmezésére hivatkozva azonban nem mondanék le róla minden további nélkül, már csak a magam tartása (elnézésedet kérve), a magam méltósága védelmében sem. A „magánmegváltás” nemcsak a befelé fordulásban vagy a kvietálásban található meg. Elképzelhető egy, a „csakazértis” jegyében cselekvést sugalló privát üdvtan is. A közelmúltban én is éltem ennek az ösztönzésével, néhány kísérletet tettem, hogy áttörjem a gyűrűt körülöttem.

Persze lehet, hogy nekem savanyú a szőlő, és csak irigység beszél belőlem, hogy nem léphetek rá a damaszkuszi útra, amelyen Te már nagy belső megnyugvással haladsz. Elképzelhető, hogy ez a „muzáj-aktivizmus” csupán a hitbéli képtelenség kompenzálása. Én is vágyódom valamilyen belső derű, kiegyensúlyozottság után, de egyelőre sehol sem találom. Valószínű, egy közéleti „Torschluss-panik” is beszél belőlem...

Igaz, hogy nyilvánosság nélkül nincs ideológia. De a kidolgozására irányuló kísérletekről nem szabad az azonnali hatékonyságra való hivatkozással maradéktalanul lemondá-

ni. A történelem folyamán a legtöbb eszmei újítás néhány kezdeményezőtől indult el, és vonzereje hosszú időn át csak egy szűk körön belül érvényesült. Ne feledkezzünk meg a kommunikáció nem intézményesített formáiról, a „második közvélemény” kialakításáról sem. (Én nem folyamodok ezekhez a csatornákhoz, de számolhatok velük.) Egyébként nem vetem el a „magánmegváltás” gondolatát sem, hiszen előbb-utóbb nekem sem marad más. De kérdem: mit nyújt ez az üdvtan a milliós tömegeknek? Hogyan válthatják meg magukat külön-külön és együtt azok, akiknek egész élete, annak minden, de minden mozzanata a hivatalos struktúrák keretei között alakul?

(Néhány nappal ezelőtt a moldvai kolostorokban jártunk. Mélyen megfogott a neamți kolostor történelmi levegője, a környező fenyvesekkel borított hegyek csöndje, és magam is megkívántam egy olyan elvonulást, amely önreflexióra, vagy ha úgy tetszik, valamilyen transzcendencia keresésére készítet. A magányt azonban – Fábryhoz hasonlóan – még mindig csak átmeneti állapotnak, az erőgyűjtés állomásának tudom elfogadni. Ez úgy látszik, nálam már szakmai deformációvá vált.) Ha már itt tartunk, említsem meg a Te „szenvedésetikádat” is, noha erről nem írtál leveledben. Akceptálom, hogyha már szenvedni muszáj, próbáljunk e megpróbáltatásnak valamilyen jelentést, valamilyen értelmet kölcsönözni. Ez a törekvés egyébként minden kisebbségi etikában (például Makkai, Fábry) megtalálható. Apropos, a minap Dürrenmatt *Téli háború* című apokaliptikus drámájában a következőket olvastam ezzel kapcsolatban: „Az ember egyébként is csak szenved. Lényegét tekintve beteg állat; de nem maga a szenvedés a probléma, hanem hogy hiányzik a válasz a sikolyszerű kérdésre: mire való a

szenvedés? A legbátrabb és a szenvedéshez legjobban hozzászokott állat – az ember – a szenvedést nem keserves lényege miatt tagadja; szüksége van rá, maga keresi. Feltéve, ha felmutatunk neki valami értelmet, a szenvedés értelmét. Nem maga a szenvedés, hanem a szenvedés értelmetlensége az átok, ettől nem tudta a kormányzat megóvni az embert; hacsak nem adja vissza az embernek a létezés régi értelmét, amelytől – groteszk módon ugyan – megszabadította.”

Leveled néhány rendkívül fontos elméleti megállapítást is tartalmaz, s ezek – volens nolens – éppen az Általad lehetetlennek minősített közösségi eszmerendszer elvi premisszái közé tartoznak. Különbözik engem közvetlenül is érintenek. Itt van az a kérdéskör, amelyet a „sajátosság-komplexum” gyűjtőfogalommal jelölök. Előljáróban le szeretném szögezni, hogy megközelítése két úton-módon képzelhető el. Az első a szigorú tudományos analízisé, ez hivatott megállapítani, hogy milyen helyzetben van és merre tart egy népcsoport. Az elemzésnek szenvtelenül számításba kell vennie az adott struktúra jellegét és mozgását, az önazonosságot érintő összes, különböző előjelű tényezőket. A vizsgálódás csak akkor vezethet eredményre, ha tárgyát államközi-nemzetközi összefüggésekben, az objektív és szubjektív mozzanatok erővonaláiban kutatja. A másik megközelítés valahol a kellés, a kívánt fejlődés irányában azt firtatja, hogy milyen feltételek szükségesek és mi a teendő annak érdekében, hogy egy sajátos értéket képviselő művelődés, illetve az az etnikum, amelynek kifejezése, a jövőben is megmaradjon. Természetesen ez a kétféle megközelítés nem szakítható el egymástól.

Mindkét elemzés, illetve elmélkedés korszerű, színvonalas kollektív erőfeszítést igényel. Ez a ma rendelkezésre álló

erőkkel és kézművesipari eszközökkel inkább csak távoli cél, törekvés marad. Elvi síkon úgy látom, hogy az önismeret által tudatosított és értékként tételezett sajátos vonások megőrzése éppúgy nélkülözhetetlen, mint az egyetemes, nemzeti kultúrához való ragaszkodás, az összekötő hagyományok, vonások ápolása. (Évek óta tudom, hogy e kapcsolatok megszilárdítása történelmi létparancs. Ám arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Általad is említett konacionális alakulat nem azonosítható egyszerűen a nemzettel.) A sajátosság hangsúlyozása ebben az irányban nem elválasztó tényező, csupán a valóság kifejezése. Egy több mint hat évtizedes fejlődés tolmácsolása. Ugyanakkor védelem is beolvasztó tendenciákkal szemben.

Hidd el, semmi sem áll távolabb tőlem, mint a presztízs-szempontokat is követő ragaszkodás a magam tételeihez. Azt hiszem, az elmúlt másfél évtized alatt sikerült bebizonyítanom, hogy le tudok számolni bizonyos régebbi nézeteimmel. Kész vagyok továbbra is az önrevízióra, amely egyébként Karl Popper szerint az értelmiségi etika alaptörvénye. Azt hiszem, amíg nyitott, fogékony tudok maradni a változó világ jelenségeinek lereagálásában, addig nincs nagy baj. Éppen ezért nem akarom holmi önös féltéssel védelmezni a „sajátosság méltóságát” sem. Megírtam már, most csak megismétlem, hogy ezt a fogalompárt nem egy tényleges állapotra ragasztott szépségflastromnak szántam, nem egy méltatlan helyzet elfedésére dolgoztam ki. Módszertanilag nem tettem mást, mint amit annak idején (megőrizvén az arányokat) Tavaszty tett. Ő – mint ismeretes – az egzisztencializmus központi kategóriáját, a szorongást alkalmazta a kisebbségi létbizonytalanságban élő ember tudat- és lelkipilágának jellemzésére. Én a marxista rene-

szánsz egyik jelentős gondolkodójának, Ernst Blochnak a sugalmazására a méltóság fogalmát próbáltam egyéni és kollektív értékeink közé besorolni. Bloch szerint ugyanis nemcsak a gazdasági kizsákmányolást és a politikai elnyomást kell felszámolni, hanem küzdeni kell ama körülmények ellen is, amelyek az embert megalázzák és méltóságtudatában mélyen sértik. Nos, nem csupán az egyénről lévén szó, úgy láttam, hogy a népcsoportoknak nem kizárólag az élet különböző területein szükséges egyenjogúsághoz kell ragaszkodniuk, de óvniuk kell a szélesebb értelemben vett indentitásukat is. A sajátosság méltóságának követelménye éppen azt szeretné kifejezni, hogy tartsák tiszteletben a specifikus vonásokban jelentkező közösségi személyiséget, amely nemcsak jogalany, hanem a méltóság tudatával is fellépő erkölcsi közület. Sajnos, az utóbbi fejlemények azt mutatják, hogy ez az igény s ennek következtében ez a fogalompár időszerűbb, mint valaha:

Köszönöm, hogy – mint írod – nem ellenem, hanem értem haragszol. Engedd meg azonban annak a megjegyzését, hogy erre az elméleti vállalkozásra (minden vitatható vetületével együtt) nem a harag az adekvát érzelmi reakció.

Köszönöm, hogy elismeréssel szólsz elméleti fáradozásaimról. Tisztában vagyok e próbálkozások hiányosságaival, befejezetlenségével, de éppen *A sajátosság méltósága* című pesti kötetem kapcsán írta Béládi Miklós: „A sajátosság méltósága írásait a kultúra-kritika és az etikai alapozású társadalompolitikai gondolkodás körében helyezzük el. Hangsúlyozva, hogy G. E. mindenekelőtt elméletíró, a megújhódó diszciplína, a nemzetiségtudomány művelője, a közép-kelet-európai modern nemzetiségpolitikai koncepció egyik kidolgozója.” Ezt az idézetet csak azért iktattam ide,

hogy ezzel is jelezzem: nem adhatom, nem is adom fel eddigi kísérleteimet a helyzet tudományos igényű felmérésére, illetve az ebből származó következtetések levonására. Csak törekvésről írhatok és nem eredményekről, hisz világosan látom, fájdalmasan tapasztalom az objektív akadályok és a képességek visszahúzó erejét. Van egy spanyol közmondás azonban, amely úgy szól, hogy gyakran maga az út és nem a fogadó a fontos.

Ismétlem, Béládira nem a tekintély kedvéért hivatkoztam, hanem annak az alátámasztására, hogy – noha kész vagyok elfogadni bármilyen más reális ésszerű alternatívát, felfogást vagy módszert – nem mondok le elkötelezettségeimről. Csak kényszernek engedek, vagy akkor, ha a helyzet erkölcsileg már tarthatatlanná válik. Ebben az értelemben – azt hiszem – ma már csak lényegileg utóvédharcokat folytatok. A napokban zárult le a harc egyik szakasza. Lemondásom a NyIRK-nél vállalt szerepről befejezett ténnyé vált. Ismered az előzményeket, nem kell tehát lépésemet értelmezni.

Befejezésül még néhány szót a manipulációról, amelynek félelmetes erejét és következményeit évek óta ismerem. Kétségbeesetten kellett tudomásul vennem például, hogy az „olvasás” kulcsfogalmait a hagyományok értékesítéséből és az önismereti erőfeszítésekből származó – gyakran érzelmi töltetű – kategóriákat bekebelezzik, s ily módon semlegesítik. A fogalmak normális körülmények között is erkölcsi kopásnak vannak kitéve, hát még egy olyan struktúrában, amely a hatékony tömegközlekedési eszközök monopóliumával is rendelkezik. A természeti környezet védelmezői úgy harcolnak a szennyező tényezők ellen, hogy megpróbálják csökkenteni, kiiktatni őket, de nem mondanak le a fákról, a folyókról, a levegőről. Mi sem adhatjuk fel azokat a

fogalmakat, amelyek létünk, eszményeink közvetítői. Újból és újból kísérletet kell tenni arra, hogy megóvjuk vagy visszahódítsuk erkölcsi hitelünket. Meggondolkoztató, amit egy kisajátíthatatlan, szikár és tudományos meghatározásokkal dolgozó fogalomrendszerről, illetve nyelvezetről írsz. Azt hiszem, javaslatodat kombinálni kellene a hagyományos, de esetenként megtisztított fogalomhasználattal. Egy szűk elit tolvajnyelve annyira ezoterikus lenne, hogy talán nem volna könnyen manipulálható, de nem szolgálná a kommunikációt sem.

Jó, hogy kiprovokáltad ezeket a – továbbgondolásra is serkentő – sorokat. Remélni szeretném, hogy Nálad sem maradnak visszhangtalanul. Zárom is őket, baráti nagyrabecsülésem és ragaszkodásom kifejezésével.

Ernő

Kolozsvár, 1984. március 31.

Kedves Ernő,

örülök, hogy leveleddel alkalmat adsz a folytatásra, s mi több, talán a vártnál is komolyabban veszed az általam felkínált dialógust. Az utóbbira talán nekem van inkább szükségem, hiszen sokkal kevesebb tapasztalattal próbálok érinteni bizonyos bonyolult problémákat, amelyek ráadásul a legszemélyesebb élményeim is, s így nehéz eleget tennem a tárgyszerűség és elméleti igényesség magam szabta követelményeinek.

Nézd, arról van szó, hogy nemzeti elkötelezettségemet is most kezdem érezni igazán, s ezzel egy időben annak a paradoxonát is, hogy vér szerint tulajdonképpen micsoda vegyülete is vagyok én az Osztrák–Magyar Monarchia ösz-

szes(?) kisebbségének. Egyedül anyai nagyapám magyar, a többi felmenőim közt van bajorországi eredetű német, pankotai román, morvaországi cseh, talán galíciai zsidó... S mégis, magyarnak lennem olyan természetes, mint csecsemőnek a sírás, szerelmesnek a csók, haldoklónak az utolsó sóhaj. Ezen a nyelven fogalmazódik életem, miközben próbálgatom esélyeimet: megszolgálni azt a gyönyörűkeserves ajándékot, hogy embernek születtem. És talán itt van a lényeg, a kiindulópont, ahonnan szeretném megközelíteni közös ideológiai problémánkat.

Embernek lenni mindenekelőtt a *személyes* lét felelősségét rója rám, azaz a személyiségem teljes és szabad kibontakoztatását. A személyiség elidegeníthetetlen részévé válik nyilván a *nemzeti* hovatartozás öntudata, hiszen az énkép közösség formálta, társadalmassult része elválaszthatatlan az anyanyelvű kultúra közegétől. A személyiség elemi önazonosság-igénye szükségképpen magában foglalja a nemzeti identitástudatot és viszont. Másfelől, ez a személyiség személyiség voltának, azaz: másságának, különbözőségének jegye is, amelynek tiszteletben tartása elvileg az emberi jogok legfontosabbika, a szabadság alapfeltétele. Az önazonosság-különbözőség mint adottság, csupán a jogok által szavatolt tisztelet közepette válhatik értékke valóságosan, addig pusztán értéklehetőség, amelynek megvalósulása akadályokba ütközik. De hát ezek közhelyek minden demokráciában. Mégis: e nyilvánvaló közhelyek kendőzetlen kimondása az alap minden olyan ideológia számára, amely közösségi és személyes önmegvalósítás irányvonala, a jogok kiküzdésének programja kíván lenni. Amikor kisajátíthatatlan, szikár nyelvezetre utaltam, nem holmi érthetetlen, körmönfont metanyelvet, hanem honi szóvirágok

helyetti univerzális, jól definiált fogalomrendszert értettem: az önazonosság-különbözőség félreérthetetlenül pontos jogi feltételeinek, az egyetemes szabadságelveknek a helyzetünkre alkalmazását. Azaz: személyes és közös *érdekeink* ideológiai tárgyiasítását. Nálam sokkal jobban tudod, hogy a hatékony ideológia az *érdekek* s azok kibontakoztatásának megfelelő *célok* megfogalmazása. Nekünk a legfőbb érdekünk az emberi-nemzetiségi szabadság, azaz a jogok biztosítása ahhoz, hogy az a bizonyos méltóság is elismertessék. Amíg a rendszer antidemokratikus-fasisztoid, a méltóság csupán mint lehetőség, mint eszményi érték lebeg előttünk, s nem valóságos tulajdonunk. Az ember *méltósága* annak függvénye, ahogyan kezelik, Almási Miklós szavával élve, ahogyan *tárggyá tesz*. Az embernek lehet ugyan méltóságérzete a legtetvesebb körülmények között is, de társadalmilag elfogadott, *méltányolt* méltósága esetünkben nincsen, így minduntalan értékhiányként, értékvesztésként éljük át. S íme, az értéknyelv pontos, metaforátlan és éppen ezért félreérthetetlen fogalmazása: a méltóság *értéke* negatívumként, hiányként van jelen az olyan társadalomban, mely minden emberi jogtól megfoszt. Maguk az emberi, az egyetemes, a személyiségnek kijáró méltóságfeltételek hiányoznak, hát akkor hogyan hiányozna az is, amit a sajátosság méltóságának nevezel?! Az elsődleges, az alapvetően ideológiai probléma szerintem: a szabadság.

(A mi helyzetünkben persze ez csak magánlevél témája lehet. Mivel ez nem lehet nyilvános téma, éppen ezért tűri meg a rendszer minden másodlagos kérdésnek elsődlegesként kezelését.)

No, de nem beszéltem a célokról. A nemzeti kisebbségi ideológiának, gondolom, nemcsak a hagyományok történelmi-nyelvi-kulturális különbözőségét s ehhez való ragaszkodás jogát kell megfogalmaznia. Ez nem lehet cél. Bár elismerem, hogy nagyon fontos. Hanem a jövőbeni életképesség lehetőségeit s e lehetőségek kínálta célokat, eszményeket is meg kell fogalmaznia. De erről nekünk egyelőre csak óvatos frázisaink, a hivatalos frazeológiához idomuló utópiáink vannak. Miközben tízezerszámra hagyják el az országot azok, akik korántsem ideológiai tudatossággal, hanem a bőrükön érzik a lehetőségek teljes beszűkülését, tehát a jövőhiányt. A helyzetünkből adódó ilyen és hasonló kérdésekre kell választ adnia a kisebbségi ideológiának, imperativusok formájában. Mert hiába ápoljuk a múlt értékeit, már mondtam, ha az iskolák veszedelmes hiánya miatt egyre inkább nincs kinek továbbadni őket. A kultúra alól lassan leépül a művelt, értő, a kultúrát igénylő közönség. S azt hiszem, ez sokkal nagyobb baj, mint hogy redukálódott, teszem azt, a könyvkiadás. Mert ez *élet*: a kisebbség lemorzsolódása, a teljes nyelvi identitás elvesztése, a felemás azonosságú, megnyomorított fiatalság sorsa. Az identitás fennmaradásának, építő ápolásának intézményes kereteivel miért nem foglalkozik ez az ideológia? Vajon az ideológia dolga csak az aktuális adottságok védelme, vagy a jövőre is irányuló stratégikus programadás? Ha az utóbbi hiányzik belőle, nevezhető-e ideológiának?

Ami a sajátosságkomplexum megközelítésének Általad felvázolt irányait illeti, azok egybevágóan saját elképzeléseimmel. De az az elvi követelmény, hogy egyrészt tudományos helyzetanalízisre, másrészt ideologikus programadásra van szükség, még egyáltalán nem valósult meg,

és amint Te is megállapítod, egyelőre nincsenek reális lehetőségeink. Úgy vélem, hogy a sajátosság védelmi célú, olykor óvatosságra kényszerített, a hivatkozások szintjén a rendszernek tett engedményekre is szoruló hangsúlyozása – *felületi kezelés*. A valóságos helyzet egyre inkább a lemorzsolódás, az azonosságváltás *megelőzését*, profilaxisát parancsolja, ebben pedig tehetetleneknek mutatkozunk. Ennek a sajátosságideológiának nincs reális jövőtudata vagy legalábbis nagyon homályos, utópikus.

Ez nem von le semmit fáradozásaid erkölcsi értékéből. Mielőtt a körülményeink között lehetséges etikai alternatívákra rátérnék, hadd álljak meg egy pillanatra leveled azon mozzanatánál (a harmadik oldal alján), ahol a méltóság erkölcsi vonatkozásaival foglalkozol. Véleményem szerint a méltóságfogalom ideológiai-jogi vonatkozásait és értéktényezőit el kellene választani a méltóság értékének etikai vetületétől. Az ideológiai problémát azért nem jó etikai síkra terelni, mert az egyes személyek és az elnyomott közösség belügyévé teszi azt, ami elsődlegesen tágabb értelemben vett politikum, tőlünk független hatalom kérdése. Ez a hatalom teszi tárgyává az embert mint egyedet és mint kisebbségi személyt, hozzánk való viszonya a méltóság politikai-ideológiai oldala, ennek jogi rendeződése méltóságunk feltétele; az etikai tényező, amely szerintem mint folytonosan sértett méltóságtudat jelentkezik, az előbbinek a függvénye: ez a mi erkölcsi válaszuk a tárggyá tevésre. A válasz minősége pedig mindaddig nem változik meg, amíg a viszony így áll fenn, ahogy van.

A magam választotta út egy olyan etikai válaszalternatíva, amely az azonosság- és méltóságérzet személyes megtartásának útja. De talán félreértettél. Nem passzív szemlé-

lődésre rendezkedtem be, hanem a közösségi érdekű cselekvést sem kizáró „privát üdvtanra”. Ez utóbbival kezdesz azonosulni Magad is. Neked is „maga az út és nem a fogadó” a fontos, azaz a jóhiszemű, meggyőződéssel telített cselekvés, az eredmény biztos tudata nélkül. De éppen mert Te cselekedtél eddig ilyen irányban a legtöbbet, Te vagy a leghivatottabb még mindig arra, hogy a sajátosság- és méltóságeszemény mögötti feltételekig, a szabadság és hatalom kulcskonfliktusáig leáss. Megpróbáltam valahogy levezetni, miért tartom elsődlegesnek az önazonosság-különbözőség (azaz a szabadság) fogalmának tárgyilagos, nyílt, lehetőleg egyetemesen érthető, nem helyi érdekű jogi meghatározását, amely alapja lehetne minden sajátosság védelmében kifejtett ideológiai erőfeszítésnek. Ebből is láthatod, hogy van adekvát, *nem* érzelmi (azaz haragvó) válaszom közös kérdéseinkre.

Különben furcsa, hogy irodalmár létemre merészelek ilyesmiről – lehet, hogy inkompetensen – fecsegni. Egyetlen mentségem, hogy foglalkozástól függetlenül sohasem volt ennyire *létkérdés* számomra a szabadság. Nem akarom sem a kivándorlás, sem az öngyilkosság alternatívájával megoldani. Életképes válaszra törekszem. Napról napra katartikusan élem át a korlátok feszegetésének örömeit, ha nem másként, akkor a szó, az előszó, az esszé, a levél keretében. Mert amint láthatod, írásaim (noha kisebb igényűek terjedelemben) a legmesszebb mennek a közölhetőség határain belül, ha másért nem, a lelki üdvösségem kergetése okán, vagy talán azért, hogy gyermekeim ne mondhassák majd, hogy engedményeket tettem. Sajnálom például, hogy az irodalomelméleti könyvem nem közérthető, de ha beleolvas-

tál, észrevehetted, hogy szellemében, példáiban, következtetéseiben maga az ideológiai-erkölcsi ellenállás.

Drága Ernő, nagyon köszönöm, hogy alkalmat adtál a múltkor talán türelmetlenebbül felvetett kérdéseim higgadtabb kifejtésére. Leveled hangneme lekötelezően nagyvonalú és szeretetteljes, az enyém talán személytelenebb, de engedd meg most, befejezésül, hogy további ragaszkodásomról, tiszteletemről biztosítsalak. Remélem, Isten engedi párbeszédünk további folytatását, ami ha másra nem, talán saját megigazulásunk szándékának bizonyítására elegendő.

Szeretettel ölel

Éva

Kolozsvár, 1984. április 5.

Kedves Éva!

Nem hiszem, hogy magyarázkodnom kellene a „késésért”, amellyel április 5-i gondolat- és érzelemgazdag leveledre válaszolok. Rendhagyó levélváltás ugyanis a miénk, valaminek eszmei párbeszéd, s tárgyát nem a napi értelemben vett aktualitás, hanem a közös gondok, a közösség létproblémái alkotják – persze mindkettőnk személyes élményeinek, egyéni sorsának a közvetítésével. Nos, az elmúlt két és fél hónap alatt, míg a válasz érlelődött bennem, olyan súlyos, mondhatni életbe vágó gyakorlati, de egyben elvi kérdésekre kellett valamilyen választ találnom, hogy ez nemcsak minden energiámat igénybe vette, de menet közben a megírandó válaszra is hatást gyakorolt.

Említettem Neked, hogy beadtam írásban lemondásomat. Ez az elhatározás régóta megszületett bennem, sőt, a felsőbb

pártfórumokhoz február végén eljuttatott beadványomban már határozottan kijelentettem, nem vagyok hajlandó asz-szisztálni a *Korunk* lefokozásához, s ha e téren nem történik valamilyen pozitív változás, kiválok a szerkesztőségéből. A helyzetem erkölcsi szempontból tarthatatlanná vált, és – úgy éreztem – sokan várták is már tőlem ezt a lépést. A pohár kb. egy éve telt be, s az elmúlt hetekben kicsordult.

Illetékes helyen egyelőre még nem reagáltak sem a beadványra, sem a lemondólevélre. Az időbeni elhúzóds – azt hiszem – nem fog változtatni a végkifejleten. Mindaz, amin ezzel kapcsolatban átmentem – pars pro toto jelleggel –, alátámasztja, illetve illusztrálja a leveledben is található helyzetelemzést. Az általam múltkor jelzett többszörös válság korszakváltással társul, s ennek folyamán – feltehetően átgondolt koncepció, hosszabb lejáratú stratégiai terv alapján – felszámolódik az utóbbi két évtized során kialakult számos intézmény, valamint a kereteiket tartalommal megtöltő vezető garnitúra. Tabu alá kerülnek nevek, elméletek és szimbólumok. Valóságos tektonikus mozgás ez, s ha az epicentrum rögzíthető is, nem tudni, meddig terjednek időben és térben a földlökések. Arany Jánossal kérdezhettük: „Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?”

Noha Te indokoltan hangsúlyozod, hogy a szükséges, ám pillanatnyilag talán nem lehetséges ideológiának a jövő felé is kell fordulnia, valós előrejelzéseket most nem látok körvonalazhatónak. Egyébként a jövőkutatásnak, amelynek a 60-as, 70-es években nagy volt az ázsiója, napjainkban már lemenőben a csillaga, hisz nem tudta előre látni a mai világ legfőbb baljós fejleményét. Mindez természetesen nem mentesít minket a holnapok kitapogatózásától.

Az említett elhatározásom több mint negyedszázados szerkesztői munka végére tesz pontot. Őszintén szólva, megkeseredetten készülök távozni, mert összeomlik az a koncepció, az a szerkesztői gyakorlat, amelyet legjobb munkatársaimmal sikerült meghonosítani. A régi *Korunk* érvényes hagyományait folytattuk, s noha Te egyik tanulmányodban eléggé elutasítóan nyilatkoztál erről az örökségről, meggyőződésemm, hogy itt és most ez az a reálpolitikai alapozás, amelyre – kritikai korszerűsítésekkel – építkezni lehet. Jól tudom, hogy az említett szeizmikus jelenségek pont ezt a koncepciót ingatták meg alapjaiban (talán romba is döntötték), az adott geopolitikai és hatalmi szerkezetben – ismétlem – nem tudok gyakorlati szempontból elfogadhatóbb szerkesztéspolitikai elvrendszert a *Korunk* számára találni. Miután már ezt sem lehet – messzemenő kompromisszumok árán sem – megvalósítani, le kellett vonnom a konzekvenciákat.

Ezzel az intézmények, a „struktúrába” való beilleszkedés évekkal ezelőtt bizonyos körökben oly hevesen vitatott problémája – legalábbis számomra – megszűnik létezni. Magánember leszek, igaz, elég későn, sőt talán végzetesen megkésve, de mint a múltkor írtam, a játszmát még nem adom fel teljesen. Előreláthatóan, nekem nem adatik meg, hogy „egyszemélyi intézménnyé” alakuljak át, de – remélhetően – egy-két könyv még kitelik belőlem, némely tanulságok megfogalmazásáról nem is szólva. Majd meglátjuk...

Mindenesetre az egy fejemre eső – a tűrési határt rég meghaladt – stresszmennyiség várható csökkenése sem közömbös, főként infarktusmegelőző vonatkozásban.

Emlékezhetsz rá, hisz Te is közel álltál ehhez a felfogáshoz, „dühös fiataljaink”, akikkel mindig igyekeztem a párbeszédet fenntartani, keményen elvetették az „intézményesülést”, de egyesek közülük hajlandók voltak bizonyos nemzeti-ségi intézmények esetében engedményeket tenni. Én sok tekintetben egyetértettem radikális bírálókkal, de amellett kardoskodtam, hogy az említett intézmények egyrészt vitálisak egy kisebbségi művelődés számára, másrészt viszont még sok lehetőséget rejtenek magukban az újító gondolkodásra és hasznos cselekvésre. Ma is azt tartom, hogy – az Általad megjelölt célok érdekében is – ragaszkodni kell a kiépült intézményi hálózathoz, mert a kereteiken kívüli *hatékony és tartós* tevékenység merő illúzió. A más természetű buktatókról most ne essék szó. A közelmúlt tapasztalatai mindezt teljes egészében igazolták. A bökkenő csak az, s ez kétségbeejtő, hogy e hálózat jövőjét ma már nem látom eredeti formájában biztosítottnak. Ez a fejlemény eszembe juttatja egykori szektás magatartásunkat a polgári demokráciával, a parlamentarizmussal kapcsolatban, amelyet elítéltünk és támadtunk, sőt aláaknáztunk. És tettük ezt ahelyett, hogy védelmére keltünk volna a fasizmussal szemben. Amikor ezt a történelmi feladatot a népfrontpolitika idején felismertük, már késő volt.

A napokban, miközben válaszlevelem megírására készülve újból átolvastam leveled, rögtön az elején nagyon megfogott a magyarsághoz való tartozásod családi hátterének felvázolása. Az én gyökereim egyértelműbbek, de utam a nemzeti, illetve nemzetiségi tudathoz nem kevésbé ösztetett, bonyolult, sőt konfliktusos volt. Erről már írtam önéletrajzi elemeket tartalmazó esszéimben, s noha volna még részleteznivaló a folyamaton (asszimiláns család lég-

köre, ifjúkori és későbbi dogmatizmus, a vele járó nemzeti nihilizmus, román középiskola és egyetem, MADOSZ-tagság, munkaszolgálat, láger, a nemzetiségi elköteleződés jegyében kibontakozó közéleti és szerkesztői tevékenység, tanulmányok, könyvek erről a kérdésről stb.), most csak arra utalnék, hogy a napokban volt a deportálások 40. évfordulója, s ez családom, barátaim emlékével együtt sajátos helyzetemet is (*kisebbség a kisebbségben*) újból tudatosította. Ma úgy érzem, éppen a közelmúlt fájdalmas tapasztalatai alapján, hogy ez a kettős nyomás már nem embernek való, legalábbis nem olyan embernek, aki mindkét helyzetet, s a belőle fakadó összes terheket, felelősségeket intenzíven átéli és átszervezi. Tudjuk, magam is sokat hivatkoztam rá, hogy Fábry, Makkai és mások szerint a kisebbségi helyzetből valaminő erkölcsi többlet származhatna, pontosabban valaminő erkölcsi emelkedettséget kellene belőle – akár kompenzálásként is – létrehozni. Van egy derék brazil püspök, Dom Helder Camora, aki szintén a különböző kisebbségek erkölcsi küldetését, elhivatottságát hirdeti. Tapasztalatból tudom, milyen nehéz a kettős kínból hatványozott szellemi-erkölcsi „kéjt” fakasztani, és milyen rendkívüli erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy ne engedjük magunkon eluralkodni azokat a démonokat, akik – ugyancsak Makkai szerint – a kisebbségi emberre lépten-nyomon leselkednek, hogy életét emberhez nem méltóvá degradálják. De, ha az imént azt írtam, hogy nem adom fel a játszmát, akkor nem marad más választásom, mint az, hogy e kettős nyomás és teher alatt a kisebbségi ember (írástudó) helyzetéről néhány többé-kevésbé releváns megállapítást papírra vessek. Nem tudom, sikerül-e a vállalkozás, de a törekvésről magáról nem mondhatok le. Ez éppúgy

létkérdés számomra, mint számodra a korlátok feszegetése. Egyébként én is az utóbbiakat akarom tágítani vagy áttörni ezzel a szellemi erőfeszítéssel. Számomra sem kiút az emigrálás vagy az öngyilkosság, de értelem nélkül viszont nincs miért élni. A múltkor közösségi viszonylatban arról írtam, hogy hullámvölgyben vagyunk, s ez a diagnózis személy szerint rám fokozottan vonatkozik. Ilyen helyzetben és állapotban a Nagy Nihil szorongatja az embert, az elszenvedett kudarcok és csalódások hatása alatt az élet értelmét, célját vesztettnek tűnik. Sartre háborús naplójában olvastam a következő bejegyzést: „...az élet eleve elhibázott, utóvégre mindennek kudarc a vége. Csakhogy ott a rövid életű dicsőség. Ami megvetésre méltó persze, hiszen vereséggel végződik.” Alapjában véve neki volt igaza, de anélkül, hogy dicsőségre pályáznék, az életnek értelmet adó küzdelmet – akárcsak Te – nem hagyom abba. Mihailo Markovic belgrádi másként gondolkodó ex egyetemi tanár írja: „Az élet csúcsait azok a pillanatok nyújtják, amelyekben úgy érezzük, hogy megvalósítjuk magunkat, közel kerülünk a többiekhez, elérjük céljainkat. Ilyenkor a Nihil visszahúzódik, nincs unalom, frusztráció. E pillanatok a szerelemben, az alkotás lendületében, egy *új igazság megtalálásában* (az én kiemelésem) jelentkeznek.”

Nos, tényleg új igazságot kellene felfedezni, de – minő ellentmondás – én eddig néhány régi tételt tudtam csak ismételni. A tények, a korlátok szorításában – azt hiszem – továbbra is főként ezekre hivatkozhatunk, de minden machiavellizmus nélkül nyitottnak kell maradnunk az új igazságok szüntelen kutatásában. Évekkel ezelőtt „peremszemélyiségként” határoztam meg magam. Nem annyira a taccsvonalra állított ember járt az eszemben (csak most

vagyok ugyanis ott), hanem a különböző kultúrák és irányzatok impulzusait összegezõ-közvetítõ értelmiségire és feladataira gondoltam. Én is azt vallom, hogy a magyarság nem a vér, hanem a szellem, az erkölcs és az elköteleződés ügye, s ebben a vállalásban minden oldalról sok fenntartás, sanda gyanú, sőt vád tárgya lettem.

A fenti sorokat reggel írtam, utána elmentem (életemben talán másodszor) a Horea úti zsidó templomba, hogy részt vegyek a holokausztum-megemlékezésen. Gondolhatod, mélyen megrázott és felkavart, de ugyanakkor újabb ellentmondásokat váltott ki belőlem. Egyrészt nagy és fájó igazságokat hallottam, és újra megelevenedtek bennem a zsidó sors sajátos és összemberi vonatkozásai, másrészt sok minden visszatetsző is volt ott. A jeruzsálemi kormány képviselője kijelentette, hogy Izrael keze mindenhová elér, és meg fogja torolni a zsidó nép ellen elkövetett újabb gaztetteket, s ilyen értelemben még bizonyos mértékben védettnek is érezhetném magam, de ki áll mellém oltalmazóként az anyanyelvi kultúráért folyó küzdelemben? A sírás fojtogatta a torkom, miközben Elie Wiesel jiddis nyelvű halk, egyszerű és megrázó beszédét hallgattam (sajnos, csak keveset értettem belőle), aki újból és újból azt ismételte, hogy 40 év után sem lehet megérteni azt, ami Európa kellős közepén ártatlan milliókkal történt. És akkor rádöbbsentem, hogy Adornónak tulajdonképpen igaza volt, azt állítván, hogy Auschwitz után nincs és nem is lehetséges többé költészet, filozófia és etika. Nagy elégtételt éreztem viszont, amikor Rosen főrabbi elismeréssel és tisztelettel emlékezett meg Márton Áron kolozsvári prédikációjáról, amelyben a deportálás ellen tiltakozott.

No de talán ideje volna visszakanyarodni a teóriához, ámbár ezek az életrajzi tények és élmények az elméleti általánosítás nyersanyagához tartoznak.

Nem kívánok újból a sajátosság méltóságánál időzni. Álláspontomat a múltkor kifejtettem. Most legfeljebb arról biztosíthatlak, hogy különösen az elmúlt hónapok alatt bőven volt alkalmam a méltóságot *értékvesztésként*, *értékhiányként* is átélni. Éppen ezért az egyéni és a közösségi méltóság, amely tényleg – mint írod – hiányként van jelen, csak küzdelemmel vívható ki. Sose akartam mást tudatosítani, mint azt, hogy a gazdasági, politikai, kulturális jogok mellett igényt kell támasztani az identitás tiszteletben tartására is. Nyilvánvaló, hogy noha méltatlan körülmények között is megőrizhető a – Thomas Mann-i értelemben vett – „tartás”, a méltóság csak a szabadság közegében honos. Éppen ezért tiszteletben tartásának feltételei az adott társadalom gazdasági, hatalmi struktúráiban keresendők. Ebből következik, hogy távolról sem felületi jelenséggként kezelem. Nem helyezem az értékskála csúcsára, biztosítását nem is tekintem a feladatok feladatának. Azon igyekeztem csupán, hogy szerepére, jelentőségére figyelmeztessenek. Ezzel kapcsolatban még azt szeretném hangsúlyozni, hogy eszköztárunkban éppúgy helyet, funkciót kell adnunk a gyökerekig hatoló társadalomelemzésnek és bírálatnak, mint a reálpolitikai javaslatoknak és kezdeményezéseknek. Semmiről sem szabad lemondani, de a gyakorlati alkalmazás során mindig elvi szempontokat kell érvényesíteni.

Mindez pillanatnyilag – világosan látom – fölötte utópisztikusnak, valóságidegennek tűnik, hisz a lehetőségek szinte csak a vegetatív szinten mutatkoznak. Gyakran még ott sem. Bizonyos fajta utópizmusról azonban nem mondanék le.

Blochtól nem csupán a méltóság kategóriáját vettem át, hanem annak a józan, bölcs utópiának az eszméjét is, amely nem délibábok kergetése, hanem egyrészt a status quo bírálata és meghaladása, másrészt pedig a valóságban rejlő jövő lehetőségek, tendenciák feltárása és kivetítése. Ilyen értelemben ragaszkodom például a kelet-európai összefogás gondolatához is.

Ideológiáfelfogásomban igenis szerepe van a – szóhasználatokhoz folyamodva – „jövőre is irányuló stratégikus programadásnak”. Jó tíz évvel ezelőtt éppen én tettem kísérletet a jövőkutatás nemzetiségi vonatkozásainak a megfogalmazására. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy az előrelátás stochasztikus, valószínűségi jellege napjainkban újból beigazolódott, hiszen a jelenlegi – említett – fejleményeket senki sem láthatta előre, a megcsontosodott pesszimisták kivételével. Olyan tényezők kezdtek érvényesülni, amelyekkel nem számoltunk, nem is igen számolhattunk, ha az elfogadott ideológiához tartottuk magunkat. (Ez – implicite – bírálat is ezzel az ideológiával szemben, amely a felvilágosodás és a marxizmus szellemében – akárcsak a fasizmus idején – nem vette figyelembe az irracionális erőket, az előítéleteket, a tömegpszichológiát stb.). A jövőkutatásban szinte elkerülhetetlenül érvényesülő bizonytalansági együttható miatt az előrejelzések vonalán kibontakozó gyakorlati tevékenység sem volt kellő hatással az események menetére. A fordulat így szinte teljesen lebénultan talált minket.

Végül néhány szót az etikáról. Nem kívánom – mint írod – az ideológiai problémát etikai síkra terelni. Sosem hittem, hogy az erkölcsi öntökeletesedés az egész társadalom megváltozásához vezetne. Magam is a politikum, a jogi,

hatalmi viszonyok elsődlegességét ismerem el, hisz ezekben a szférákban alakulnak ki a döntések. Hangsúlyozom azonban az erkölcsi tényező világszerte tapasztalható, egyre fokozódó szerepét. Függetlenül az erkölcsi többlet Fábry, Makkai hirdette tételétől, meggyőződése, hogy a jelenlegi nagy válságban mind az egyénnek, mind a kisebb-nagyobb kollektívításoknak fokozottan egy korszerű humanista érték-skála és a mai ember súlyos dilemmáira hangolt új etika követelményeihez kell igazodniuk. És ebben az új etikában a különböző kisebbségek igényeinek, jogainak is helyet kell kapniuk.

Véleményem szerint napjaink egyik legidősebb és legégetőbb kérdése: az újnacionalizmus. Erre kellene minden elméleti erőt összpontosítani.

Kedves Éva, az elmúlt hetekben nagyon aggasztott leromlott idegállapotod, álmatlanságod. Mikor hosszú idő után néhány pillanatra bejöttél hozzánk, morózus, elzárkózó voltál, ami – mondtam is – nehezen egyeztethető össze a Te szeretetideológiáddal. Persze mindenkinek lehetnek rossz órái és napjai, de a mi esetünkben még bizonyos erőfeszítést is kell tennünk, hogy a ritka együttlét perceit tartalmassá és kellemessé tegyük. (Apropó, ismered-e Simone Weil, e modern – hozzád hasonló – Jeanne d'Arc szeretetfilozófiáját?)

Kívánom, hogy a nyári vakációban pihend ki magad, hisz eszedre, lelkedre és jó erőnlétedre nagy szükség van.

Szeretettel köszönt

Ernő

Kolozsvár, 1984. június 26.

Honvágy a hazában

OTTHON – SZÜLŐFÖLD – HAZA

Az otthon az a hely, ahol az ember azonos lehet önmagával, mert elfogadják annak, aki, úgy, ahogy általában az anyák elfogadják többé-kevésbé jól sikerült gyermekeiket. Hazamenni azt jelenti, hogy minden reánk kényszerített szerepet levetkőzünk, lelki kényelembé helyezzük magunkat, és fürdőzünk a szeretetben. És az otthonnak ez a melege nem csak felszabadít, hanem önkéntes tehervállalásra, egymás iránti felelősségre is készítet. Az otthon: az emberek, akikhez tartozom, és ahol – Németh László szavaival élve – „minden embernek tartozom, és minden ember tartozik nekem”. És ez az egymásrautaltság nem csak teher, hanem kölcsönös örömforrás, hiszen – ahogy József Attila mondja – „Csak másban moshatod meg arcodat”.

Az otthon és a haza analógiája nyilvánvaló. Egyik a személyes, másik a nemzeti önazonosság megnyilatkozásának és kiteljesítésének szabadságát és keretét nyújtja, mi pedig nekik adjuk cserébe s önként értékteremtő munkánk gyümölcseit. Otthon lenni a hazában nem más, mint a személyes és nemzeti önazonosság összhangjában élni olyannyira magától értetődő módon, hogy az identitás kérdése fel se merüljön.

És aki így lelte meg „honját a hazában”, annak a szülőföld – ha szüntelen változásban is – maga az állandóság, a bölcső és az otthonosnak képzelt majdani sírhalom. Az a hely, ahonnan végleg elszakadni: lelki öncsonkítás. Mert a

szülőföld és én, az otthon és én, a haza és én valamiképpen egyek vagyunk.

Magyarnak lenni – elvileg – elsősorban nyelvi-etnikai-kulturális hovatartozást jelent. Ez a szellemi identitás nem esik egybe Magyarország politikai-közigazgatási határaival. Az, hogy a magyar állam tőlünk nyugatra, a határon túl van, eszerint nem lenne akadálya annak, hogy a határon innen is megőrizhessem nemzeti indentitásomat. És ez a tudat, megfelelő körülmények között, a szellemi haza képzetének fenntartója, kulturális értékeinek egyik forrása is lehetne.

Hogyha valóban létezik egy ilyen szellemi haza, akkor a román állam polgáraként, a román kultúra értékeinek ismeretében miért ne lehetnénk egyúttal a világon élő tizenötmilliónyi magyar szellemi hazájának teljes értékű polgára? Miért ne élhetnék itt sok társammal együtt két haza értékeinek fogyasztójaként és gyarapítójaként mindkét nép javára, hiszen a mi tudatunkban Petőfi és Eminescu, Kossuth és Bălcescu, Goldiș és Jászi, Nagy László és Nichita Stănescu nagyon jól megférnek egymással. Miért ne érezhetném magam olykor otthon Boldogkőváralján éppúgy, mint itthon a Györgyfalvi úton?

HATÁRON INNEN ÉS TÚL

A haza tartalmát és értékeit azonban a fenti értelemben csak elképzelni tudom, élni nem. És ez nem pusztán azzal a ténnyel magyarázható, hogy a magyar állam határain kívül, Erdélyben élek.

Nem egészen harminc évvel ezelőtt Kolozsvár egy főútján, a Dózsa György úton (ma Gheorghe Doja) piros nyakkendő

gyerekek csapata vonulhatott fel a főtérig magyar nép- és úttörődalokat énekelve, és senki sem csodálkozott ezen. Mintegy húsz éve a Brassai Sámuel Gimnáziumban, ahol a névadó és Berde Mózes mellszobra díszítette az előcsarnokot, a volt unitárius kollégium több évszázados hagyományaihoz méltó, öntudatos és felszabadult diákoknak érezhettük magunk. Az anyanyelven tanulás, művelődés, színjátszás, kórusmozgalom, a viszonylag sokszínű könyvkiadás, a szellemi otthon távlatainak éltető biztonságával kecsegtetett. A földrajzi szülőföldhöz – úgy tűnt – egészen közel van a szellemi szülőföld. Átmenni Magyarországra – ha ritkán lehetett is – olyan kirándulásnak számított, amelyhez nem társult már első naptól kezdve a visszatérés szorongása, és utána a hónapokig tartó nosztalgia. Könyvekkel, élményekkel megrakodva, megújult erővel s elkötelezettséggel térhettünk haza.

Ma, az anyanyelvű oktatás, könyv- és lapkiadás, közművelődés rohamos visszafejlesztése, a nyíltan elnemzetietlenítő demográfiai politika, az utazások szigorú korlátozása – különösen az értelmiségiek esetében – a teljes jogi, szellemi otthontalanság érzésével sújt. A legjellemzőbb tény: a kolozsvári egyetem bölcsészkarán magyar nyelv és irodalom szakot végzett hallgatókat nem magyar tagozatos iskolákba, hanem újabban – második szakjukkal – a Regát legeldugottabb vidékeire helyezik. Aki nem foglalja el katedráját, azt nemcsak pénzbüntetés, hanem – a fizikai munka lehetőségét is beleértve – a teljes munkanélküliség várja. Akik elmennek oda tanítani, a kenyér- és fűtőanyaghiány kiszolgáltatottságát és a számkivetettség, távlatatlanság fájdalmát élik a Marosvásárhelyen végzett, és Moldvába, Olténiába helyezett fiatal magyar szakemberekkel, orvosok-

kal, mérnökökkel együtt. Talán szép misszió, hogy a román nép millióival együtt vállaljuk az anyagi és kulturális nyomort, de mi lesz a szellemi-erkölcsi tőkével, amit a mi diákjainkként másfél milliónyi magyar szolgálatára készülve halmoztak fel? Hozzám címzett leveleik egy-egy részlete szóljon most helyettem:

„Talán éppen azért jó, hogy angolt tanítok, mert így nem fáj annyira a gyerekek tudatlansága, tájékoztatlansága, lustasága és nemtörődömsége. De mégis: fölöslegesnek érzem az áldozatot – nem érzem azt, hogy pont én kellek ide, hogy ezt csak én tudom elvégezni, hogy ez a feladatom, itt... Lehet, hogy egy ismeretlen távlat szempontjából edzés ez az egész, önnevelés, de olyan sötétségbe szökött előlem ez a távlat és bármelyik, egyáltalán annyira talaj- és jövővesztettnek, esélytelennek érzem magam – magunkat. És paradoxális, hogy ilyen helyzetben kell megbizonyosodni róla, hogy igenis, az Isten is tanárnak teremtett...”

A frissen végzett tanárok tudásában és szeretetében tehát most román gyerekek részesülnek olyan falvakban, ahová az odavalósiak sem szívesen mennek vissza, miközben itt, tiszta magyar településeken egyre több román pedagógus tanít román tankönyvekből nyelvi nehézségekkel is küszködő magyar gyerekeket. És a mi végzettjeinket igazi hivatásuk gyakorlásának, a magyartanításnak, a magyar kultúra szolgálatának lehetetlensége mellett az idegenség, az értelmetlen önfeláldozás érzése is szorongatja:

„Tegnap a templomban az idegenségnek valami rettenetes szorongását éltem át, a fölöslegesség és gyökértelenség csontig hatoló, velőt vágó kínját. A lakóhelyemhez legközelebb eső kis kápolna négy fala, úgy éreztem, ki akart vetni magából a ridegségével, a pap személye taszított, mert

ismeretlen volt, sosem láttam, és az Úr maga is mintha felhő mögé bújt volna. Olyan lelkemből kértem, maradjon velem, mert esteledik, és – most látom csupán – eddig nem értem rá átélni – itt nekem nincs valódi életterem. *Rajta* kívül senkim sincs itt a szívem-lelkemhez közel.”

„Lehet, hogy csak hálátlan és türelmetlen és elkényeztetett vagyok – bár eddig minden kollégám hasonlóképpen nyilatkozott, talán mégsem bennem a hiba... Valami olyasmit is érzek, hogy elkeseredett tettekre szorítanak, kiűznek a hazámból, életemből, mert én ebbe, ha *meg* is nyugszom, de *bele* nem nyughatom, s ha önvédelemből abba is hagyom a fejfel kalickafalnak repülést, verdesést, akkor is tiltakozom és nem fogadom el. Vagy örökkévalóbb szempontokra kellene gondolnom? De ha legalább a népemért vagy a hitemért tenném... Nincs az önfeláldozásnak határa, kerete?”

Szülőföldünkön, Erdélyben maradv a beszűkült keretek között vállalni értelmiségi szolgálatot, akár áldozatot is, e levelek íróiéhoz képest gyönyörű sorsot jelentene, ha a szülőföld az lenne, ami volt: otthonos anyaöl. De átépítik a városok történelmünkre emlékeztető részeit, átkeresztelik az utcákat, demográfiai vérátömlesztést alkalmaznak, azaz: a tömegesen betelepített románok javára billentik a lakosság nemzetiségi számarányát, sok könyvtárból kidobták könyveinket, elhordták egyházi anyakönyveinket, amelyek helységenkénti több évszázados ittlétünk egyedi dokumentumai, meghamisítják, kisajátítják múltunkat, és még temetkeznünk sem lehet oda, ahova akarunk, mert a demográfiai átrendezést temetőinkre is kiterjesztették.

Tehát nem érezhetem magam itthon a szülőföldemen. Magyarságtudatom állandó feszültségben van hátrányos,

méltatlan, megalázó helyzetünk tudatával. Az országban uralkodó hatalom nem fogadja el azt a tényt, hogy a többségtől különböző nemzetiségi közösségbe tartozunk, amely mind tagjai, mind kollektív léte érdekében nyelvi-kulturális-etnikai szempontból sajátos jogi kereteket kíván.

Mintegy harminc évvel ezelőtt még hazának érezhettem ezt a földet, ma a minimális önrendelkezés, és egyáltalán a kulturális önállóság jogának teljes hiánya miatt valóban hontalan vagyok. És bár megértem, osztom sorsukat, fájdalmamat nem enyhíti, hogy ebben az országban – főleg a kultúraellenes intézkedések miatt – nagyon sok román értelmiségi is hontalannak érzi magát, és néha bevallottan irigyel engem azért, hogy számomra adott egy szellemi-erkölcsi menedék távlata is: Magyarország.

Csakhogy ettől a szellemi otthontól is elzár nemcsak a politikai határ, hanem a hivatalos és magánutazásokat, a lapelőfizetéseket, a könyvbehozatalt, a kulturális cserét, sőt a vendégfogadást is korlátozó, a levelezést is cenzúrázó belső rendelkezések fala. Ma egy ausztráliai magyar közelebb van a hazához, mint egy erdélyi, mert – ha pénze engedi – akkor utazhat, amikor akar.

Számomra a haza: állandó honvágyam eszményített tárgya. Ideális érték, absztrakt fogalom.

A PEREMLÉT ÉRTELME

Mégis lemondok a Magyarországon elképzelt és fel is kínált élettér lehetőségéről.

Az egyik ok: ragaszkodásom a fizikai-földrajzi lételemhez. Erdély ugyanis számomra, ha lehet így nevezni, az érzékek

hazája. Rövid időre otthon tudom képzelni magam a debreceni Nagyerdőben, a pesti Vörösmarty téren, Szentgyörgypusztán, a Mecsek alján vagy Szegeden a Tiszaparton. De hazajövet már Várad után, a Körös völgyében érezném: sehol sem olyan a széna illata, mint itt. Pécs történelmi levegője például, jöllehet, ebben a városban egyszer nagyon otthonos voltam, hiszen a környéke emlékeztet Kolozsvár domborzatára, sohasem pótolná a gyimesvölgyi fenyők illatát, a Tömösi-hágó legelőinek bársonyát, a Szent János-kút őszi hangulatát, a csíksomlyói borvíz ízét, vagy a székelyföldi tájszólások páratlan hangzását. Az érzékek honvágya a kulturális honvágygal küzd bennem: Uram Isten, mennyit tudnék dolgozni ott, ha szellemi otthonom lehetne? És bizonyára melegebb, mint ez az otthon, amelyben télen tizenkét fokos hőmérsékletben próbáljuk végezni a szellemi munkát. De minden ízemben erdélyi vagyok, ehhez a földhöz tartozom.

Ezek mind érzelmi érvek csupán az itt maradás, következésképpen a politikai-szellemi hontalanság vállalása mellett.

De újabban egy racionálisnak vélt érvem is van. Hogy talán nemcsak ennek a morzsolódó kisebbségnek van még szüksége ránk, itt maradó értelmiségiekre: történészekre, szociológusokra, írókra, néprajzosokra, nyelvészekre, papokra, tanárookra és mindenféle szakemberekre; nemcsak a mi gyerekeink sorsa, a mi népünk itteni jövője függ még némiképpen tőlünk, azoktól, akik az emberalatti körülmények ellenére is dolgozni próbálunk a közművelődésben, oktatásban, sajtóban, egyházban és még mindenütt, ahol lehet, éltetvén legfőbb megtartónkat, az anyanyelvet, hogy éltető közeg maradjon itt, amíg lehet.

Talán tévedek, lehet, hogy illúzió: hiszem, hogy a szellemi hazának, a világon szerteszóródott nemzetnek *itt* van szüksége ránk. Nem az a feladatunk, hogy a határon belüli magyarok számát, a „sokaságot” gyarapítsuk, hanem hogy itt, a határon kívüli egyre láthatatlanabb peremen is képviseljük és megőrizzük szellemi minőségét. Össznezeti értékeink élő gyepei legyünk.

Mindenekelőtt tanúk. Akik látják, följegyzik, értelmezik azt, ami velünk történik. Jól képzett tanúk, aki tisztában vannak a múlttal, s a biztos jövő távlata híján is őrizni, feldolgozni kívánják épületekben, népművészeti ágakban, könyvekben, levéltárakban, levelezésekben és az élő emberi emlékezetben még fellelhető értékeit. Szemtanúk az értékrombolás – könyvek bezúzása, szobrok ledöntése, műemlék- és falurombolás, léleknyomorítás – közepette. Fültanúk egy csángó faluban, ahol a románul elhangzott liturgia után a miséről kijövet még magyarul szólalnak meg a hívek. Erős, tehát türelmes emberek, akik nem akarnak igazságot szolgáltatni maguknak, mert az jóra sohasem vezetett. De akiknek írott és remélhetőleg megmenthető tanúságtétele, ha talán csak haláluk után is, szükséges lehet az egész nemzet érdekében történő igazságszolgáltatáshoz.

A szellemi haza élő pereme ma minden magyar, aki ezt szakmai-erkölcsi hivatásának tekinti. S ha száműzik onnan, ahova cövekelte magát, akkor ott lesz peremmé, ahova kivetik, lelki értelemben tágítva ezzel a haza határait.

Ha a nemzeti érdek racionális indok, akkor ez az egyetlen ésszerű érvem az itt maradás mellett. Minthogy azonban ez a nemzeti érdek még nem tudatosult sem itt, sem amott, e létforma összes kényelmetlensége mellé a peremhazafit időnként ironikusan lemosolygó környezet kényszerű

vállalása is társul. És sok kétség afelől, hogy van-e jogunk gyermekeink sorsát is alárendelni ennek az érdeknek. Abban is nehéz hinni tehát, ami nagy távlatban ésszerűnek látszik.

ZSOLTÁR A KÜLMAGYAR UTCÁBAN

Ez a hit azonban, bárhogyan éltet is még egyeseket itt, nemigen tudja ellensúlyozni a hontalanság folytonos tudatát. Mert nem is a hazától kaptuk a mandátumot e hivatásra. S így önmagában nem elegendő, hogy feloldja az elszigeteltség, elhagyatottság, a szórványlét egyéni és közösségi szinten egyaránt jellemző élményét. A haza oly távoli és ködbe vesző, mint a jövő, vagy akár a legközelebbi holnap is.

A haza hiánya: az anyagi-szellemi-lelki létbiztonságnak, az emberi segítség lehetőségének, a kiútnak és a reménységnek a hiánya.

A Külmagyar utcai kétágú templomban úrvacsoraosztás után feláll az alsóvárosi reformátusok hatalmas gyülekezete, s mint minden erdélyi gyülekezet ilyen alkalommal, a kilencvenedik zsoltárt énekli: „Tebenned bízunk eleitől fogva...” Otthonaikból, kertjeikből kitelepített, sivár lakónegyedekbe szétszórt hóstáti családok, posztókabátos, csizmás férfiak, keményített fejkendős, szép földész-asszonyok és minden rendű-rangú kolozsvári reformátusok zengik a zsoltárt. Soha, sehol ily meggyőződéssel nem hangozhatnak Szenczi Molnár Albert szavai: „Uram, Téged tartottunk hajlékunknak.”

(Kolozsvár, 1986 novemberében)

Fohász a Házsongárdban

1988. november 1.

Elviselhető a fájdalom, amíg szavakba lehet önteni. A szó, amivel nevet adunk a szenvedésnek, eloldoz a mélységtől, felülemel a helyzetünkön. Mint szűk barlangban a légáramlat, jelzi, hogy van még remény. De a kín egyre alaktalanabb, elnyel, mint a sötétség, nem tudom megfogalmazni. A létezés emberalatti mélységeiből már-már képtelen felszínre törni az értelem és a nyelv világossága.

És ha mégis felszínre tör, ha meg tudom fogalmazni, amiben vagyunk, vajon megértik-e? Vajon megértik-e idebent? És megértik-e odakint?

Az ember megteszi, amit megtehet. Kérvényekben, memorandumokban folyamodik a hatóságokhoz olyan állampolgári jogokért, amiket az alkotmány szövege biztosítani látszik. A barát, a szomszéd, a kolléga néma kézszorítással fejezi ki erkölcsi támogatását. Aztán a barát, a szomszéd, a kolléga beadja kitelepedési kérelmét, vagy első adandó alkalommal kinnfeledkezik: hazát keres. A kérvényező pedig egyedül marad, s a hatóság nacionalistaként bélyegzi meg, aki a külföldi rágalmazókkal szövetkezik.

A hatalom bekerít az egynemű hazugság falával. A munkatársam arcáról is *ez* a hatalom néz vissza rám, fizetett nyomozók képében *ez* követ, mint egy bűnözőt, bárhová megyek. Most jön a tél: országos méretű, hideg és sötét börtönben élek.

Hogy miért nem menekülök? Miért vállalom ma már a némaságot is, csak hogy itt maradhassak?

Halottak napja van, világítunk a Házsongárdban. Anyai és apai nagyszüleim sírja nincs messze egymástól, harminclépésnyire vannak. A ferde kereszt és egy besüppedt sírkő alatt német és román nagyanyám néz szembe egymással. Bennem is békében megfér az emléküik. Génjeim emlékeznek zsidó, szerb őseimre is, akik Erdélybe jöttek házasodni és meghalni. El is temettük őket római katolikus, ortodox és református szertartás szerint. A Földnek ebben a nagy üstjében, a Kárpátok között, összeolvasztotta őket a történelem. Az ötvözetük vagyok. Magyarul eszméltem magamra, de a Maros menti román, a morvaországi német, a galíciai zsidó sorsát is folytatom: ők is kisebbségek voltak.

És Erdélyben sokan vagyunk így. Elég szemügyre venni a házsongárdi sírokat, melyekben a halál tette csak egyenjogúvá azokat, akik felváltva voltak többségek vagy kisebbségek, s akiknek számára a történelem folytonosan az emberség próbája volt, hiszen naponta tette fel a kérdést: Ki és mi vagy te?

Nehéz úgy válaszolni, ha minduntalan félreértenek, ha elveszett az emberi megértés reménye. Hát nem abszurdum, hogy „magyar nacionalista” lettél pontosan te, akinek a családfája oly vegyes? Ki és mi vagy te?

Ember vagyok, Uram, akinek ezt a földet adta szülőföldül, s akihez magyarul szóltál. Te megengeded, hogy magyarul válaszoljak, és mindent ezen a nyelven mondjak el Neked. Elfogadsz gyermekedként más nyelvű gyermekeiddel együtt. Ezen a földön hontalan vagyok, mert nincs jogom kinyilvánítani nemzetiségemet, de bármilyen mostoha is a szülőföld, nincsen más e világi otthonom. Egyetlen

otthonom a Te országod, a Te igazságod. Engedd, Uram, hogy itt, ezen a földön is magyarul mondhassam: ember vagyok: hogy anyanyelvemen fogalmazhassam meg emberi minőségemet úgy, hogy ne sértsek másokat. Hiszen ebben a minőségünkben mindannyian Hozzád tartozunk, és Téged bántunk, ha egymást megsebezünk. Segíts, Uram, hogy ne csak a közös temetők nyugalmaiban találjunk egymásra, hanem még életünkben. Könyörülj rajtunk, és munkáld bennünk a Te békességedet. Ámen.

Utóirat: Ezen a napon a temetőben Doina Corneával találkoztam. Ez a találkozás indított a meditációra a megbékélés problémája körül.

Nyílt levél Doina Corneához*

Ön bizonyára megérti, miért nem fedem fel a nevem a nyilvánosság előtt. Egyelőre még intézményes keretek között dolgozhatom, olyan helyen, ahol – úgy érzem – szükség van a munkámra, és egy tágabb közösség szolgálatába állíthatom szakmai tudásomat. Meggyőződésem, hogy a diktatúra körülményei közepette az értelmiség egy részének feladata, hogy akár a hallgatást is vállalva, megőrizze az erkölcsi-kulturális eszmények folytonosságát, egy olyan értéktudatot, amely – ha szűk körben is – egészséges ellenállást jelent az intézményesült hazugsággal szemben. Minden erőmmel azon vagyok, hogy az emberekben, akik iránt felelősséget érzek, fenntartsam az igazi értékekbe vetett hitet, mert csak egy ilyen meggyőződés birtokában lehet átvészelni azt az időt, ami a diktatúra összeomlásáig még hátravan. A hatalom szemében minden ilyen egyetemes értékőrző tevékenység ellenségesnek minősül, így az enyém is, ezért veszélyeztetett helyzetemben nem akarom magam üldöztetésnek kitenni. Jelen pillanatban a mindennapi nyilvánosságnál fontosabb, hogy néhányan még a jövőnek dolgozhatunk.

* A levél 1989 júniusában, röviddel a házkutatás és a kihallgatássorozat után hangzott el a Szabad Európa rádióban, románul és magyarul. Egy hét múlva fenyegető levelet kaptam magyar nyelven, amelyben árulónak neveztek, mert szövetkezem Doina Corneával. Különben mindenki tudta vagy legalábbis sejtette, hogy ki a levél írója.

Levelem tartalma azonban mégis a nyilvánosságra tartozik, mert a román–magyar kapcsolatok kérdéskörét érinti, tehát a két nép jelenének és történelmének közérdekű problémáit veti fel. Ez a levél annak a kézfogásnak az elvi és érzelmi jelentőségét próbálja megfogalmazni, amellyel Önt üdvözöltem, amikor találkoztunk. Tudom, hogy valójában lehetetlen annak a kézfogásnak a teljes tartalmát szavakba önteni, és tisztában vagyok azzal is, hogy az Ön számára az enyémétől eltérő elvi-érzelmi jelentése is lehetett. Ám éreztem, hogy az a kézfogás az Ön részéről sem volt pusztán egyike a szokásos üdvözlési formáknak.

A román–magyar kapcsolatok történetében folyton az elkésett kézfogások tragikumával találkozunk, kezdve talán az 1848-as forradalom vereségét is meghatározó ténnyel, hogy a magyarság és a románság képviselői nem tudtak idejében egymásra találni a közös érdekeltiségben. A mi kézfogásunk jelentőségét természetesen nem mérhetem a Kossuth és Bălcescu találkozásának nagy történelmi esélyéhez, hiszen két magánember találkozása volt, de az a meggyőződésem, hogy a közeledést a románok és a magyarok között nem lehet eléggé hamar elkezdni ahhoz, hogy megelőzzük a további tragédiákat. Ön ugyan többször tiltakozott az ellen, hogy dicsérettel illessék, nem is annak szánom, de le kell szögezнем azt a vitathatatlan tény, hogy a világ szemében a jelen pillanatban az Ön nézetei és tevékenysége képviselik a román nemzet jobbik énjének összes értékeit. Ez így van, attól függetlenül, hogy Ön és én mit gondolunk erről, hiszen mindketten tudjuk, mennyire abszurdum, hogy ebben a diktatúrában egy nyugdíjas tanárnő legyen a legszámottevőbb ellenzéki politikus, olyan személyiség, akinek ráadásul nem is áll szándékában

a politizálás, csupán a kulturális és erkölcsi értékek védelmében próbálta fölemelni szavát, megmozgatni a románság és a világ lelkiismeretét.

Amikor Önt üdvözöltem, kézfogásomban nem csupán az egyetértés, a tisztelet és a szolidaritás érzését próbáltam kifejezni. Benne volt az a tudat is, hogy olyan magyarok érzelmeit közvetítsem, akik tudják, hogy népeink sorsa itt, Erdélyben és a Duna-medencében szétválaszthatatlanul egybeforrott, és akik Önben a románság legjobbainak europээр szemléletét, liberális-demokratikus nyitottságát, az eltérő nemzeti és vallási identitások iránti megértését és türelmét látják megtestesülni még akkor is, ha Ön kifejezetten sohasem szólt a mi érdekünkben. Nem szólt ugyan a kisebbségek érdekében, de a világnézetét, demokratikus meggyőződését világosan kifejező levelei, a falurombolás elleni tiltakozásai arról tanúskodnak, hogy az Ön jogvédő tevékenysége – közvetve – kifejezésre juttatja a romániai magyarság létének biztosítékául szolgáló humanista elveket is.

E kézfogással együtt felajánlottam a támogatást erkölcsi-politikai értelemben, nemcsak személyesen a magam részéről, hanem azok nevében is, akik hasonlóképpen gondolkodnak, és akik a jelenlegi helyzetben szükségesnek látják, hogy Romániában az emberi jogok védelmében a románok és magyarok képviselői érdekközösséget és érdekvédelmi testületet alakítsanak ki.

Meg kell jegyeznem, tisztában kell lennünk azzal, hogy a „képviselő” szó itt nem pontos, hiszen sem Önnek, sem azoknak, akik a magyarok sajátos kisebbségi érdekeit próbálják képviselni, nincs mandátumuk a román nemzet vagy a magyarság részéről, tehát ki-ki elsősorban önmagát képviseli, még akkor is, ha törekvései feltehetőleg a romániai

elnyomottak többségének érdekeit fejezik ki. Ön egyszer meg is jegyezte, hogy személyes tevékenységében nem akar híveket toborozni, távol áll Öntől mindenféle szervezkedés szándéka, legfeljebb a szellemi-erkölcsi támogatásra számít, és nem politikailag, hanem lélektől lélekig, erkölcsi vonatkozásban kíván hatni. Magam is tisztában vagyok azzal, hogy a képviselőlet politikai kritériumaitól távol áll, amit itt néhányan próbálunk tenni, óvakodni kell az „önjelölt” politikai szereptől, de ne feledjük, hogy – akár akarjuk, akár nem – a társadalmi körülmények és elvárások folytán mégiscsak politikai szerepbe kényszerülünk, ami csak akkor fog megszűnni, ha a romániai társadalom és benne a magyarság is végre választások útján jelölheti ki a maga valódi, hivatásos politikai képviselőjét.

E kitérő után visszatérnék a kézfogásra, amelyet, meggyőződésem szerint, ezen a tájon sohasem lehet eléggé korán kezdeményezni. Még akkor is így van ez, ha Önben és bennem is elég sok nyoma van azoknak a sebeknek, amiket a nemzeti elfogultság megnyilvánulásai ejtettek rajtunk. Köszönöm a bizalmat, hogy beszélt nekem a saját sebeiről, azokról a gyermek- és ifjúkori eseményekről, amelyek a magyarokkal kapcsolatos negatív élményeit kialakították. Tudjuk, hogy egy-egy személy elvakultságát nem szabad általánosítani: a gyermekkori magyar barátnő, akihez Ön a bécsi döntés után megértésre számítva odaszaladt, és akitől azt kellett hallania: „bűdös oláh”, nem azonos a magyar nép egészével. És meggyőződésem, hogy az a román, aki rám szólt az utcán, hogy miért beszélek az anyanyelvemen, szintén nem a román nép egészének magatartását fejezi ki. Minden személyek közötti kölcsönös sértettségén túl és annak ellenére, hogy a hatalom ma Romániában intézmé-

nyesült ideológiává tette a nacionalizmust, a mi dolgunk az, hogy a kiengesztelődést és a megbékélést szolgáljuk, és mindent megtegyünk, hogy a hasonló törekvésű románok és magyarok, zsidók és szászok között termékeny együttműködésre kerüljön sor.

Beszélgetésünk során Ön volt az, aki maradandó emlékként idézte föl az erdélyi kisváros, Szászrégen két világháború közötti életét, ahol körülbelül egyenlő arányban éltek szászok, magyarok és románok, és együttélésük a nyelvi és kulturális többszólamúság összhangjának szép példája volt. Román embertől nem először hallottam ilyen vallomást, és ez azt bizonyítja, hogy a transzszilvanizmus, amit a romániai magyar olyan értékes erkölcsi-kulturális örökségnek tart, talán mégsem csupán a magyarok vágyálma volt. Ahol a nemzeti különbözőség nem elválaszt, hanem a nyelvi, kulturális-vallási sokszínűséget, néprajzi és építészeti változatosságot jelenti elsősorban, ott nagyobb a lehetőségünk felismerni a bennünket összekötő egyetemes emberi lényegét.

Ám amikor sor került arra, hogy felvessem egy közös érdekvédelmi szerv, egy emberi jogi bizottság alapításának lehetőségét, Ön azt mondta, hogy ez lehetetlen. Nemcsak azért, mert szervezkedni elvből sem akar, hanem mert a Securitate és a román közvélemény egy részének álláspontja szerint az Ön tevékenysége arról tanúskodik, hogy – idézem – „eladta magát az idegeneknek”. Ebben a szövegösszefüggésben idegeneknek minősültünk mi is, tehát a magyarok, akik Románia területén élnek.

Tudom, hogy ez nem az Ön véleménye, hanem azoké, akiknek nem érdekük, hogy a románok és az itt élő nemzetiségek egymásra találjanak a közös célok meg-

fogalmazásában és érdekeik egyeztetésében. A hatalom célja, hogy megossza azokat az erőket, amelyek veszélyeztetik a pozícióját, ezért manipulálni igyekszik az egymás ellen kialakult és tudatosan kinevelt nemzeti előítéleteket. Sajnos, a románságnak az a része is, amely egyébként rokonszenves és szolidarizál az Ön minden lépésével, hajlamos arra, hogy engedjen egy ilyen manipulációnak, s adott esetben kétségbe vonja azt, hogy Ön igazi „hazafi” és „jó román”. Az ifjabb nemzedékek jó része nem felelős azért, hogy ilyené alakult, hiszen mentalitását a Lăncrănján és Păunescu típusú nemzetszemlélet jegyében formálták. Megérttem Önt, hogy nem akar ürügye-tárgya lenni ilyen hatalmi manővereknek.

Válasza mégis fájdalommal tölt el, és tragikus történelmi tanulságok felidézésére késztetett. Hány közeledési kísérletünk bukott már el azon, hogy gátat emeltek a kölcsönös előítéletek, a hatalom által szított nemzeti elfogultság vagy gyűlölet érzelmei? Vajon itt, a Kárpát-medencében arra ítéltettünk, hogy fel nem ismert sorsközösségünk tragikus mulasztásai folytonosan ismétlődjenek? Vajon az őszinte személyes kézfogások bizalmát mikor tekinthetjük már végre a különböző identitású népek közötti bizalom hiteles pecsétjének is? Ott, ahol a határok nem esnek egybe a nemzeti-kulturális közösségek határaival, vajon valóban lehetetlen a mindannyiunk számára békességet hozó tartós megegyezés? Hány nemzedék áldozata szükséges még ahhoz, hogy rendezzük végre közös dolgainkat?

Az erkölcsi, kulturális értékek kölcsönös elismeréséhez – meggyőződésem szerint – nincs szükség határkiigazításra. Az erkölcsi-kulturális közeledés nem veszélyezteti a politikai határokat. Az a politika viszont, amely folyton a határok

szilárdságát félti a magyaroktól, és hangulatot szít ellenük, az gátat emel közénk! És nemcsak gátat emel az őszinte közeledésben, hanem folytonosan rombolja a bizalmat, pusztítja olyan erkölcsi gesztusok hitelét, amelyek túl minden határon és nemzeti különbségen a közös emberi lényeg felismerése és a közös érdekek megfogalmazása felé próbálnak utat mutatni.

Kedves Asszonyom, ennek ellenére hiszem, hogy személyes közeledésünk, amelynek alapja erkölcsi felfogásunk azonossága, túlmutat két ember kapcsolatán. Az ethosz és a történelem viszonya rendkívül bonyolult, és szomorú közös tanulságunk, hogy a történelem során az ethosz legtöbbször elbukott az erőszak elleni küzdelmében. Ámde az ethosz hatalom nélkül is hatalom, mert természetéhez tartozik, hogy nem lehet elpusztítani. Ha lesújtanak rá, odatartja a másik arcát is, ahogyan Ön tette, amikor ott benn, a Securitatén, pofozni kezdték. S ha mást nem is, de azt eléri, hogy az ember, aki olykor méltatlan arra, hogy embernek nevezhesék, zavarba essék, és gondolkodni kezdjen. A történelem ugyan irreverzibilis, de a lelkiismeret természetéhez tartozik, hogy emlékezzék.

Ez a levél talán parányi írásjel csupán abban a történelemkönyvben, ami itt Kelet-Európában, a különböző nemzeti-emberi sorsok foglalata. Bárcsak lenne legalább felkiáltójel, ami együttgondolkodásra késztet!

Kísérje Önt továbbra is, mint eddig, Isten áldása és az örök igazságokban hívő emberek szeretete.

(1989. március 11.)

Levél egy erdélyi menekülthöz

Sok tekintetben meg tudom érteni kétségbeesett lépésedet: a bizonytalanság, hogy a következő tanévben megmarad-e az állásod, az aggodalom, hogy a gyerekek tanulhatnak-e tovább magyarul, a félsz, hogy tanulmányaik elvégzése után ki tudja, milyen messzi román vidékre helyezik, épp elég oknak látszik a kivándorlásod igazolására. És még nem is vettem számításba a ti szakmai és művelődési igényeiteket, a tágabb utazási lehetőségek vágyát és nem utolsósorban jogos törekvéseketek a jobb életminőségre. Hidd el, én is el tudok képzelni a félnapos sorban állásoknál színvonalasabb időtöltést.

De talán nem gondoltál arra, hogy távozásoddal a számban és erkölcsi erőben amúgy is megfogyatkozott kisebbség még szegényebb lett: megürült helyedbe nem fognak alkalmazni más magyar anyanyelvű tanárt, gyermekeid híján az iskolában kisebb lesz az esély, hogy a kellő lélekszámmal magyar osztályt vagy legalább fél osztályt engedélyezzenek, lakásodat csakis többségi családnak juttatják, egyszóval a tér, amit elmenéssel önként átengedtél, a beolvasztó többség hatalmát növeli rajtunk, akik itt maradtunk. De beszélhetnénk arról is, hogyan szaporítja a mi terheinket minden távozó, akiknek munkáját továbbra is el kell végezni. Mert megüresedő helyüket semmilyen intézményben nem töltik be, vagy akivel betöltik, az már nem a magyar kultúra szolgálója lesz. Tudod-e, hogy a

különböző művelődési intézményekben most már több tucatra tehető azoknak a státusoknak a száma, melyeknek feladatkörét az itt maradt kevesek ingyen látják el egyre növekvő túlterheltséget vállalva? Vajon ha önként feladjuk a nemzetiségi kultúra szolgálatának maradék lehetőségeit, nem terhel-e bennünket is a felelősség azért, hogy sorra megszűnnek az intézményes kereteink? De hát mindenki maga tudja, mi hat reá nagyobb kényszerítő erővel: a családfői aggodalom vagy az értelmiségi hivatástudat.

Ami engem leginkább meggondolkoztat, hogy Te is a „szegény erdélyi menekült” szerepét vállaltad. Fontolgam, hogy mi ennek a tartalma, hiszen téged sem sújtott jobban, mint mást az a hátrányos helyzet, amit a kisebbségi lét itt általában jelent. Arról sem tudok, hogy valaha is nyilvánosan szóvá tetted volna: tartsák tiszteltben legalább az alkotmányba foglalt jogokat, az anyanyelvhasználat, az iskoláztatás, a művelődés lehetőségei területén. Megpróbáltad-e valaha személyesen vagy másokkal együtt, hogy a helyi hatóságokhoz vagy a központi szervekhez fordulj a nemzetiségi iskoláztatás vagy egyéb jogos igények kielégítése ügyében?

Ha valaki ilyesmit kezdeményezett, mellé áltál-e nyilvánosan, hogy igazold: nem magánsérelemről, személyes elégedetlenségről van szó csupán, hanem a magyar nemzetiség egészét érintő alkotmányjogi kérdésről? Nem tudok róla, hogy ilyesmitől kifolyólag valaha is bajod lett volna a hatalom részéről. Viszont csak suttogva mertél kérdezgetni arról, hogy Király Károly vagy Szócs Gézáék próbálkozásainak mi volt a következménye.

Persze, nem természetes dolog és nagyon fárasztó is, hogy az alkotmányban kijelentett jogokért naponta meg kelljen

harcolni, ezért lassan inkább elviseljük a másodrangú állampolgári státust, mint a heveny méltóságsértés ilyen megalázó pillanatait. De Neked hasonló ügyekben nem volt részed: nem kérvényeztél, nem kértél kihallgatást, nem írtál memorandumokat, nem vállaltad a kockázatot, amelynek következménye legfeljebb annyi lett volna, hogy nacionalistának minősítenek. Valószínű, hogy más, pozitív eredmény híján most úgy érezhetnéd, hogy legalább megpróbáltál Te is valamit tenni a kisebbséget érintő hátrányos megkülönböztetések ellen, s nem rajtad múlt a sikertelenség. De Te nem tettél semmi olyat, aminek következtében menekülésre kényszerítettek volna.

Mi tehát annak a tartalma, hogy Te most erdélyi „menekült” vagy a magyar és a világközvélemény színe előtt? Lehet-e nyugodt lelkiismerettel elfogadni ezt a szerepet? Hiszen ha „menekült” vagy, nemcsak a közös hátrányos helyzetből, hanem a felelősségből is kimenekültél, amellyel itt a magyar nemzetiségnek és közvetve a nemzetnek mint értelmiségiek tartozunk. Mert a magyar kormány szólhat az érdekünkben, de nem szólhat helyettünk. Mindaddig, amíg hallgatunk, nemigen tudja elkerülni a látszatot, hogy „beavatkozik a belpolitikába”. Az ezer éve itt élő magyarok településkultúrája, szellemi, tárgyi, művészi értékei nem indokolják-e épp eléggé, hogy a nemzetiség nevében végre emelt fővel kinyilvánítsuk: mi is itthon vagyunk ezen a tájon? Az a sok tárgyi-szellemi érték, amit őseink itt évszázadokon keresztül létrehoztak, nem éri-e meg a helytállást, a küzdelmet, az áldozatvállalást?

Ezeket az értékeket senki sem viheti magával: szellemi otthonunk itt maradhat kitéve az erózióknak és a rombolásnak, mint kiürült falvakban a bedeszkázott ablakú üres

házak. A szellemi haza peremvidékét nélkülöd, nélkülötek egy fokkal könnyebben teheti tönkre az ellenünk dolgozó idő.

Úgy vélem, az anyaország gazdagodott ugyan egy „menekülttel”, de a szellemi haza kisebb és szegényebb lett a távozásoddal. S vajon akkor a nemzet egésze nyert-e valamit?

(1988. február)

Történelmi holtvágányon

*„...kiülünk a közös mennybolt alá, s itt
s most és mindörökké, kérges reménnyel
várunk a bajnali csatlakozásig.”*

(Szilágyi Domokos)

Amikor önmagadra eszmélsz, valamikor a serdülőkor kezdetén, és választ keresel a kérdésekre, ki vagyok, mi a rendeltetésem, rácsodálkozol arra a rejtélyre is: miért éppen itt és most kellett születnem, a délköröknek pontosan ebben a metszéspontjában és az időnek pontosan ebben a pillanatában, miért nem kérdezett meg senki, mikor és hol, milyen nemű, színű, nemzetiségű tagja kívánok lenni az emberiségnek. És el-eljátszadozol az örökre elvesztett lehetőséggel: mi lett volna, ha más korban, más társadalmi térben születhetsz, mennyire más esélyeid lehettek volna az önmegvalósításra. De újra és újra beleütközöl korlátaid valóságába, melyet úgy hívunk: determináció. A kromoszómáid száma, a génjeidben hordozott örökség, hajlamaid bizonyos betegségekre, a kora gyermekség elfelejtett, de idegeidben továbbra is munkáló megrázkódtatásai, a nemzeti hovatartozást meghatározó családi, környezeti, kulturális tényezők, az esztendő és a város, amelyben világra jöttél, a társadalmi rendszer, amelyben nevelődtél, egyszerűen élettörténeted biológiai és társadalmi feltételei – ezekből áll össze az „öntőforma”, amelybe akaratodtól függetlenül „löttyintett” téged valami külső erő, mely által része lettél a történelemnek.

Az öntudat serdülőkori szabadságharca idején mindez előbb véletlenszerű, esetleges, inkább csak korlátozó, mint ösztönző keretnek tűnik, szembenállásra, lázadásra is

ingerel, mígnem a történelmi tér maga is bensővé – az öneszmélés és a hivatáskeresés szerves részévé – válik. Önmagaddal együtt vállalni kezded a történetiséget, világod bélyegét, amit – ha akarod, ha nem – amúgy is mindenképpen hordoznod kellene.

„Latrokként tér és idő keresztjére vagyunk mi verve, emberek” – mondja Pilinszky János (Simone Weil nyomán), és ezt lehetne tragikus árnyalattal, örökre békétlenül is idézni, megmaradva a serdülőkori lázongás állapotában, ám lehet úgy is, hogy elfogadod a keresztet, mint a bal lator, akit Krisztus oldalán végül már csak az üdvössége foglalkoztatott. Elfogadni a meghatározottságot azt is jelenti, hogy tudatosítod és felvállalod a közösséget azokkal, akiket hasonlóképpen keresztre szegzett a létezés adott térideje, és akik feltehetőleg hozzád hasonlóan keresik a célt, vagyis a választ arra, hogy vajon mi a kereszt – a történelem – értelme.

Ezt az értelmet keresve – a saját életedét a történelemben – választ remélsz találni arra is, ami azelőtt képtelenségnek, önkényes véletlennek tűnt, hogy miért éppen itt és most kaptad a földi élet feladatát. Miért éppen az emberiség súlyosabb háborúja után születél, a huszadik század második felének Kelet-Európájában, és miért éppen magyarként – kisebbségiként – Románia földjén, amely mára a szocializmus sztálini modelljének legutolsó bástyája lett, és amelynek hivatalos nemzetképciója szerint te már megszűntél magyarnak lenni? Miért esik egybe életed ideje pontosan ama négy évtizeddel, amely itt, ebben a térségben a történelem első abszurd drámáját – vagy tragikomédiáját – produkálta?

Ha valaha hittél is abban, hogy az emberiség célja az a tökéletes társadalom, amely Európának e keleti részében a közeli holnap nagy vívmánya lesz, s amelyben megvalósul a szabadság, egyenlőség, testvériség álma, ha nem tanultál volna a múltból annyit, hogy idejekorán beláttad volna: az emberi minőség nem fejlődik, és az e világi beteljesedés eszménye – utópia, akkor most saját szemeddel, közelről láthatod a „tökéletes társadalom” teljes csődjét, mely élő cáfolata annak, hogy az emberiségnek ez lenne a végső célja. Saját szemeddel láthatod, bőrdön érezheted a gazdasági-politikai katasztrófát, és még csak nem is tetszeleghetsz a kívülálló bölcsességében, hiszen hajdan magad is hitted, hogy te is terméke és ugyanakkor cselekvő előmozdítója vagy annak a „fejlődésnek”, mely idáig vezetett, és most, csak most kezdődik igazán az emberiség történelme...

Ama végső cél értelmet látszott adni az életednek, a közvetlen feladatvállalás lehetőségét kínálta – emberként és magyarként – abban, hogy megvalósuljon a társadalom harmonikus rendje, a személyes és a közös törekvések összhangja, minthogy a kollektív történelemalakítás célrendszere még úgy tűnt, megfelel az önmegvalósítás eszményének is. A felemelő ideál önkéntes vállalása feledtetni tudta a determináltság súlyát, s mi több, maga a történelmi helyzet is különösen kedvezőnek hazudta magát: felsőbbrendűnek minden addigi társadalmi-történelmi adottságnál, olyan meghatározottságnak, melybe beleszületni már-már kitüntetés a sorstól, amiért külön hálásaknak kell lennünk.

Ez az intézményesült és a fejekbe sulykolt történelmi hamis tudat a jelenhez mérten minden letűnt kort a fejlődés egy-egy „elmaradott” fázisaként értelmezett, s az „új” korszak, az „új ember” a „magasabb rendű” értékképviselő

címkéje lett. És milyen jó volt része lenni ennek a jelennek, és megvetően vagy legjobb esetben leereszkedően tekinteni a múltra, kegyesen kiszűrni belőle, ami „előre mutat” mint „haladó hagyomány” a Ma felé, melyből – győztes hídként – majd Mi segítjük át az emberiséget a Holnap ígértföldjére. És ebben a Mi-ben egy ideig egyenlőknek vélték magukat a közös földön „együtt lakók”, egyenlőknek a románsággal, magukénak érezték a közös történelmi vállalkozást, különösen a 68-as román álláspont pozitívumát, és természetesen minden áldozatvállalást.

Ezerkilencszázhatvannyolc történelmi pillanata a hamis tudat megerősítője volt: szerepeket osztott, és távlatokat nyitott, a munkába állás, az intézményes részvétel, az értelmes cselekvés, a hatékony szolgálat esélyeivel kecsegtetett.

Életednek ez a vélt értelme azonban elveszett. Hiszen közben nyilvánvalóvá lett, amire addig vak voltál, hogy a valóságban nem létezik az a célszerűen épülő Egész, amelynek szerves része lehetnél, amelynek Értelméhez igazíthatnád saját életed értelmét. A valóság: az a „két-szintes dráma”, melyben az államhatalmat egyre jobban kisajátító „élcsapat” és az általa intézményileg manipulált társadalom áll szemben egymással, melyben a társadalmi csoportok valóságos érdekeinek realitása összeférhetetlen a valóságtól régen elrugaszkodott voluntarista vezetés programjainak irrerealitásával, és mégis: ez a hazugság, ez a látszat uralni tudja az egész társadalmat, át tudja rendezni mindennapjaidat olyannyira, hogy néha döbbenetesen kérdezed, én vagyok-e abnormális vagy a világ, amelyben élnem kell. És miközben kétségtelen a látszat és a valóság folytonos ellentmondása, a legmeglepőbb, hogy konfliktus nincs, a

szembenállás ki sem fejeződik: ez az állandósult, valósággá avatott abszurdum állapota. Ezen a színpadon nem történik semmi. Vagy ami történik, az nem a történelem. A természetellenes mintájára mondhatnánk úgy is: történelemellenes állapot ez.

A történelem máshol történik. Ott, ahol a személy, a csoport, a társadalmi közösség érvényesítheti identitását, kifejezheti a másiktól eltérő érdekeit, különbözhet tőle és megegyezhet valamiben, és amiben különbözik vagy megegyezik, abban szóhoz jut az éppen aktuális történelem: pártok és parlamentek termeiben, a gyárakban és az egyetemeken, kiáltványokban vagy utcai tüntetéseken, a társadalom mai agóráin – a többszólamúság feszültségében, a tág nyilvánosság közegében zajlik ez a valóságos történelem. Hiszen a történelmet események alkotják: szóesemények és tettek, konfliktusok, kritikák, önkritikák, párbeszéddek és viták, versengő értékrendek közötti döntések, választások, népszavazások, melyekben bárki részt vehet... A történelem ott történik, ahol nem önjelölt társadalomrendező végzi a szereposztást előre kijelölt forgatókönyv szerint, hanem ahol módja van bárkinek szerepet vállalni és kimondani a maga replikáját...

A történelem manapság nélkülünk történik. Mert ahol a hatalom monologizál, ahol nincs semmilyen párbeszéd, ahol egymással is megszűnünk párbeszédet folytatni, hiszen az veszélyes, ott a történelem szünetel: ott egy minden jövőtől megfosztott, nyomasztó jelen van csupán.

Most egy ilyen, már-már történelmen kívüli – mert állandósult – jelen időben élsz, semmi sem mozdul, csak a személyes halálod jön egyre közelebb.

Ebben a hatalmi erőszakkal konzervált helyzetben fölös-

legesnek tűnik minden személyes állásfoglalás, mellőzhetőnek az egész társadalom véleménye, hiszen már azt is mások határozzák meg, hogy milyen nemzetiségűnek valljad magad. Már nincsenek a holnaphoz fűzött illúzióid: nemhogy részt vegyél benne, de meg sem éred talán a történelem holtvágányáról a csatlakozást.

A nyilvánosság hiánya már-már a gondolatot is megbénítja, a társadalom teljes passzivitása szárnyát szegi minden olyan reménynek, hogy itt a közeljövőben változhat valami. Az idő ugyan telik, de nem tagolódik értelmesen. Az eseménytelenség, az inger hiánya, amint a pszichológus kimutatta, még az állatok életösztönét is gyengíti: a patkány negatív ingerek, sokkok közepette is tovább tud élni, mint teljesen ingerszegény környezetben. Ha az ember teljesen passzivitásra kényszerül, és tartósan kell szenvednie a tehetetlenség és eseménytelenség állapotát, fennáll a lelki károsodás, a depresszió, az elfásulás veszélye. Egy ideig várakozol, de ha megszűnsz várni is valamire, az már-már emberalatti állapot.

Telnek az évek, változást hozó események nélkül. Valahol, a történelemben új szerelvények tolatnak, s te várod a csatlakozást.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc húsvétja közeledik, az egyetlen esemény, amire a közeljövőben biztosan számítani lehet. Az ilyen ünnepek szerint tagolódik már régen az idő: minden advent a várakozás tudatos átélése: minden karácsony az ígéret, a reménység újjászületése; minden húsvét a feltámadásból merített új erő forrása...

Csupán ünnepekről van szó? Vajon az időnek ez a

tagolódása életünkben csak arra való, hogy kárpótoljon az egyébként egybefolyó napok szürkességéért, az ingerszegénységért, amitől még a patkányok is depresszióba esnek? Vajon az ünnep, a mélylélektani fogalommal élve – csak kompenzálás?

Tény, hogy a magad számára is észrevétlenül átálltál egy olyan időszámításra, mely más lépték szerint tagolja az időt, olyan események alapján, melyeknek te is részese lehetsz. Hisz ezen ünnepek főszereplőjén át azonosulhatsz mindazokkal a milliókkal, akik ma szenvednek és várákoznak, akiknek életszükségletük a reménység és a változás: részt vehetsz abban az egyetemes drámában, melynek térideje ugyan történelemfölötti, de választ ad a mindenkori történelemben élő ember sorskérdéseire. Mert ebben a drámában – hosszabb távon – értelme van a szenvedésnek, és van benne igazságszolgáltatás. És ez a tudat újra meg újra megerősít abban, hogy itt és most – a bennünket talán túlélő és mégiscsak mulandó jelenben – látszólag passzivitásra kényszerülten sem vagy csupán arctalan statisztája valamely színjátéknak, amelyet beleegyezéssel nélkül rendeznek.

Ezen a történelem háta mögötti vidéken ugyanis mód van az elmélyülésre, a léleképítésre. Ha az ünnepek mélyebb jelentőségét felismerted, belátod: nem vagy elhagyatott. Olyan örök igazság részese vagy, ami értelmet ad a várákozásnak, s a mindennapi abszurdum átélése közepette is biztosít arról, hogy nem te, hanem e fordított világ az abnormális.

Ez az igazság a szenvedők, az elnémítottak mindenkori igazsága, melynek erős tudatában bármilyen embertelen körülmények között is meg lehet őrizni a lelki egészséget, a méltóságot.

Életed téridejét valóban nem te választottad. De a módot, ahogyan létfeladatodat teljesíted, már megválaszthatod, és ez a mód nem külső körülmények függvénye csupán, hanem a belső igény kifejezése is, melyet saját emberi tartalmaid kibontakoztatásában érvényesítesz az adott meghatározottságok közepette és azok ellenére is, elfogadva, ám ugyanakkor meghaladva e korlátokat.

Az adott meghatározottságban nem vagy egyedül: a szülőföldjükből kisemmizettek mind testvéreid a közös szenvedésben, s ha úgymond különb sorsot keresve, kivándorolnál, ez mindenekelőtt azt jelentené, nem akarsz részt venni ebben a kollektív sorsban, nem vállalod a szolidaritást, mert oda vágyol, ahol tenni lehet, ahol lehetséges az önkiteljesítő szerepvállalás, ahol zajlik a történelem... De vajon ott, ahol nagyobb érvényesülési esélyekkel kecsegtet az élet, nyugton hagyna-e téged az itt-hagyottakért érzett részvét és felelősség? Vajon a kétféle békétlenség – a helyzeted korlátaival szembeni lázadozás vagy a nyugtalan lelkiismeret – közül melyik a súlyosabb?

Sorsodat nem tudnád levetkőzni, mindenütt elkísérne. Helyesebbnek látszik elfogadni a teret és időt, mely számodra kijelöltetett. Elfogadni a korlátokat azt jelenti, vállalod a történelemben neked szánt korszakot és a szülőföldet még akkor is, ha az most politikai értelemben mostoha.

Mi következik abból, hogy az ember elfogadja, vállalja ezt a – meghatározottsága által – reá mért keresztet? Mindenekelőtt: békesség. Olyan belső egyensúly, amelynek alapja a meggyőződés a magad igazáról, ami az adott helyzet közepette és annak ellenére is érvényes. Olyan igazság ez, amelyet keresztre lehet ugyan feszíteni, de feltámad. Ha

ebben szilárdan hiszel, akkor a valóságnak hazudott látszatok és díszletek közepette is az igazi valóság talaján tudsz maradni, és el tudod határolni magad a hazug színjátéktól, amelyben csak statisztálnod lenne szabad.

Ez a belső békesség korántsem eredményez jámbor megalkuvást a társadalmi helyzettel is, hanem ahelyett, hogy kiegyezésre juttatna a rabság állapotával, valójában felszabadít alóla. Felszabadítja erőidet egy olyan vállalkozásra, hogy az intézményes elvárásokkal, a hétköznapi kicsinyes érdekekkel szemben folytonosan értékkifejező magatartást tanúsíts. Azaz: tanúságot vállalj olyan emberi-erkölcsi értékek mellett, melyeket érvényeseknek hiszel akkor is, ha az adott helyzetben gyakorlatilag nem érvényesülhetnek. Személyesen olyannyira nyilvánvaló és bensővé vált értékekről van szó, amelyek erősebben képesek hatni és vezérelni, mint a valóságnak nevezett fordított világnak a törvényei, vagyis az erőszakkal fenntartott látszatok. Ha ez a belső normarendszer – a személyes értéktudat – függetlenül képes a külső, érdekelvű elvárásoktól, akkor ez a magatartás – legalábbis szellemi értelemben – a szabadságnak egy formáját jelenti, mely „az idegen törvény kényszerétől mentes állapot”.

És minél szilárdabb az a bizonyosság, amely az értéktudat alapja, annál szabadabb és elszántabb lehetsz, hogy viseljed akár az anakronizmus, az esztelenség, a nevetségesség bélyegét is. Ez a magatartás ugyanis deviánsnak minősül a hazug világban, amelyben minden egyéb anyagi és racionális érdek mellett a hazugság, a kompromisszum lenne a „célszerű”, hiszen megfelelni a hamis normáknak, a képmutatás előírásainak – a létbiztonság, a viszonylagos jólét és nyugalom feltétele. Ha nem a hasonulást, vagyis az

érdekelvű cselekvést, alkalmazkodást választod: kilógsz a sorból. Kirívóan, megbocsáthatatlanul egyedi figura leszel a színjáték arctalan tömegében, mert a személyesség, a hitelesség nem illik bele a hatalom rendezői utasításainak körébe. Legjobb esetben nevetségesség tárgya vagy, hiszen az adott világban anakronisztikusnak tetsző értékekkel azonosulva – a szeretet, a türelem, az őszinteség eszközeivel – idézed elő újra meg újra a hivatalos elvárások és a magatartásod közötti – megütközést kiváltó diszharmoníát.

A közvetlen hatás: tragikomikus. Ámbár ha részint nevetséges is, hosszabb távon talán meggondolkoztató. Hiszen az érték megnyilatkozását csupán a helyzettel való összeférhetetlensége – oda nem illő, időszerűtlen megjelenése – teszi komikussá. De ha nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a nevetségesség vállalása mögött a szent meggyőződés és a tanúságtétel belső kényszere működik, ez arra készítheti a környezetet, hogy vizsgálja felül a látszat és a valóság tartalmára vonatkozó nézeteit.

Ez az értékkifejező magatartás nem irányul közvetlenül a helyzet megváltoztatására, nem politikai, hanem etikai stratégiát képvisel. Ha egyáltalán stratégiának lehet nevezni, hogy az ember következetesen próbálja jobbik önmagát választani: kis hatókörben, lélektől lélekig terjed csupán e magatartás kisugárzása. De ha ez következetesen történik, akkor a determináltság súlyát hordozva is bebizonyosodik, hogy az egyén nem csupán a történelem terméke, hanem saját értékválasztásainak eredménye is. Adott esetben ez élő cáfolata a közkeletű tételnek, miszerint a lét határozza meg a tudatot.

Ezzel együtt, persze, az erkölcsközpontú életvitel gyakorlatilag bukásra van ítélve: kudarcot vall, üldözötté vagy

nevetségessé válik. Mert mi az esélye az ethosznak ott, ahol a hatalom stratégiáját és az elnyomottak életvitelét meghatározó alapelv: a hazugság? Meg tud-e nyilatkozni egyáltalán anélkül, hogy reá ne sütnék rögtön a bélyegeket a különbségtől a feltűnési viselkedésséig? Mert az ethosz hivatalelles élettől azzal lehet tompítani és lejáratni, ha megnyilvánulását a megszokott viselkedési módoktól való eltérésnek minősítik, a környezet egy része pedig saját lelkiismeretének megnyugtatóra kapja fel e minősítéseket.

Mégis – a cselekvés kollektív lehetőségei, történelmi esélyek híján – az ethosz az egyetlen terület, amelyen kinyilváníthatod: nem hasonulsz az állandósult abszurdummal, mely valóságnak hazudja magát. Olyan értékekkel vállalsz azonosságot, melyek a történelemnek ebben a helyi szünetében is a humánus folytonosságát képviselik, és az emberhez méltó válaszokat kínálják ott is, ahol emberhez méltatlan az élet.

„Az ember a tőle független erőknek is ütközőpontja – írja Ancsel Éva –, de függ tőle, hogy *pusztán* az-e, s hogy mennyire marad az övé, amit tett. Még akkor is, ha tette valóban belekerül egy nem általa alkotott és nem is ellenőrizhető folyamatba. Ám ugyanez a tett megőrződhet a személyiségben, s nem csupán mint annak belső tartása, hanem kisugárzódhat évtizedeken át, nagyon sok emberre. Más szóval: ha egy tett történelmileg tekintve kudarchoz vezet is, mélységes értelmet kölcsönözhet neki, hogy általa és benne újratemetik az ethosz, hogy annak kontinuitása így fennmarad – hetedízíglén. Az a tett, amit a cselekvőnek nem kell megbánnia, akármilyen individuális árat fizetett is érte, ha nem ért is el vele felmutatható eredményt, mindenkor az emberiség értéke.”

A történelmi események sodrásán kívüli jelenben, itt, ahol a társadalom passzivitása, a mozdulatlanság mintegy a diszkontinuitás benyomását kelti, a folytonosság átélésének egyetlen területe az ethosz tradíciója, mely minden látszat ellenére mégis az emberiség életközösségébe kapcsol. Évezredek alatt felhalmozott emberi értékek árama ágazik ki e holtvágányra is, és történelemfölötti huzalokon táplálja energiával azokat is, akiket a diktatúra elzár a sokirányú, egyetemes értékkommunikációtól. Hatalmas erőt nyerhetsz abból, ha az életközösségnek ezt az etikai folytonosságát felismerve levonod a kínálkozó történelmi tanulságot is: a mindenkori zsarnoki rendszerek erőszakszervezetei, íme, nem tudták megakadályozni az erkölcsi igazságok áthagyományozásának folyamatát a történelemben.

A te abszurdításokba fagyasztott jelened is színtere ennek az első tanulságnak: magányos emberi példákban, kis csoportok szigetein támad fel, őrződik meg és hagyományozódik át az ethosz, és a te tanúságot vállaló életed értelme, hogy részt vegyél ebben a korántsem eseménydús, korántsem látványos értékközvetítő műveletben. S habár ez az energia gyakorlatilag, közvetlenül éppannyira haszontalannak, mint amennyire fölös erőpazarlásnak látszik, mégis: csak ez kapcsolhat be a ma még látszólag nélküled történő történelembé.

Vannak, és ez a többség, akik nem hisznek már a csatlakozás lehetőségében, akik elvesztették minden reményüket. De várakozni nemcsak úgy lehet, hogy a tehetetlenség keserves feszültségében tárgyá válásod, kiszolgáltatottságod tűrhetetlenségét éled át, és őrlődéssel segítesz a Malomnak, melynek célja éppenséggel a felmorzsolásod.

Vannak, akik a várakozás kínja fölött valami posztmodernnek állított iróniával lesznek úrrá, és minden értékkel együtt önmaguk értékét is relativizálják, mondván, mit is tehet egy ember ott, ahol a személyiség társadalmi értéke nulla. De mi ezt az iróniát nem engedhetjük meg magunknak, hiszen lényege egybeesik a bennünket elnyomó hatalom törekvéseivel.

Várakozni azzal az öntudattal és türelemmel is lehet, amit az értékek melletti tanúságtétel értelme ad, az eleven példa vállalása, mely örök igazságot közvetít: „És ne szabjátok magatokat e világhoz, hanem változzatok el a ti elméteknek megújulása által” (Róm 12, 2).

Ne hasonulj tehát a bűnben – a szeretetlenségben, a hamisságban, az erőszakban – ahhoz a világhoz, amely körülvesz, s amelyben rendszerré vált maga a bűn. Ne hasonulj még akkor sem, ha úgy érzed néha, fogytán a békesség, amiből szeretet, szolidaritás, derű származik. A megújuláshoz meríts erőt a történetből, amely a történelemfölötti időt tagolja, s amelynek igazsága számodra örök jelenné változott már. Közel a húsvét.

(1989. március 3.)

A drámaíró történelem

Amikor hat évvel ezelőtt végre együtt volt a *Nem lehet** anyagának nagy része, úgy olvastam el, mint egy drámát. Nem csupán azért, mert mindennapi életünk már-már megszokott rítusává lett egy-egy elmenő barátunk búcsúztatása, és témájuknál fogva is erre rímeltek a kötetté összeálló szövegek, hanem, mert konfliktusbonyolító, olykor megrendítő replikáik legalábbis egy dokumentumdrámába, de talán leginkább hangjátékba kíváncsoztak. El is képzeltem egy válogatást, s ha lett volna időm, talán megszerkesztem azt a forgatókönyvet, amit a rádióban adhattak volna elő, mint a kisebbségi sorsot lényegi vonásaiban megjelenítő, tragikus hatású történetet.

A kötet megjelenése óta azonban előkerült egy olyan dokumentum is, mely a központi bonyodalom – Makkai távozása** – végső motivációját új megvilágításba helyezi, s a dráma ironikus változatának lehetőségét hordozza. A kötetet újraolvasva jöttem rá arra, mennyire érvényes mindkét lehetőség, mennyire ötletdús a történelmem dramaturgiája, és így, nyersanyagként is milyen sok tanulságot hordoz

* *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Vál.: Cseke Péter és Molnár Gusztáv, előszó: Cseke Péter, utószó és jegyz.: Molnár Gusztáv. Limes-könyvek. Héttorony Kiadó, Budapest, 1989.

** Makkai Sándor (1890–1951) erdélyi író, tanulmányíró, kritikus. Jeles közéleti személyiség, 1926 és 36 között az erdélyi kerület püspöke, 36-tól debreceni egyetemi, majd teológiai akadémiai tanár.

magában. Hogy ezt az állítást alátámasszam, most mindenekelőtt megkísérlem egy viszonylag szűk szövegválogatással érzékeltetni a tragikus változat drámai hangulatát.

BOROSTYÁN ÉS ORGONA

1

(MAKKAI:) „Hej, be nehéz kisebbségi magyarnak lenni! (...) Csupa szégyenkezés a sorsunk: egyszer azért, mert hősöknek magasztalnak, máskor azért, mert gyávának bélyegeznek. Eszembe jutott, hogy egyszer Kalotaszegen járva, a régi bikali templomban, amelyet szép, tarka mennyezetképek ékesítettek, deszkára festve láttam egy furcsa figurát. Sokszínű madár volt, de emberfejjel. A művész oda is pingálta feléje: „Ihol az emberfejú madár”. De utána meggondolva, hogy fantáziájának e hősies lendülete zavarba hozhatná a jámbor lelkeket, szerényen aláírta ezt is: „Nints a világon”. Szép erdélyi hősmadár: ragyogó szárnyú, vitézorcájú angyalsas, a valóságban bizony nem vagy a világon, csak amolyan „kétlábú, tollatlan állat” vagy, ahogy a görög bölcs a közönséges embert nevezte.” (Makkai Sándor: *Hősiesség*. Budapesti Hírlap, 1935. január 20.)

(VARGA ZSIGMOND:) „Édes Sándor! (...) Légy teljesen nyugodt, az ügy nem fog kipattanni, míg befejezté nem válik. Baltazár püspökkel én ezt a legnagyobb diszkréció mellett közöltem, és ő megértette azt. (...) A karból pedig senki sem tud semmit és nem is sejt. Az elmúlt napokban nálam járt Tavaszy Sándor. Vele is mindenről beszélgettünk,

de erre még célzás sem történt. Vasárnap együtt voltunk a kultuszminiszterrel Szegeden, ott sem esett semmi formában szó róla. (...) Tehát abban egyezzünk meg, kedves Sándor, hogy vasárnap este a fél tízes gyorssal jöjjetek, s már ott az állomáson találkozunk.” (...) (*Varga Zsigmond – Makkai Sándorhoz*. Debrecen, 1935. május 6.)

(SZEKFŰ GYULA:) „Annyi kétségtelen, hogy a kisebbségi magyarság helyzetének a miénktől való gyökeres eltérését még nem képes a tömeg felfogni s abból saját magatartására kötelező következtetéseket levonni. (...) Már boldogult Jancsó Benedek felszólalt az elv félreismerése ellen, melyet legújabban Bethlen István s utána Szász Zsombor fejezett ki világosan: a kisebbségi kérdés emberek kérdése, nem a földé vagy területé...

Makkai unja a tragikus pózokat, melyekbe képzei az itthoni romantika, mutatvány és látványosság ellen van. Szerinte a kisebbségi magyar nem hős, hanem egyszerű ember, aki nem vállalt mártíromságot, mert nem kérdezte senki, hogy akarsz-e ily mártírsággal határos állandó nyomás alatt élni. Élnie kell, s életének egyetlen lehető formája az, amit itthon tragikus előadásnak szokás nézni, mintegy páholyból, s ha nem eléggé az, akkor még nekünk áll feljebb, és mi követeljük meg tőle azt a tragikus ünnepélyességet, amelyet mi legfeljebb vezércikkekben és beszédekben hozunk össze.

Nem vehetjük rossz néven Makkai Sándortól, hogy megundorodott a „kiadós szónoklatoktól”... (Szekfű Gyula: *Mégis ők a hősök*. Budapesti Hírlap, 1935. február 24.)

(TEKINTÉLYES ATYAFI:) „Miként mindnyájan tudjuk, nyájunkat a farkasok tizedelik. Nyájunk hivatott pásztora –

püspökünk – azonban nem érkezik nyáját megvédeni, mert a szépírás szenvedélye úrrá lett felette...

Úrrá lett és lefoglalja idejét, lelkét és szellemét, melyeket pedig híveinek kötött le, mikor a püspöki állást elfoglalta. (...) Szépírónk van fölös számban, de püspökünk csak egy! (...) Ezért kérek, Kegyelmes Uram, hogy kegyeskedjél tekintélyed latbavetésével a püspök lelkére beszélni, hogy helyezze mindenek fölé püspöki hivatását és kötelességét – és hagyja másokra a szépirodalom babérjait.

Ha jóakaró atyai szavaid sem bírnák jobb belátásra a püspököt, akkor a pusztulás veszélyében sýnylódó népünk iránti kötelesség szavát követve, panaszomat a Főtiszteletű Fegyelmi Tanács elé fogom terjeszteni.” (*Magánlevél Ugron Istvánhoz*. Kolozsvár, 1935. IV. 4.)

(JANCSÓ BÉLA:) „A beteg joga, hogy egészségét visszaszerezni törekedjék. Ezt a jogot elismeri minden hivatalos hatalom, mikor katonai vagy polgári kötelességeinek teljesítése alól betegsége miatt vagy idejére felmenti. (...) Makkai Sándor, Erdély református püspöke súlyos betegen fekszik egy budapesti szanatóriumban. Betegsége miatt többhavi szabadságot kapott. És ezt a szomorú helyzetet alkalmasnak találták arra, hogy képtelen, súlyosan becsületbe vágó rágalmakat és azt a *Magunk revíziója* írójáról elhihetetlen hírt terjesszék írásban és szóban, hogy egy ottani püspökségért elhagyni készül Erdélyt. Ízléses és férfias dolog egy távol lévő, védekezni vagy cáfolni nem tudó beteget támadni? (...) A gyógyultan hazatérő Makkai Sándor hozzá méltó válaszában mi bizonyosak vagyunk. De addig: hallgasson el a felelőtlen sakálüvöltözés betegágya körül.” (*Erdélyi Fiatalok*, 1935/IV. 121.)

(MAKKAI:) „A felelőtlen rágalmakkal nem törődhetem. Remélem egyébként, hogy amint most Te voltál szíves megtenni, úgy, ha szükség lesz reá, jövőben is fog akadni becsületes és hozzáértő barát vagy hivatalos tényező, aki a hitvány vádaskodót elnémítsa. (...) Mondanom sem kell, hogy az itteni egyik püspökséggel kapcsolatos híresztelés puszta kitalálás, rosszindulatú rágalom. (...) De különben nem hiszem, hogy aki testileg, helyileg nem Erdélyben van, az nem szolgálhat erdélyi célokat. Ebből a szempontból egyáltalán nem tartanám elítélendőnek egy lehetőség megragadását, ha egyáltalán volna olyan szándékom, hogy hasonló munkát végezzek itt. (...) Te bizonyára igen jól tudod, hogy a *Magunk revíziója* óta eltelt esztendőök alatt az én felfogásom mind határozottabban arra fordult, hogy az erdélyi magyarság (...) különcélúsága helyett éppen a magyar szellem, hit és munka egységét érvényesítsük, tehát egy itteni református püspök munkája az én szememben nem más munka, mint az enyém Erdélyben.” (*Makkai Sándor – Jancsó Bélához*. Budapest, 1936. ápr. 13.)

(JANCSÓ BÉLA:) „Tíz esztendő ennyi munkában és tíz esztendő kisebbségi életben vezéri poszton akkora megpróbáltatás, hogy nem csoda, hogy kimerültél, elfáradtál. Végzetes hiba lenne Tőled e kimerültség teljes kipihenése előtt eldönteni, mikor ez a *kimerültség maga befolyásolja és lehetetlenné teszi a tiszta ítéletet*. (...) A legnagyobb felelősséget azonban döntésed az egész erdélyi magyarság szempontjából jelentené. A *Magunk revíziója* és a különcélú (öncélú) erdélyi magyarság álláspontjáról az általános magyar szellem és hit álláspontjára való fordulásod engem magam is végtelenül meglep. (...) Énbennem éppen ellen-

kezőleg, mindjobban egyedüli mai lehetőségünk ké gyökeres az öncélú erdélyi magyar gondolat. Úgy látom, hogy *az erdélyi magyarság mindig rosszul járt, amikor öncélúságát feladta. Viszont az egyetemes magyarság sohasem járt rosszul, mikor volt külön célú erdélyi magyarság! (...)*

Azt kell hinnem, hogy a méltatlanul ért bántalmak, tíz év összegyűlt csalódása és a kimerültség pesszimizmusa homályosítja el e pillanatban látásodat, mely bizonyára gyökeresen visszaváltoznék a teljes pihenés után. (...) Az elvi kérdésen túl erkölcsileg kétségtelenül van különbség között, hogy egyenlő vagy kisebb állásba mész. *De az őrhely elhagyásának vádját se kerülhetnéd el.* Lehet, hogy Erdélyt Erdélyen kívül is lehet szolgálni. De Te legjobban tudod, hogy ezzel az állásponttal mennyi irtózatot visszaélés történt! Hogy ez az álláspont hogy megnehezítette, milyen zsákutcába juttatta életérdekeinket! Mennyi erőt elszívott, mennyi szélhámost ültetett pozícióba! Ha semmi egyéb, de az ezzel való visszaélés is szerintem erkölcsileg lehetetlenné teszi egy Makkai Sándor számára, hogy ezt a megoldást válassza! Árva és elhagyott, szomorú erdélyi magyarságunknak nem olyanokra van szükségük, akik távolról és kívülről, de olyanokra, akik itt és most és belülről szolgálják őt. (...) Bárki hűtlen lehet az eszméhez. A vezér nem lehet az.” (*Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz.* Kolozsvár, 1936. április 18.)

(SZÁZNYOLCVAN LELKIPÁSZTOR:) „Isten és a történelem ítélőszéke előtt valóban csak egy oka lehet annak, hogy elhagyni készül munkaterét: a komoly kimerültség és betegség. Mi azonban bízunk abban, hogy a Mindenhatónak van hatalma szolgálójának erejét megújítani, és ezért nem

szűnünk meg Előtte könyörögni. Méltóságod iránti mély tiszteletünkkel és egyházunk jövőjéért aggódó szeretetünk egész teljességével kérjük ezért Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Urat, hogy lemondási szándékát ne engedje tette érlelődni mindaddig, amíg teljesen vissza nem nyeri erejét és egészségét. Abban pedig hittel bízunk, hogy erejének visszatérésével, mostani súlyos problémája alól felszabadulva ismét egyházunk frontjának élére állhat.” (180 lelkipásztor; gondnok, tanár levele Makkaikhoz. 1936. május 11.)

(SZENTIMREI JENŐ:) „Lehet, hogy oktan lázadás ez, ahogy a szervezet is hiába lázadzik a betegség ellen. Lehet, hogy egyenesen bűnös kívánság, gyarló önzés visszakívánni részünkről őt, aki élete delén elveszítette bizalmát fizikai teljesítőképességében, mert intő jeleket kapott, hogy azt a megfeszített munkát, amelyet addig végzett, büntetlenül nem végezheti tovább. Mégsem tudunk belenyugodni Makkai Sándor távozásába.

Mert láttuk őt az élen. Láttuk száz alakban, százféle megnyilatkozásban. Szószéken a papot, a lelkek vezetőjét. Előadói emelvényen a társadalomépítőt. Szenátusban, minisztériumokban, püspöki vizsgáló körutakon, az alsóbb hatóságokkal való érintkezésben mint politikust. Láttuk kórházalapítónak, iskolaépítőnek, árvák, aggok, elesettek legfőbb gondozójának. (...) Láttuk ifjúság tanítójának, vezércsillagának és patrónusának. Nagy tervek csiholójának és tapintatos, céltudatos keresztülvivőjének. Körülrajongottnak, körülötméjezettnek és nagyon elcsüggedt, nagyon magára hagyott, néha mesterségesen elszigetelt embernek. Ő, aki nemzedékek bűnének ostora tudott lenni, kész volt a gyöngeségek megbocsátására is. (...)

Nincs még egyetlen erdélyi magyar, akinek akkora önkéntelen tisztelet járt volna ki a románság vezetői részéről, mint Erdély református püspökének. És nincs, aki ezen a réven többet használhatna még egyházának és népének.

Csoda-e, ha nem tudunk beletörődni távozásába?” (Szentimrei Jenő: *Püspökváltás*. Brassói Lapok, 1936. május 10.)

(KÖZLEMÉNY:) „Makkai püspök visszavonulását tegnap (1936. május 16.) hivatalosan is bejelentették. A hónapok óta terjedő hír tehát szomorú valósággá vált. Makkai Sándort betegsége visszavonulásra kényszeríti vezető állásából, melyben nemcsak egyháza, hanem az egész erdélyi magyar kisebbség büszke volt rá.” (*Ellenzék*, 1936. május 17.)

2

(JANCSÓ BÉLA:) „A mai Ellenzékben lemondásod híre megjelent. (...) Annyi mondanivalóm lenne. *Úgy érzem, ezzel a lépéssel a magad életét is elrontod!*” (Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. május 15.)

(MAKKAI:) „Nem tudom megakadályozni, hogy az emberek tetszésük szerint ítélkezzenek rólam, hiszen eddig is megtették. De lelkiismeretem teljesen nyugodt, hogy kötelességemet 10 év alatt tisztességesen elvégeztem. Csak vad elfogultság állíthatná az ellenkezőjét.

Ha Te ismernéd az én mostani végtelenül szerény külső és belső igényeimet, nem aggódnál afelől, hogy az életemet elrontom. Egyetlen kívánságom, hogy békén hagyjanak.” (Makkai Sándor – Jancsó Bélának. Budapest, 1936. V. 18.)

(JANCSÓ BÉLA:) „Lemondásod nyilvánosságra hozatala óta az egyház, a Te legértékesebb és legodaadóbb híveidnek véleményei és aggodalmai tudatában határozottan meg kell írnom, hogy abból a tényből, hogy ezt Te nem *személyesen* és *itt* tetted meg, (...) minden komoly ember azt a látszatot meríti, hogy nem *akarsz* szembenézni a lemondásod ténye által teremtett belső egyházi és lelki helyzettel... Neked önmagadhoz, híveidhez, egyházadhoz és magyarságunkhoz való kötelességed ezekben a súlyos napokban ennél a súlyos műtétnél személyesen jelen lenned.” (Jancsó Béla – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1936. V. 23.)

(MAKKAI:) „Nemcsak mások tanácsolták azt, hogy *most* ne menjek Erdélybe. Hanem magam is így kellett hogy döntsek. Édesanyám, akinek most a feleségem átadta az én erre vonatkozó üzenetemet, teljesen belátta és helyesli azt. Nem részletezhetem, de a vége az, hogy *nem mehetek*. (...) Sajnos, ma az a helyzet, hogy *nekem* leckét lehet adni a *felelősségből*, mert *felelősségből hallgatnom kell!* El kell tűrnöm ezt a gyalázatot!” (Makkai Sándor – Jancsó Bélának. Budapest, 1936. V. 25.)

(REMÉNYIK SÁNDOR:) „Áldozócsüdtörtökön éjszaka utazott el Makkainé, Margit. Az utolsó órákban magához kéretett engem Járosi Andorral. Nagyon sokat megértettem ebben az utolsó órában, bár mindent most sem értek. (...) Kísérteties májusi éjszaka volt abban a nagy üres palotában, végig nyitva a szobák, folytonos légmozgás, az egyházkerület néhány bútordarabján kívül semmi, s egy meggyötört szívű asszony előttünk, aki sejti, sőt bizonyosan tudja, hogy így sem lesz jó nekik sem. Én ezen az éjszakán végigéltem magamban

minden repatriálást és minden temetést, s a kettő majdnem ugyanaz volt. (...)

Vajon kinek és minek az elmenetelét kell nekem itt még végignéznem? És miben lehetek bizonyos?” (*Reményik Sándor – Áprily Lajos*hoz. Kolozsvár, 1936. május 26.)

(A HITEL SZERKESZTŐI:) „Ma sokan törvényt ülnek Erdélyben Méltóságod lépése felett. A nemzet törvényei – melyek nevében teszik ezt – kegyetlenek; a nemzet önző, de fennmaradásának föltétele ez. Az ítélkezők a hitüket mentik, a kitartáshoz szükséges erejüket. Mi nem tudunk ítélkezni. Mégis küzdelemre kel bennünk Méltóságod személye iránti tiszteletünk a nemzet szabta paranccsal. Sok kínos töprengés után nem találtunk más utat, mint Méltóságodhoz fordulni és kérni válaszát az önmagunknak annyiszor föltett kérdésre: hogyan egyeztethető össze mindaz, amit Méltóságod az újonnan építendő Erdélyről vallott és hirdetett, mostani expatriáló lépésével, hogyan lehet azt a sebet, amelyet Méltóságod elhatározása az erdélyi magyar hivatástudaton és a helytállás parancsán ütött, meggyógyítani, hogy kisebbségi magyarságunk védekező harca és építőmunkája zavartalanul tovább folyhassék.” (*A Hitel szerkesztőinek levele Makkai Sándor*hoz. Kolozsvár, 1936. május 30.)

(REMÉNYIK:) „Csudálatos az emberi természet bíráló könyörtelensége. És hihetetlenül kevés a tiszta hálaérzés. Azoknak, akik azt kiáltják, mennyit kellett volna még tennie, és mit adhatott volna még – mi csendesen azt válaszoljuk: inkább arra a végtelen sokra gondolatok, amit valóban adott szóban, írásban, építésben, intézményben, művészetben, erőben, lélekben, igazságban és szeretetben. (...) Sokféle

érvvel lehet perbe szállani azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyennel mi itt maradtunk.

Mert Erdélytől nem lehet szabadulni. Sehol és soha. Kérdezzétek meg a kivándoroltak ezreit, bármilyen okból vándoroltak is ki.” (Reményik Sándor: *„Erdély kiürítése?”* Pásztortűz, 1936. június 30.)

(EGYHÁZKERÜLET:) „Ezek után tisztelettel javasolja az igazgatótanács, hogy eddig tett intézkedései jóváhagyó tudomásulvétele után mondja ki határozatként a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerület Közgyűlése:

1. Főtiszteletű dr. Makkai Sándor püspök atyánkfia lemondását 1936. május 15-i hatállyal mély sajnálattal, de a tiszteletre méltó indokok előtt meghajolva, Egyházkerületi Közgyűlésünk fogadja el.

2. Dr. Makkai Sándor atyánkfiának 10 éves püspöki szolgálata alatt kifejtett nagy értékű, Istentől megáldott munkájának, főpásztori tevékenységének emlékét, hálás elismerésének kifejezését e jegyzőkönyvben örökítse meg.

3. Lemondott püspöke arcképét gyűléstermében elődei sorában kifüggeszteni rendelve.

A határozati javaslat tárgyalása előtt tisztelettel kérjük a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlést, hallgassa meg a Főtiszteletű Püspök Úrnak az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett és Főtiszteletű helyettes püspök atyánkfiához küldött búcsúlevelét.” (*Erdélyi Református Egyházkerület – Makkai Sándorhoz*. Kolozsvár, 1936. július 20.)

(MAKKAI:) „És ezzel el is érkeztem a búcsú tovább fel nem tartóztatható, nehéz pillanatához. Lelki szemeim előtt ebben az utolsó pillanatban egyszerre ragyog fel valamennyi nemes

és szent gyülekezet drága képe, amelynek kebelében Isten igéjét hirdetem, az iskolák és intézmények, amelyekért viaskodtam és amelyekben szolgáltam, a munkatársak feledhetetlen arca, akikkel együtt szenvedtem, örvendeztem és dolgoztam. »És most íme én tudom, hogy nem látjátok többé az én orcámat ti mindnyájan, kik között átalmentem, prédikálván az Istennek Országát.« (ApCsel 20, 25.) De kérek titeket, szeretett Atyámfiai, engedjétek meg nekem, hogy a lélekben és szeretetben való eltéphetetlen együttmaradásban reménykedhessek, mert *elviselhetetlen volna rám nézve ez a búcsúlevél, ha végleges elszakadást jelentene számomra mindattól, amit nekem az erdélyi református Anyaszentegyház jelent...* Ebben a bizalomban kérem Isten minden kegyelmét és áldását a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Közgyűlés minden tagjára, az összes gyülekezetekre és intézményekre, az Anyaszentegyház minden munkására! »Békesség az atyafiaknak és szeretet hittel egybe az Atya Istentől és az Úr Jézus Krisztustól!« (Ef 6, 23.)» (Makkai búcsúbeszéde)

(JANCSÓ BÉLA:) „A tényekkel, a valósággal szembe kell nézni, ha mégoly keserű, mégoly megrendítő is.

Makkai Sándor, Erdély református püspöke betegségére hivatkozva lemondott állásáról. (...) De ennél sokkal több, sokkal végzetesebb is történt. Megtörtént az elhihetetlen: Makkai Sándor (...) itt hagyta Erdélyt. Expatriált, kivándorolt Erdélyből. (...)

A Makkai Sándor kivándorlásával kapcsolatban azonban eddig még egyetlen körülményt sem ismerünk. Ok nélkül (...) ez a kivándorlás nem történhetett. A kivándorlás okairól viszont sem Makkai, sem más egyetlen szóval sem

nyilatkozott. Nem tudhatjuk, milyen lelki okok, milyen belső meghasonlás indíthatta útnak ezt a végzetes lavinát. Nem tudhatjuk, hogy ez a lépés elkerülhetetlen volt-e vagy elkerülhető? (...)

Ezekről a kérdésekről senki sem beszél. (...) Ez a hallgatás titkot takar. Még nem tudjuk, hogy egy lelki vagy pedig egy közéleti szakadék titkát.

Ezt a titkot, ezt a rejtélyt előbb vagy utóbb meg kell tudnia az erdélyi magyarságnak. (...) Felelniök kell mindazoknak, akik tudják. Az erdélyi magyar lelkiismeretnek tartoznak a számadással.” (Jancsó Béla: *A Makkai-rejtély*. Erdélyi Fiatalok, 1936. II. 64–65.)

3

(MAKKAI:) „Nem lehet... (...) Sokan azt hiszik, hogy meg lehet oldani elnyomással, erőszakkal vagy megalkuvással, lefokozással, egyes részletekre vonatkozó rendezésekkel. Ezek, akár jó szándékúak, akár ellenségesek, nem veszik észre magát a dolog lényegében rejlő élettörvényt, amely végérvényesen és megdönthetetlenül azt jelenti, hogy *a kisebbségi kérdés megoldhatatlan*. (...) Ki kell jelentenem, hogy nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert *magát a kisebbségi »kategóriát« tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek*. (...) Nem azt jelenti ez, hogy a kisebbségi magyarság máról holnapra eltüntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet *fejlődésképes*

nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet *embernek* lenni.

Eltekintve tehát attól, hogy a kisebbségi sors politikai, gazdasági, szociális vagy kulturális szempontból elhordozható-e vagy nem, mindezek mögött, legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert *merőben ellenkezik az emberi méltósággal...*” (Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár, 1937/2.)

(HEGEDŰS NÁNDOR:) „És ha mégis muszáj? – kérdezi erre valószínűleg mindenki. Akkor mit kell tenni, akkor mégis miként kell élni, mit kell cselekedni?

Erre azonban Makkai nem felel. De hát logikus is ez a hallgatás. Mert akinek az az álláspontja, és ezzel a problémát el is intézi, hogy a kisebbségi sors lehetetlenség, az természetesen nem is mondhatja meg, hogy ha azonban mégis lehetséges, akkor hogyan lehetséges.” (Hegedűs Nándor: *Megjegyzések*. Szabadság, 1937. febr. 12.)

(SZÁSZ ENDRE:) „Nem Makkaitól halljuk először, hogy: ‚Nem is értem, hogy tudtok ti élni Erdélyben!’ Magyarországon sokan mondják ezt szenvedéssből, hazafiúi önteltségből, részvétet mímelve. Az első osztályú állampolgár hengegése ez, vállveregetés, egyben lekicsinylés. Most ugyanezt mondja Makkai is a stílművészet díszruhájába öltöztetve. ‚Nem lehet!’ – mondja mentegetőzve: ‚erkölcsi lehetetlenség’ volt a maradása.

Nos, ezt a szegénységi bizonyítványt nem vagyunk hajlandók elfogadni Makkaitól...” (Szász Endre: „*Nem lehet?*” *Keleti Újság*, 1937. febr. 13.)

(PILDER MÁRIA:) „Én ebből egészen mást olvasok ki: azt, hogy milyen iszonyú áron prédikáltál nekünk életet és

milyen vérző mélységekből fakadt föl az a felfelé mutató, amivel közöttünk álltál. Ha volna szemük, most utólag kellene megrendülniök azon, hogy milyen *nagyon szeretettel* bennünket, amikor ilyen szédületek között álltál erősen és biztatón közöttünk. Én ezért az írásodért lélekben megcsókolom a kezedet.” (Pilder Mária – Makkai Sándorhoz. 1937. febr. 15.)

(VUCHETICH ENDRE:) „Makkai egyszer már nyilatkozott, mióta nemzetkisebbségből nemzettöbbségivé lett. Azt sem köszöntük meg neki. Mostani cikkéért sem jár köszönet. Ő a szerinte erkölcsileg lehetetlen helyzetből átmentette magát egy más világba, ahol nem fenyegeti az általa nekünk megjósolt pusztulás. Nagyon kérjük, hagyjon békében – élni.” (Vuchetich Endre: *Nem lehet?* Déli Hírlap, 1937. febr. 13.)

(REMÉNYIK:) „Mi mehetett végbe abban a szívben, amíg eljutott idáig? Aki ezt vizsgálni, erre gondolni sem hajlandó, az tegye előbb saját szívére a kezét, és kérdezze meg önmagától, vajon nem kísérti-e őt is nap-nap után ez a sötét szó: nem lehet? Vajon nem kell-e erőszakkal visszafojtania szakadatlanul?

Mi azonban visszafojtottuk, és csakugyan elhatározottak vagyunk, hogy utolsó csepp vérünkig megmaradunk szülőföldünkön, s megmaradunk a kisebbségi életkategorióban, a kisebbségi önvédelem jogos útjait keresve...

Az új Makkai elcsodálkoztató és megdöbbentő gondolatai mellett állandóan idézgetjük a régi Makkai Sándort, a kisebbségi élharcost, akitől azt tanultuk, hogy az életből az Életbe juthatunk, hogy az élet minden körülménye ellenére

is nem pusztá valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem categoricus imperativus.

Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transsylván csillagok pedig felettünk. És semmi más.

Nekünk lehet – mert kell.” (Reményik Sándor: *Lehet, mert kell*. Ellenzék, 1937. febr. 17.)

(LIGETI ERNŐ:) „Az indokolatlanul repatriáltak sűrű csoportja ott [van] a Makkai tanulmánya mögött. Betűsorai után menetelnek, akik odaátról akarnak menteni bennünket, vagy a hinduk fatális nyugalmával a sorsunkra hagynak. Zizzen a papír, az odaáti neotranszszilvanista hang zümmög felénk, azok hangja, akik Erdélyben a Kemény Zsigmondok és a tordai országgyűlés szellemét idézik, odaát pedig... Nincs felelősség. A felelősséget nem engedték át a határon. A vámvizsgálatnál leszállították, visszaküldték. A felelősség nem exportcikk. Ha Makkai Sándor idehaza maradt volna, egészen másként beszélt volna...

Hát így rezonálunk számosan a Makkai Sándor cikkére. Olyan fontos volt-e számára, hogy már most, alig egy évvel távoztása után leadja a megváltozó lélek döbbenetes morzejeleit?” (Ligeti Ernő: *Kétféle felelősség*. Független Újság, 1937. febr. 20–27.)

(SZENTIMREI:) „Vajon a Bartók-muzsika elszíntelenítő hazugság, csalárd képmutatás? Vajon (...) hazugság annak elismerése, hogy impérium és szuverenitás nélkül is elképzelhetőnek tartunk egy emberi életet vagy egy néptömb közösségi életét a kölcsönös méltányosság és kölcsönös megbecsülés alapján? Igaza lehet Makkainak

abban, hogy a kisebbségi kategória már önmagában lefokozó értékű, s mint ilyen, állandóan elviselhetetlen, de hol vagyon az megírva, hogy a kisebbségeknek okvetlenül és örökre másodrendű, sőt harmadrendű állampolgároknak kell lenniük?... Makkai Sándornak, fülem hallatára, alkalma volt tapasztalni, hogy a legsűrűbbre fölhevített kisebbségellenes légkörben sem tudnak egészen, nyomtalanul megsemmisülni az emberséges emberség csírái. Emlékezzék szamosvölgyi püspöki körútján román lelkészek elhangzott pohárköszöntőire... Ilyenkor – önérzetünknek megaláztatása és megvesszőztatése napjaiban – arra gondoltunk, amire Makkainak, a történetbúvárnak is gondolnia kellene: nem lehet örök életű a gyűlölet... Sem szuverenitásom, sem impériumom. De én nem felejtettem el Makkai tanítását a lelki impériumról, mely határok és gyűlöletóceánok fölött is él és áll, és összefog és otthont ad, és megtart emberségemben.” (Szentimrei Jenő: *Üzenet Makkai Sándornak*. Brassói Lapok, 1937. febr. 21.)

(MAKKAI:) „Volt ugyan egy ábránd, melyet a liberalizmus szelleme táplált, s amely azzal kecsegtette a világháború kisebbségi sorsba taszított áldozatait, hogy az emberiség most már csakhamar elnövi szomorú gyermekbetegségét: a faji és nemzeti elfogultságot, s helyükbe lép az emberiség egységének öntudata, az általános emberszeretet és a szellem tisztelete, melyek a népeket elválasztó politikai határokat nyomtalanul elmossák...

Egy cseppet se sajnáljuk ennek az ábrándnak a szétfoslását, mivel önmagában véve a lehető legnagyobb hazugság volt. Egészen az ellenkező történt: a *nemzeti öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágzása és meg-

teljesedése, mely hadat üzen minden (...) képmutató hazugságnak. Mihelyt az emberi lélek a kommunizmusban meglátta minden általános humánus igazi és végső következményeit, mint egyedüli mentsvárhoz menekült saját nemzeti génuszának szárnyai alá, s kétségtelen, hogy a nacionalizmusnak ez a fellángolása most már a jövőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált.” (Makkai Sándor: *Nem lehet*. I. h.)

(SZEMLÉR FERENC:) „Makkai szerint a liberalizmus ábrándja szétfoszlott, következőleg a kisebbségi kérdés megoldására többé nem alkalmas. (...) Makkai véletlenül vagy tudatosan a liberalizmust mint politikai gyakorlatot összekeveri magával a szabadelvűséggel mint eszmével. Ez pedig logikai botlás, ami megengedhetetlen. A liberalizmus – mint politikai gyakorlat – megbukhatott, de maguk a szabadelvű eszmék: az ember egyenlősége a törvény előtt, az élethez, a munkához, a gondolat és lelkiismeret szabadságához való jog, ma is érvényesek mint igazság, mint cél, ami felé törekednünk kell. A politikai gyakorlat bukásával azonosítani az eszme bukását éppolyan tévedés, mint azé, aki a kereszténységet azért jelenti ki bukottnak, mert az emberek erkölcstelenek...” (Szemplér Ferenc: *Elvek és törvények*. Hitel, 1937/1. 70–76.)

(REMÉNYIK:) „A beteg, a halálos beteg, akiről szó van, aki nap nap után észleli *amúgy is önmagán* az egyes tüneteket, az előrehaladó baj kérlelhetetlen iramát, most egyszerre, összefoglalva, hallatlan tömörségbe összekalapálva, iszonyú súlyú szavakba préselve – *hallja* a szomszéd szobában a jóakarát által összeállított, de halálos értelmű diagnózist.

Kitől, honnan, micsoda orvostól, miféle idegen professzor »lelkiismeretétől« várod és reméled Te a mi számunkra a segítséget, aki amíg itt voltál, szakadatlanul prédikáltad: *magunk erején*, egyedül a magunk erején s Isten irgalmából – mert nincsen más menekvés és nincsen mit várni *a kerek világon senkitől és sehonnan?! ...*A transzszilvanizmus ősalapjai úgy inogtak bennem cikked szavaira, mint földrengéskor a tornyok.

Bizonyos, hogy a mai, valóban emberhez és magyarhoz egyformán méltatlan helyzet megváltoztatására kell törekedni békés úton mindenkinek. De ha te nem ismeresz el kisebbségi kategóriát – viszont nem akarod a kétségtelenül háborúhoz vezető *revíziót* sem –, *akkor mit kívánsz?*” (*Reményik Sándor–Makkai Sándorhoz*. Kolozsvár, 1937. febr. 26.)

(MAKKAI:) „A nemzeti egzisztenciát mozaikszerű nemzeti-ségi államban nem lehet többé megvalósítani. Hogy egy ilyen kísérlet mit eredményez, azt Csehország példája eléggé mutatja. Éppen azért elutasíthatatlan az a feladat, hogy nemzeti államok ne kebelezhessenek magukba akkora más nemzettömböket, melyek ,kisebbségekké’ tehetők. (...)

Egyetlen nemzeti egzisztenciát sem szabad olyan állami életre szorítani, melyből a fajképét alkotó egész tömbök és egységek, egzisztenciájának lényegi tényezői hiányzanak, mert elszakítottak tőle, s más nemzeti egzisztenciák testében a kisebbségi kategória börtönében sorvadnak. Ez a mi esetünk, s ennek orvoslása a mi jogos követelésünk...

Ha valamire a világon szükséges és szabad kimondani, akkor a kisebbségi kategória megsemmisítésére nézve szükséges és szabad, az új korszakot nyitó szót: lehet, mert kell!” (Makkai Sándor: *Nemzet és kisebbség*. Budapest, 1939.)

(REMÉNYIK:) „Kedves Sándorom!... A szó maga: *kisebbség*, igaz, lehet megalázó, bár a köztudatba így ment át, és sajnos, szinte két évtized alatt vérünkkelé vált... De amíg lesz olyan állam, amelyben jelentős számmal élnek más nemzethez tartozók, azzal szellemileg magukat egynek érző töredékek, addig lesz kisebbségi vagy nemzetiségi vagy faji vagy népi vagy nemzettöredéki vagy nem bánom, nevezd, ahogy akarod: probléma, de mindég lesz, mert ilyen államok mindég lesznek, s a bennük élő más fajok életének becsületes, emberhez méltó elhelyezkedése, ennek a kérdésnek rendezése mindég aktuális lesz, és nem lehet ezt a kérdést, problémát vagy kategóriát kiküszöbölni vagy el nem fogadhatónak állítani. Ha lehetetlennek mondd, felállítod a legpeesszimistább tételt, ami elképzelhető, az örökös harc és visszavonás igazán szükségképpen tételét, ahol visszatorlás visszatorlást követ az idők végezetéig... »A kisebbségi kérdés megoldhatatlan« – mondd te. Revízió *lehetetlen* háború nélkül, mondjuk itt mindnyájan, s mondják bizonyára ott túl is. A háborúba pedig belepusztulhat az egész magyarság, sőt bele is pusztul...

Megírtam annak idején versemet a két-egy bokorról, a kétnevű virágról, a *borostyánról* s az orgonáról. Lehet, sőt valószínű, hogy »az erdélyi akusztika és sugártörés más«. Ennél a különös akusztikánál fogva én úgy hallom, hogy Te már azt mondd: *orgona*.» (Reményik Sándor – Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1937. febr. 26.)

*

Eddig a dráma tragikus változata, mely a két legsúlyosabb szereplő, Makkai és Reményik álláspontjának feloldhatatlan ellentétével zárul. Az ideológiai vita – mint minden esetben –

ezúttal is azt a benyomást kelti a szereplőkben és a tanúkban egyaránt, hogy két nyelven beszélünk.

Holott valójában nagyon egyszerű élettény vagy történet az oka ennek az egész nyilvánosságot felzaklató, fájdalmas konfliktusnak. Íme, a végső, a rejtett okot magyarázó dokumentum:

(JAKABFFY ELEMÉR:) „Bethlen Ádám Erdélyben a református egyház főgondnoka volt, amikor Makkai püspök székét elhagyta. (...) Ő mesélte el: Makkainak egy napon meg kellett állapítania, hogy saját anyósa a sziguranca fizetett kéme, aki pénzért a református egyház minden külföldi összeköttetését elárulta. Makkainak választania kellett a bebörtönöztetés és az azonnali menekülés között.” (*Részlet Jakabffy Elemér feljegyzéseiből. 1949.*)

*

Makkai püspök kitelepülésének „drámája” oly sok tanulsággal szolgál, hogy nem kevés töprengésbe került, míg eldöntöttem, melyik az a két legfőbb, kiemelésre méltó vetülete, melyben modellértékűnek mutatkozik, és bizonyos szempontból önmagán túlmutató, általános érvényű üzenetet is hordoz.

Mindenekelőtt azért tekintem modellértékűnek, mert a kisebbségi létben újra meg újra felmerülő kérdés, a „menni vagy maradni” összes ága-bogát fellelhetjük benne. Az adott helyzetből távozó személy és a benne megmaradók nézőpontjának tipikus változatait kínálja, és így kitűnően megragadhatók a mindkét félben működő öngazolási szándékok, ideológiaképző motivációs kényszerek.

A közel hatvan évvel ezelőtti vitában mai önmagunkra ismerünk: lehetetlen nem észrevennünk az analógiát a „*menni vagy maradni*” *határhelyzetében* megnyilvánuló egykori és jelenlegi – rendkívül jellemző – magatartások között. Ebben a

tekintetben különösen figyelemre méltó az önigazolásnak az a folyamata, amelyet a távozó Makkai cikkein, levelein mutathatunk ki. És túl ezen, döbbenetes a hasonlóság mai egzisztenciális jelentőségű vitáink, s ama ellentét között, ami a kisebbségi kérdés megoldásának az „új”, Makkai által megfogalmazott „radikális” módozata, illetve az erdélyiek nagy része által akkoriban képviselt „liberális” elképzelés viszonyában fennállt.

Mindehhez kísértetiesen hasonló keretként adott a korabeli és a jelenlegi európai kontextus: a revánsra törekvő nemzeti ambíciók, a kíméletlen nacionalizmusok, a helyi fasizmusok kibontakozása, ami akkor világháborúhoz vezetett...

A történet másik vetülete még általánosabb, ha úgy tetszik, történelemfilozófiai tanulságokkal szolgál. Az ember dokumentumokkal dolgozik, s miközben ugyanazon dolog újabb és újabb megvilágításba kerül, és mind árnyaltabban mutatkozik meg, néha beteljesülni látszik az az illúzió, hogy íme, az „igazság” nyomára bukkantunk, közel vagyunk hozzá, rátaláltunk a végső, a „puszta” tényre, a valódi okra, mely mindent megmagyaráz. E vita anyagának alapos, elemző, oknyomozó vizsgálata közben azonban éppenséggel *a tények és az igazság viszonya* válik problematikussá.

MENNI VAGY MARADNI

Kétségtelen, hogy Makkai Sándor expatriálása nem válhatott volna ilyen példaértékűvé, ha szerepe és addigi munkássága révén nem írta volna be magát a Trianon utáni erdélyi magyarság köztudatába. Irodalmi, egyházi, közéleti tevékenységének a távozást megelőző szakaszában a nyilvános-

ság előtt olyan kép alakult ki róla, mely személye iránt a társadalom részéről nagy szerepelvárásokat tartalmazott, s ez óhatatlanul kihatott akár az élete magánszférájában bekövetkező változásokra is.

Kisebbségi létben az egyetlen személyre nehezedő társadalmi elvárások súlya talán szükségképpen nagyobb, mint normális körülmények között, s a magánszféra még nehezebben választható el a közélet színpadától. De természetesen maga Makkai is hozzájárult ahhoz, hogy a romániai magyarság szemében értékszimbólummá, olyan bálvánnyá váljék, akire ugyan feltekinének, de aki – kollektív értékek megtestesítőjeként – már nem lehet többé igazán a maga ura, mert a közösség valamiképpen a tulajdonának tekinti őt, és minden tettét a közös érdekek szemszögéből ítéli meg. Ez nem csoda, hiszen az erdélyi magyarság nem kis mértékben Makkainak köszönheti, hogy a kisebbségi létben felfedezhette a „nagyszerű küldetés” esélyét, azt az erkölcsi eszményt, ami segített átvészelni a Trianon utáni politikai, társadalmi megrendülést. Ezért a dokumentumokban többször emlegetett *Magunk revíziója* (1931) megkerülhetetlen viszonyítási pont, amelyhez mérten Makkai, a „vezér” távozása minden más kivándorlásnál súlyosabb lépésnek ítéltetik. Elég, ha ebből most csak azt a passzust idézzük, amelyet Hegedűs Nándor olvas a *Nem lehet* írójának fejére: „A kisebbségek vannak hivatva már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánus, egyetemesebb emberi szellemiség és az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélküli, sőt egyenesen gondviselészerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni

hivatásukat megértik, vállalják és odaadóan munkálni fogják.”

Érthető ezek után, hogy Makkainak minden megnyilatkozása, mellyel távozását előkészíti és igazolja, ehhez az 1931-ben íródott nagy hatású tanulmányhoz viszonyítva mérettek meg. Ezek az előzmények magyarázzák, hogy a püspök lemondása és távozása akkora vihart kavart, és azt, hogy az ő esetében az önigazolási törekvés sokkal hangsúlyosabban észlelhető, mint más, kisebb súlyú személyiségek esetében. Egyébként azonban az önigazolás minden fokozata tipikus: a kivándorlók eseteire máig érvényes modellként értelmezhető.

Az önigazolás a kivándorlás esetében is olyan folyamatként bontakozik ki, amelyben megfigyelhető az előző valóságkép többé-kevésbé fokozatos elrajzolása abba az irányba, hogy végül szűkebb vagy tágabb körben legitimálni lehessen általa a bekövetkező vagy már bekövetkezett eseményt.

Makkai esetében ez némileg sajátos lépéssel kezdődik, azzal a törekvéssel, hogy saját bálványszerepétől eltávolodó és eltávolító, „hősietlen” kisebbségképet alkosson. A „dráma” első szövege abból a cikkből való, amelyben már szó sincs a *Magunk revíziója* kisebbségi küldetéstudatáról. A kép, amit ehhez képest mutat, már-már groteszk. Egy anyaországi véleményt kommentálva megjegyzi: „Az volna a felemelő és stílszerű, ha a kisebbségi sorkatona állandóan hörögve állana történelmi posztján, szétszórt hajával, véres homlokával, és naponként meghalna a nemzeti igazságért. (...) Tényleg bosszantó, gondoltam röstelkedve, hogy ez a komisz mindennapi élet nem akar alkalmazkodni a mi nagyszerű hivatásunkhoz. Nem akar alkalmat adni a

hősiességre, amit joggal várnak el tőlünk. Rettenetes, hogy a mártírsors osztályosai csak úgy prózában beszélnek, mint akárki fia. Arcpirító elgondolni, hogy minden este lefeküsznek, ágyban alusznak, hadfelszerelés nélkül, reggel felkelnek, közönséges, kicsi dolgok után látnak, valamit mégis esznek ebédre, éppen úgy születnek, házasodnak, betegeskednek és elhaláloznak, mint más egyebek. Állítólag – remegve írom le a szót! – néha nevetni és tréfálkozni is merészelnek, jó képet vágnak a rossz játékhoz, időjárásról, vásárról, erről-arról haszontalan beszélgetéseket folytatnak, sőt olyan elvetemültek is akadnak közöttük, akik nem röstellnek színházba, moziba járni, könyveket olvasni, sportolni és egyáltalában élni.”

Némely anyaországiak patetikus kisebbségképének ez a szellemes karikírozása mindmáig találó riposzt azok felé, akik így gondolkodnak, és önmagában semmit sem árulna el a szerző rejtett szándékáról, ámde a deheroizálást olyan gondolatmenettel folytatja, mely nyíltan szakít azokkal a reményekkel, melyeket a kisebbségi hivatáshoz fűzött: „Az erdélyi magyarságot, történelmi tradíciókból és adott helyzetekből kifolyólag, mindig jellemezte bizonyos autonómikus fölfogás, az öncélúság érzése vagy talán csak illúziója, éspedig a magyarországi magyarsággal szemben is. Ehhez az érzéshez vagy illúziójához új helyzetében is gyakran menekült az erdélyi magyarság, és ez gyakorlatilag azzal a jelentőséggel bírt, hogy összetartó erőnek bizonyult létharcában. Ez a »transzszilvanizmus« szélesedett ki publicisták, írók, művészek, egyházi vezetők gondolkozásában olyan akciókká, kísérletekké, melyek az Erdélyben élő román, szász és magyar nép között keresték a szellemi közeledés és a gyakorlati együttélést megkönnyítő kapcso-

latok szálait. Ezen a téren azonban csak nagyon elszigetelt, esetleges jelenségek alakultak ki. Ellenkezőleg: ma már azt lehet mondani, hogy ez a »transzszilvanizmus« megszűnt számba vehető tényezőnek lenni.”

Az előbbi meggyőződéstől való eltávolodás kétségtelen jele a szövegben, hogy a transzszilvanizmust idézőjelbe teszi, hogy az erdélyi szellemben osztozók közt „egyházi vezetőkről” beszél (s ezt nyilván önmagára is érti), és a szóban forgó eszményt, törekvést félreérthetetlen distanciával illúziónak minősíti.

Nem sokkal ezután arról értesülünk, hogy Makkai Sándor gyógykezelés céljából Magyarországon tartózkodik, ez az „állapot” hónapokig tart, s *a betegség, idegkimerültség, mint súlyos érv szolgál hivatkozási alapul* arra, hogy lemondjon a püspöki székről. Ám az utazást előkészítő levelezésben (lásd a debreceni Varga Zsigmond levelét) még szó sincs betegségről, inkább egy olyan okra lehet következtetni, melyet vezető egyházi körökben is titokban tartanak, melyről még levélben sem ajánlatos említést tenni. S miközben a püspökségről való lemondást a betegség, sőt idegbetegség igazolja a világ előtt, magánlevelezésében Makkai (lásd a Jancsónak írt levelet) *az anyaországi szerepvállalás esélyeivel kacérkodik*. Jellemző, hogy e levelekben még nyomatékosabbá teszi a transzszilván gondolattól való eltávolodást, sőt úgy állítja be, mintha sohasem osztozott volna ezekben az eszményekben.

Ellenkezőleg: *áttelepülését úgy értelmezi, mint az erdélyi érdekek szolgálatának* az eddigivel egyenrangú, anyaországi lehetőségét. Így készíti fel barátait arra a szerepváltásra, mely odaát már el is végeztetett, tudniillik arra, hogy rövidesen teológiai tanárként működik Debrecenben.

S miután így tarthatatlanná válik a betegség általi önigazolás, rövidesen közzéteszi a *Nem lehet* című írását, mely – *utólag* – kemény *ideológiai érvrendszerrel legitimálja a kitelepülést* a nyilvánosság előtt. Figyelemre méltó, hogy a baráti levelezésben ilyen érvelés sem ezelőtt, sem ezután nem olvasható. A teljes eltávolodásnak ezt a gesztusát Makkai csak a kinyomtatott írás – esszé, tanulmány – viszonylag személytelen műfajában engedi meg magának, miközben leveleiben továbbra is a szolidaritás jeleit mutatja.

A *Nem lehet*: helyzetjelentés a kisebbségi sors tarthatatlanságáról, és egy olyan stratégia előlegezése, mely a kisebbségi kategóriát mint olyant elvetve az egységes nemzeti egzisztencia visszanyerését, visszaszerzését tűzi ki célul. A cél elérésének módozatáról nem beszél, de a nemzeti eszme európai kivirágzására célozva sejteti, hogy Makkainak nincsenek ellenérzései a nacionalizmus (fasizmus?) európai térhódításával szemben. Ez a bizakodás meglepő fordulat ahhoz az éleslátó és az adott helyen bírálatnak mutakozó megállapításához képest, melyet a *Hősiesség* című szövegében tett az erdélyi szászokra vonatkozólag, akik – *szerinte* – a hitleri „birodalmi” misszió tudatában egy idő után nem hajlandók együttműködni az erdélyi magyarokkal.

Végül, az utolsó idézett Makkai-dokumentum arról tanúskodik, hogy a volt püspök – a megkezdett határváltoztatások bővületében – *a kisebbségi kérdést kizárólag a nemzetállami keretek közt látja megoldhatónak*. Ebben a vonatkozásban döbbenetes az a későbbi írása is, melyben a szélsőséges román nacionalizmus iránti mély tiszteletéről vall: „Romániát és benne Erdélyt is hatalmas belső forradalom rázkódtatta meg: a Vaszgárda mozgalma és tevékenysége. Ez a mozgalom, melyben a román egyházak

eleinte magam is hittem. Öt hónap múlva sem mutatkozott semmi biztosíték arra, hogy belátható időn belül visszatérhessek a küzdelembe. Illetékes tényezőkkel való többszöri megbeszélés és e tényezők hozzájárulása alapján, 1936. május 15-én püspöki állásomról lemondtam.” (*Szolgálatom*. 71. o.)

Az öngazolás mechanizmusát ismerve nem a csúsztatás az, ami meglepő, hanem hogy minden jel szerint aki ezt írja, hiszi is, amit leír...

Hiszen az öngazolásnak már az első fokozata, a betegség is megkérdőjelezhető. A kortársak számára ez legalábbis nagyon átlátszó, minthogy a „kimerültség, az idegbetegség” nem akadályozza meg Makkait abban, hogy a nem kis felelősséggel járó egyetemi tanári szerepet elvállalja. A *Nem lehet* megírása előtt azonban ezt nyilvánosan még senki nem teszi szóvá.

A barátok, hívek (Jancsó, Reményik, Szentimrei stb.) őszinte aggodalmukat fejezik ki a püspök betegsége miatt, s kitelepülése hírét először fenntartásokkal, hitetlenkedve fogadják, a nyilvánosságban cáfolni igyekeznek. Makkai lépését a kialakult szerepelvárás jegyében értelmezik: „Bárki hűtlen lehet az eszméhez. A vezér nem lehet az” – írja Jancsó Béla. Reményik az itt maradók mély fájdalmit szólaltatja meg levelében, Makkaiék elutazását a repatriálások okozta értékvesztés jelképértékű momentumaként idézi fel: „Én ezen az éjszakán végigéltem magamban minden repatriálást és minden temetést, s a kettő majdnem ugyanaz volt. (...) Vajon kinek és minek az elmenetelét kell nekem itt még végignéznem?”

Szentimrei is a püspök személyiségének szimbolikus jelentőségét, a kisebbségi közösségre nézve vitathatatlan szellemi, erkölcsi veszteséget taglalja.

Írásaikban, leveleikben világosan körvonalazódik egy olyan értelmiségi szereptudat, mely szerint az írástudó feladata a közösség szolgálata. Az ő megnyilatkozásai igazolják, hogy a kiemelkedő személyiségbe egy egész közösség eszményei sűrítődnek, nincs olyan tette, megnyilatkozása, melynek a kortársak ne tulajdonítanak társadalmi jelentőséget. Felhatalmazva érzik magukat arra, hogy az egész romániai magyarság nevében, a kollektív érdekekre hivatkozva kérjék számon Makkai döntésének felelősségét.

Ezek a barátok végső soron Makkai minden további lépését jóhiszeműen próbálják megmagyarázni. Ha nem értenek is egyet a *Nem lehet*tel, olyan meghasonlásnak, tragikus fordulatnak látják, melytől legjobban maga a szerző szenved. Legtovább Pilder Mária megy el Makkai pálfordulásának fennkölt, tragikus színezetű értelmezésében, amikor azt állítja, hogy Makkai már erdélyi életében is csupán a közösség iránti szolgálatból, nagy személyes feszültség árán hirdette a reményt, s most lényegében csak azt mondta ki, amit akkor elhallgatott. Ő az egyetlen, aki ezt a lépést erkölcsileg is zökkenőmentesen igazoltnak látja: kétségbe sem vonja a „két” Makkai azonosságát. Ebben a megnyilatkozásban világlik ki a legeggyértelműbben: a legellentmondóbb tettek is igazolást nyerhetnek azáltal, hogy a bálványoknak tekintett személyiség követi el őket.

A kívülről azonban korántsem egy élő szimbólum tragikus meghasonlásaként fogják fel ezt a fordulatot, hanem olykor kíméletlenül fogalmazzák meg a nyilvános motiváció őszintesé-

gével szembeni kételyeiket (Szász Endre, Vuchetich, Ligeti Ernő). Elég, ha csupán Vuchetichet idézem, aki a kivándorlás megideologizálásának fokozatait a leggátlástalanabbul foglalja össze: „Emlékezzünk a *Magunk revíziója* című könyvére, amelyben egészen más húrokat pengetett. Igaz, hogy akkor még közöttünk élt, kisebbségi sorban, bár tűrhető püspöki stallumban, olyan kisebbségi sorsban, melyre most azt mondja, hogy lehetetlenség. Nem lehet – mondja, és ezzel elintézte a maga részéről a problémát. Azzal a könnyedséggel, ahogyan elintézte, amikor egy szép napon fogta magát, és elutazott Magyarországra egyetemi tanárnak. Betegségére hivatkozott. Talán úgy gondolta, hogy a püspök nem lehet beteg, de egyetemi tanárnak a beteg is jó. Mint ahogyan túl jónak tartotta magát ahhoz, hogy sorstársaival és hittestvéreivel megossa a kisebbségi sorsot, és egyszerűen átsétált a határon. És most azt mondja: lehetetlen a kisebbségi élet. (...) Megállapítja, és mint aki jól végezte dolgát, aláakanyarítja nevét (...), és átengedi nekünk a rébusz megfejtését, ha lehetetlen és mégis megvan – mert hiszen a kisebbségi sorsban Európában negyvenmillió ember osztozik –, hogyan lehetséges tehát mégis?” (*Nem lehet.* 125. o.) Bármilyen durván egyszerűsít, ennek a véleménynek is létjogosultsága van: természetzerű, hogy a beavatatlanok így értelmezzék az eseményeket.

Végül, rendkívül jellemző az a vélemény, melyet Lőrinczi László fogalmaz meg mintegy a korabeli huszonévesek, az ifjúság nézőpontjából: „Az erdélyi ifjúság már sok csalódáson ment keresztül, és már megtanulta azt, hogy ne bízzék túlságosan senkiben. Csak saját magában. Nem elbizakodottság akar ez lenni, és nem gőg. Hanem csak egyszerű hit. Ha csakugyan van hitünk, akkor nem félünk: megmaradunk. Ha pedig nincs, akkor kár minden bálványozásért: leomlik a bálvány magától.

Nekünk ez az eset nagyon jó tanulsággal szolgált. Legalább ezután még jobban fogunk vigyázni arra, hogy kiben bízunk. Hadd omoljanak a bálványok!” (*A bálványok leomlanak*. In: Nem lehet. 164. o.) E vélemény pedig azok félelmeit látszik cáfolni, akik Makkai távozásának szimbolikus jelentőségét, az ifjúságra tett demoralizáló, mert bálványromboló hatását előlegezték.

A kitelepülést értelmező vagy egyszerűen csak minősítő válaszokon túl azonban vannak olyan levelek, vitacikkek is, melyek Makkai érveinek érdemi tartalmát vizsgálják, és *a maradás melletti döntést* argumentálják, igazolják. A maradók tipikus ellenérve a kisebbségi sorsban osztozók életének valósága, maga a *gyakorlat*, mely bizonyítani látszik azt, hogy *lehet*, valamint *az erkölcsi helytállás parancsa*, melyet az istenhit vagy az értelmiségi *felelősség* is motivál: a *lehet, mert kell* imperativusa jegyében. (Reményik, Szentimrei és mások.)

Viszonylag kevesen veszik szemügyre és vitatják nyilvánosan, méltó figyelemmel a *Nem lehet*ben megfogalmazódó rendezési alternatívát, mely a Makkai szerint hazugságnak minősült liberalizmussal szemben a nemzetállami integrációban irányozza elő a radikális megoldást: Paál Árpád, Bajcsy-Zsilinszky, a pécsi egyetem Kisebbségi Intézete, Csuka Zoltán, Jócsik Lajos, Szemlér Ferenc és mások (a dokumentumjátékban ezek közül csupán Szemlér Ferenc rendkívül figyelemre méltó tanulmányából emeltem ki egy részletet). Legtöbbjük arra figyelmeztet, hogy a nemzetállami koncepció tarthatatlan, s az új nacionalista és határrendezési törekvések csupán a konfliktusok jövőbeli újabb lehetőségeit hordozzák, a békétlenség és a gyűlölet fenntartását szolgálják.

De mindezekkel kapcsolatban is felmerül a kérdés: Vajon nem működik-e itt is az öngazolás azok részéről, akik tehetetlenségből, kényelemből, az újtól való félelemből, családi érdekből vagy az átvészelés reményében maradtak Erdélyben? Nem indokolt-e megfogalmazni a kételyt: az értelmiségi szereptudat, az erkölcsi helytállás motivációja, ami a maradókat ösztönzi, vajon nem kompenzatív lelki kényszer, mely kárpótolni képes az ittmaradót az egyenjóság hiányáért? S a hetven év alatt hányan profitáltak abból, hogy itt és az anyaországban a „hősi helytállás” dicsfénye övezte őket?

Ezeket a kérdéseket köteles vagyok feltenni még akkor is, ha értékrendemben a szenvedőkkel való szolidaritás egyértelműen fölötte áll az ellenkező értékeknek. Mert elfogulatlanul szemlélni és nem minősíteni kívánom a szóban forgó helyzeteket.

A TÉNYEK ÉS AZ IGAZSÁG

És most térjünk ki arra, ami a vita, az ideológiaalkotás, az élesen eltérő és hevesen kifejtett valóságképek és a kisebbségpolitikai polémiává fajuló sajtóbeli vihar mögött mindvégig meghúzódik: a „rejtett”, az utolsó dokumentumban valódi okként fölmerülő motivációra, mely a korábban idézett szövegekben ott bujkál a sorok között, de sohasem mondja ki senki, melyet különben a *Nem lehet* jegyzetírója (Molnár Gusztáv) is a Makkai kortársai között – szűkebb körben – tudottnak állít, vagyis hogy Makkainak azért kellett távoznia, mert anyósa „a sziguranca fizetett ügynöke volt”, és ezért – a titkosrendőrség birtokában levő terhelő informá-

ciók miatt – a bebörtönözés és a távozás közt kellett választania. Ezek az információk pedig az anyaországi egyházaknak Makkai által elfogadott anyagi támogatására, illetőleg ottani politikusokkal való kapcsolataira vonatkozhattak.

Ez a dokumentum is, akárcsak a többi, nem tény tartalmaz, hanem tudósítást egy tényről, amit ellenőrizni nem lehetett, s ma még kevésbé lehetne. Mi a bizonyíték arra nézve, hogy ez a *valóság*, és nem valamely – szintén az önigazolást szolgáló – *ideológia*?

A két világháború között nem ismerünk olyan esetet, amikor egyházfőt, papot az anyaországi segély elfogadásáért vagy azért börtönöztek volna be, mert ottani politikusokkal találkozott. Bánffy Miklós, Jakabffy Elemér, Balogh Artúr és mások, a román parlament magyar képviselői zavartalanul utazgattak, találkoztak anyaországi politikusokkal, s ez a királyi diktatúra bevezetése és a román fasiszmus előretörése előtt (amikor Makkai kitelepülésére sor került) még nem járhatott végzetes következménnyel. A sajtószabadság megengedte a román kormányok intézkedéseinek, a visszaéléseknek a kemény bírálatát, s ezekre – mint Jakabffy Elemér lapjából, a *Magyar Kisebbségből* kitűnik – a parlamenti interpellációkban is sor került.

Korántsem biztos, hogy a *végzőnek* tetsző ok valóban oly súlyos, hogy ennek következményeképpen a repatriálás elkerülhetetlen volt. Ezzel csupán azt akarom jelezni, hogy bizonyíthatatlan volta megengedi a kérdést: tényről van-e szó vagy olyan „igazságról”, melyet az érintettnek érdekében állott – legalábbis szűk körben – forgalmazni, hogy elfogadhatóvá tegye erkölcsileg az egyetlenényt, ami ellenőrizhető, magát a kivándorlást? Nem az-e a pofonegy-

szerű magyarázat – amint Szekfű Gyula is írja Makkai *Hősiesség* című cikkéről –, hogy a kisebbségi is egyszerű, normális ember, mint mindenki más, és megunta a „hős”, a „mártír” szerepét?

Mindez azt a feltételezést is megengedi, hogy „puszta” tény alig létezik. Ha egyáltalán van valami bizonyosság, akkor az az, hogy vannak tények és vannak valóságképek (vagy: igazságok), ám ezek nem fedik egymást.

A szögmérő kilencven foka és az asztal sarka közt vitathatatlan a megfelelés, de a dokumentumbeli „igazság” nem feltétlenül tényigazság, sőt – ha tüzetesebben megnézzük – csupán „tudósítás” valamely tényről, amit elfed, mert neményt közöl már, hanem óhatatlanul interpretál, magyarázza az eseményt, mely a történész számára – az egykori kortársak értelmezései mögött – rejtve marad. Nem a tényszerűen megragadható „igazság”, hanem a róla szóló elbeszélések, magyarázatok igazságai, tehát többféle igazság (hitigazság) áll előttünk, melyeket elrendezhetünk ugyan valamely hierarchia szerint, mai nézőpontunk alapján, ámde ez nagyon kockázatos. Olyan valóságképek ezek, melyek az adott korban az adott személyek nézőpontjából tekintve igazak, hitigazságként egyenértékűek, és ezért utólag sem rangsorolhatók. Jogosult-e vajon, hogy azt állítsuk, hogy a transzszilvanista „helytállás” példaértékű, de a kitelepülő Makkai választása nem? Személyes opcióként nyilvánvalóan jogosult, de jó, ha tudatában van az ember, hogy ez az „igazság” tényekkel alá nem támasztható hitigazság: ideológia.

A történésznek is illik tartózkodnia attól, hogy egyiket vagy másikat érvényesebbnek tekintse, minthogy az egykori érdekek kényszerítő ereje vagy a hit, a meggyőződés

személyes szabadsága az egyetlen tényező, ami e valóságképeket igazolhatja.

A mai gyakorlat azt bizonyítja, hogy az utókor szereplőinek, a mai utódoknak a sajátos érdekeltsége is észrevétlenül rátelepedhet arra a képre, amit „történelmi hagyományként” forgalmazunk, és ennek megfelelően meglehetősen önkényesen „használjuk”, manipuláljuk azt. „Már Makkai megmondta, hogy...” vagy „Már Reményik megmondta, hogy...” – hallani gyakran a tekintélyérvre hivatkozó önigazolást a mai kisebbségek választásainak indoklásaként. Márpedig minden utólagos igazságszolgáltatás durva önkény: az adott történelmi esemény szükségképpen egyoldalú, ideologikus interpretációja.

A történetnek ez a vetülete a borgei (valamikor még ironikusnak látott) aforizmát juttatja eszembe – „Az igazság nem az, ami megtörtént, hanem az, amiről *azt tartjuk*, hogy megtörtént” –, s ez arra figyelmeztet, hogy valóság- és történelemszemléletünk mennyire ideologikus jellegű. És rádöbbszint arra is, milyen csínján kell bánnunk azokkal a mítoszainkkal, melyeket saját történelmünk egy-egy – számunkra jelesnek tetsző – eseménysorából óhatatlanul megalkotunk.

(1992. június)

A diktatúra intoleranciája

– *Ezelőtt pár héttel még a romániai ellenzék prominens alakjának számított, ami bizony nem életbiztosítás ezen a vidéken. Ma viszont a Nemzetmentő Front Kolozs megyei tanácsának tagja. Kérem, meséljen valamit arról, ami a diktatúra bukása előtt történt.*

– Éppen ma mondtam barátaimnak, hogy egy hete még követtek. Reggel vásárolni indultam a kislányommal, ami nálunk eléggé bonyodalmas szokott lenni, és csak a városban tűnt fel nekem, hogy a nyomunkban vannak. Ez kedden volt, és csütörtökön kitört a forradalom. Ki hitte volna?

Nos, ez a keddi mozzanat életem egy eléggé hosszú szakaszának az utolsó ilyen napja volt. Ez az életszakasz tíz éve kezdődött el. Ekkoriban kezdtem nagyon tudatosan arra törekedni, hogy ne érdekeljen semmi más, csak az, hogy azonos legyek önmagammal. Hogy semmiféle meghasonlás lehetőségét ne engedjem betolakodni az életembe, azaz, soha ne mondjak, ne tegyek mást, mint amit gondolok. Ebbe beletartozott az írás is. 1983-tól kezdődött ennek a rejtett törekvésnek a kifelé való megnyilatkozása. Az *Ellenpontokat* nagy rokonszenvvel fogadtam, és amikor a szerkesztők lebuktak, úgy éreztem, hogy feltétlenül melléjük kell állnom. Ettől kezdve hol kihallgattak, hol nagyon is nyilvánvaló megfigyelés alatt álltam. Azután jött a házkutatás.

1985 volt az egyik legnehezebb évem. Tanítványaimmal közösen tiltakoztunk az ellen, hogy már néhány év óta sorozatosan nagyon távoli vidékekre helyezték őket, és nem a magyar nyelv és irodalom tanáraiként kaptak állást. Ez nagyon megrontotta az egyetem vezetősége és köztem a viszonyt. Ugyanis a Securitate igyekezett az egyetemre hárítani a piszkos munkát. Ebben az egész dologban az volt a legundorítóbb, hogy a kollégáim, akikkel tudományról, erkölcsről, a diákjaimról kellett volna eszmét cserélni, úgy működtek, mint valami gépek, és egyszerűen végrehajtották a szeku által kiadott utasításokat. Különösen 1987-től kezdve, majdnem kihallgatási módszerekkel zaklattak az egyetemen. Negucioiu, aki volt aktivista, s aki jellemző módon még mindig a rektori széket foglalja el, nacionalizmussal, sovínizmussal, irredentizmussal, izgatással, hazaárulással, az egyetemisták szellemi fertőzésével vádolt. Ennek a sorozatnak a 88-as nyár volt a csúcspontja a Szabad Európa Rádióban felolvasott levelem kapcsán, amit újfent a diákjaim érdekében intéztem a miniszter asszonyhoz. Ez után a levél után az egyetem szenátusa elé hívtak, és ott 12 dühös ember bélyegzett meg egyszerre mindenféle vádakkal. A folyamat betetőzéseként, tavaly nyáron, június 20-án házkutatást tartottak, majd kihallgatássorozat kezdődött, házi őrizettel egybekötve, azért, mert kapcsolatot tartottam Doina Cornea asszonnyal, aki volt kolléganőm is. Abból a megfontolásból tettem mindezt, hogy itt, Erdélyben egymásra vagyunk utalva, hogy lehetetlen nem fölvenni és nem tartani vele a kapcsolatot. Egyszerű volt, tulajdonképpen élelmet küldtünk neki a férjével, meg üzeneteket közvetítettem tőle a világ felé. Ezt az ügyet úgy állították be, hogy a gazdasági rendőrség hatáskörébe tartozó

üzérkedéssé degradálódott, tehát a legnevetségesebb és legmegalázóbb vádakkal illettek.

Az utóbbi hónapokban nagyon feszültté vált a helyzet. Történelmi holtvágány – ez volt a főmotívum. Úgy tűnt, hogy itt megszűnt a történelem, a történelem máshol történik. Mi valami félreeső vágányon várunk a csatlakozásra, mindenféle emberi reménység, emberi számítás nélkül. Jellemző, hogy ezt az ifjúság is nagyon megérezte, és éppen az utóbbi hónapokban, amikor hasonló lelkiállapotban voltam. A diákok és általában az ifjúság hangulata az apátiától a dühig, a kétségbeeséstől a tenni akarás lázongó indulatáig számtalan színben nyilatkozott meg.

– *Voltak-e az egyetemisták között konkrét jelei a lázadásra való hajlamnak?*

– Nem, itt Kolozsváron én nem tudok ilyesmiről. Különösen a mi diákjaink körében nem voltak ilyen jelek, legalábbis közösségi értelemben nem. Ebből, gondolom, kitűnik, hogy én sem voltam igazán felkészülve erre a fordulatra. Nagyon jólesően lepett meg a romániai forradalom, mert nem hittük, hogy ez a nép valóban ennyire robbanásszerűen és radikálisan fog szembefordulni a rendszerrel. Rögtön hozzá kell tennem, hogy ez a sok véráldozatot követelő, nagy megmozdulás akkora katarziszt eredményezett ennek a népnek a történelmében, amely által megtisztulva, egyenrangúként lépett azon népek közösségébe, akik itt élnek a Kárpát-medencében.

– *Mi adott erőt a barchoz? Miből merítette, vagy mi volt az, ami kiváltotta az ehhez szükséges kurázsit?*

– Azt hiszem, hogy ebben óriási jelentősége van a hitnek, és ez a hit egy nagyon erős élményhez kapcsolódik. Furcsa módon én akkor jöttem rá, hogy van Isten, azon a napon,

amikor először voltam ott benn az Árpád úti épületben (ma Traian út; itt székel a Securitate – a szerk.). Akkor, annak ellenére, hogy kockára tettem a tanári pályámat, ami számomra mindmáig létfontosságú, úgy éreztem, hogy könnyű szívvel tudok lemondani mindenről azért az ügyért, amiben hiszek, és ehhez óriási erőt adott nekem igazságom tudata. Én mindig hittem, 1983-tól különösen, hogy a mi ügyünk igaz ügy. És hogy ezért dolgozni, küzdeni és szenvedni érdemes. Ennek a hitnek az alapmotívuma az volt, amit Ézsaiás írt: „Igazság által leszel erős, ne gondold a nyomorral, mert nincsen mit félned, és a rettegéssel, mert nem közeleg hozzád.” Valóban így volt, a hit megszabadított a félelemtől. Ez a hit tartott életben szellemileg és erkölcsileg akkor, amikor a kétségbeesés küszöbére kerültem. Ez a hit tagolt bele engem egy időbe, ami nem történelmen kívüli, hanem történelmen felüli idő, amiben van karácsony és van húsvét. A másik pedig a szeretet, és ez összefügg minden más emberi félelmet, ingatagságot, gyengeséget, bűnt ellensúlyozó értékkel. Mindez összekötött ezzel a hazával, amely oly mostoha volt hozzám, ezzel a hazával, amiben hontalan voltam, ahol honvágyam volt.

– *Ebben az időszakban számos nemzetközi tiltakozás volt az ügyében. Volt-e valamilyen hatásuk? Egyáltalán, eljutott-e ide azok híre?*

– Magyarországon élő, volt tanítványaim és barátaim révén valamelyest értesülhettem arról, ami ügyemben külföldön történt. Viszont feszélyezett és időnként bosszantott, hogy ezek a híradások gyakran meghamisítják a tényeket, festett vérzést csinálnak abból, ami ténylegesen van. Számomra nem a hírügynökségek személytelen jelentései voltak a lényegesek, hanem a szomszédom, a

tanítványaim, az ismeretlen emberek szeretetmegnyilvánulásai akkor, amikor éppen zaklattak. Ez a szeretet most még inkább megnyilatkozik, akkor még csak apró jeleit érzékeltem. Természetesen voltak olyanok is, akik elkerültek, de annál többre értékelem azok szerepét, akik mertek hozzám szólni.

– *Azok után, ami az elmúlt napokban történt, hogyan jellemezné a jelenlegi helyzetet?*

– Ami Romániában történt, annyira spontán, különböző helyeken kitört felkelésekből adódott össze, hogy úgy vélem, inkább méretei alapján, mintsem a törekvések tudatosságát tekintve nevezhető forradalomnak. Nem hiszem, hogy az utcára kivonuló tömegeket jól körvonalazott törekvések vezették volna. Mivel inkább spontánnak és program nélkülinek látom, azt hiszem, hogy most egy nagy káosz következik.

Természetesen minden réteg demokráciát akar, miközben talán még az értelmiség nagyobb része sem tudja, mi is a demokrácia. Nekünk, magyaroknak, olyan demokráciára van szükségünk, mely biztosítja a különbözőségek szabadságát és elismeri a kollektív személyiség létjogosultságát. Mindez alapvető a kisebbségek szempontjából. Jelenleg két, egymással ellentétes irányú folyamat megy végbe. A Nemzetmentő Front felvállalta a forradalom képviselését, s ezzel részben ki is sajátította – felülről lefelé, centralizáltan irányítja. Ezzel szemben megindult a társadalom alulról felfelé építkező önszerveződése is, egyelőre főként az értelmiségiek körében, melynek jellemző példája a kolozsvári Magyar Demokrata Tanács (MDT) megalakulása. Jellemző azonban, hogy ezután nyomban megalakult a Magyar Demokrata Szövetség bukaresti csoportosulása, és

az újonnan létrejövő szervezetek egyszerűen csatlakoznak a központhoz, amit én nem tartok üdvösnek.

Engem megdöbrent, hogy mennyire nem világos a mi köreinkben sem az önszerveződés mibenléte. Miért baj az, ha az érdekek tagolódnak és különböznek egymástól? A diktatúra intoleranciája bennünket is áthatott. Nem vagyunk eléggé bölcsek és higgadtak ahhoz, hogy meghallgassuk egymás véleményét, hogy megértsük a másik szempontjait. A demokrácia igazi érvényesülése csak ott lehetséges, ahol egymástól eltérő vélemények is szót kaphatnak. Mármost mindenki arra törekszik, hogy valamilyen egységre jussunk, hogy egyetlen szervezet képviselje a magyarság minden rétegének az érdekét. Ám ez valójában egy értelmiségi felfogás, amely megfelel azok mások érdekeiről, és megpróbálja magyar tömegként integrálni a munkásságot és a parasztságot. Az biztos, hogy a választásokon a romániai magyarságot pusztán etnikai jelszavakkal nem nyerhetjük meg magunknak, bármilyen hangzatosak lennének azok.

– *Gondolom, a románokat sem nyernék meg ezek a jelszavak...*

– Ennél sokkal kevesebb is ellenérzést vált ki bennük. Alighogy megalakult az MDT, a kolozsvári román lapban megjelent egy cikk, melynek címe: *Csak ne siessünk*. A szerző szerint a magyarok megint külön akarnak válni, és nehezményezi, hogy most, amikor közösen fizettünk a győzelemért, a magyarok külön utakat keresnek. Ahelyett, hogy az önszervező társadalom megvalósulásának jogos igényét látnák az MDT-ben – már amennyire demokratának mondható –, rögtön valami nemzetit fedeznek fel benne.

Sajnos, a tanács szerintem még csak nem is az önszervező társadalom igazi megnyilatkozása, mert ha az lenne, akkor nem ülnénk benne együtt olyan emberrel, aki a demokráciának inkább csak „barátja”, mintsem szolgálja. Ezt most azért mondom el, azért tartom szükségesnek nyilvánosságra hozni, mert joggal jegyezték meg többen is, hogy talán azt, amit eddig képviselni próbáltam, beárnyékolja, hogy akik ezt a rendszert elvileg és gyakorlatilag is hatalomra juttatták vagy segítettek hatalomra juttatni, és akik sajnos mindmáig nem szakítottak azzal az alapeszmével, amely ezt a diktatúrát lehetővé tette – s ez a kommunizmus –, még mindig nem mondtak le hatalmi ambícióikról.

– *Ez felvet egy általánosabb kérdést is, hiszen a Ceaușescu-diktatúra teljes apparátusáról van szó, amelynek jó része még mindig fontos szerepet tölt be. Elképzelhetőnek tartja, hogy az új hatalom megszabaduljon a bűnösöktől és a kollaboránsoktól, függetlenül attól, hogy ezek jó vagy rossz szándékkal szolgálták azt?*

– Ez kizárólag a társadalom fellépésén múlik. A régi vezetés nem fog távozni, ha senki sem követeli, hogy tegye. A radikális megoldás nyilván az lenne, ha ezeket az embereket eltávolítanák a vezetésből, ám a Front programjában benne áll, hogy a régi vezetők egyelőre maradjanak a helyükön. És ez is egy fentről kiadott utasítás, s a társadalom alkalmazkodik ehhez. A néhány felelősségteljes gondolkodó ember mellett mindenütt önjelöltek kerülnek pozíciókba, a Front megyei tanácsába például egyszerűen behívtak néhányunkat anélkül, hogy bárkit megválasztottak volna.

Tegnap volt az első összejeövetelünk. Egyszer csak betódul 15-20 fiatal, kemény srácok, akik az első napokban

tankokkal és gépfegyverekkel álltak szemben, hogy márpedig ők meg akarják kérdezni, ezek itt kicsodák. Egészen testközelből kényszerítettek bennünket arra, hogy felálljunk, és bemutatkozzunk, tisztázzuk előéletünket. Itt azért már bajok voltak, mert a jelenlevők nagy része párttag volt, és erről természetesen hallgattak. Márpedig a fiatalok sokkal kevésbé elnézőek az ilyesmivel szemben. Az ilyenszerű fellépés lenne a kívánatos.

– *Hogyan látja a magyar–román viszony további alakulását? Az már az eddigiek alapján is nyilvánvaló, hogy ennek lényeges javulása nélkül nem érhető el a magyar kisebbség helyzetének javulása sem.*

– Együtt kell működnünk a románokkal a demokrácia kialakításában. De ennek nem csupán a személyes szabadság biztosítékait kell tartalmaznia, hanem az önkormányzathoz, az önszerveződéshez való jogot is, ami, azt hiszem, a legtermészetesebb közege lenne egy olyan társadalomnak, amely a magyarok számára is elfogadható életfeltételeket biztosítana. A helyi önkormányzatok teremtenék meg a magyarság politikai betagozódásának feltételeit a román társadalomba. A román–magyar viszonyt nagyon megterheli az a múlt, melyet mindannyian jól ismerünk. Hiába vagyunk úgymond egymásra utaltak, ha ezt az érdekközösséget előítéletek fedik el. Ezek kölcsönös előítéletek. Még a román társadalom legjobbjaiban is él az a meggyőződés, hogy a mi érdektagoltságra való törekvésünk, amely természetesen nemzeti, etnikai színezetű, a románság elleni törekvésként értékelendő. Nekem úgy tűnik, nem tudják megérteni, hogy számunkra nem elegendő az egyenlőség, ha nincs biztosítva a különbözőség joga. Ez minden polgári társadalomban természetesnek számít, de itt – nem utolsó-

sorban nemzetiségi vonatkozásai miatt – román részről ellenséges fogadtatásban részesül. Doina Cornea hozzám intézett válaszevele, amely most jelent meg a Tribunában anélkül, hogy az én levelem is közölték volna, nos, ez a levél olyan kitételeket tartalmaz, hogy a magyarokat semmilyen diszkrimináció nem érte Romániában, éppen annyira nyomtak el bennünket, amennyire a románokat. Ez nem más, mint a Ceaușescu-féle politika hangoztatása, jóllehet más alapról. Jellemző, hogy az oktatás kapcsán azt írja, hogy a jogászok, orvosok és bizonyos szakemberek képzése csakis román nyelven történjék. Különben is, mondja, bizonyos számarányok betartására kell törekedni, ami nem más, mint a numerus clausus egyik formája. Egyszerűen ilyesmik nehezítik a dolgok tisztázását. Attól félek, és erre számos jel utal, hogy ezek az előítéletek továbbra is pompásan működnek. Nem nézik jóhiszeműen azt, amit mi, erdélyiek csinálunk.

– *Rendben van, de akkor hogyan tovább? Van-e erre nézve valamilyen konkrét elképzelése az MDT-nek?*

– Az MDT-nek egyelőre csak egy vázlatos nyilatkozata van, amely semmiképpen nem nevezhető programnak. Ezen most dolgozunk. Programunk lényeges eleme az autonómia követelése, ami nem kötődne területhez, hiszen Erdélyen kívül is élnek magyarok. Egyszerűen arról van szó, hogy nem érjük be a nemzetiségi, anyanyelvi jogok követelésével, hanem minden szinten érvényesíteni akarjuk a magyar politikai érdekképviselőket. Ehhez egy országos magyar pártnak kell alakulnia, amely a magyarság érdekeit képviselné országos szinten. Helyi szinten viszont, ahol a magyarok számosságban élnek, az önkormányzatok megalakulása jelentené az autonómiát. A helyi önkormányzat a

közigazgatás kétnyelvűségét is jelentené, hiszen enélkül nehezen képzelhető el, hogy a magyar kisebbség egyenrangú partnerként tudna tárgyalni a helyi hatalom képviselőivel. Az általunk vázolt megoldás tehát a helyi önkormányzaton alapuló demokráciát tartja kívánatosnak azzal, hogy országos szinten az egységes magyar párt képviselné a kisebbség érdekeit. Nagyon fontos lenne az intézményrendszer újraépítése. Ám ez nem fog könnyen menni, nem beszélve annak bővítéséről. A neheze mindenestre még csak ezután következik.

– *Nincs ellentmondás az alulról szerveződő társadalom és a kisebbség érdekeit egységesen képviselő egyetlen párt eszméje között?*

– Biztosan egészségesebb lenne, ha a különböző érdekeket különböző pártok képviselnék. Az országos magyar pártot éppen ezért nagyon rugalmas képződménynek képzelem el, amely nem akarná integrálni a különféle érdekeket, ehelyett mintegy a különféle erők koalíciójaként működhetne, amelyek a fenyegetettség helyzetében kénytelenek egymással érdekközösséget vállalni. Amit eddig tettünk, az kizárólag az értelmiség érdekképviselőjeként jellemezhető. Az MDT-be eddig például nemigen jelentkeztek munkások. Volt, aki elmondta, hogy semmilyen biztosítékot nem lát arra nézve, hogy ez a szervezet az ő érdekeit is képviselni fogja. Azt azonban egyelőre nem tudom, hogy ez miként lenne lehetséges.

– *Egyvalamit azért nem látok pontosan. Ön végig úgy beszélt a MDT-ről, mint egy független szervezetről, miközben, ha jól tudom, önök is csatlakoztak az MDSZ-bez. Hogy is van ez?*

– A mi kezdeményezésünk valóban független volt, de régi jó romániai szokás szerint, sajnos, közzétettünk egy csatlakozó nyilatkozatot. Én nem tartom helyesnek ezt a divatot, amit a Nemzetmentő Front és az MDSZ szervezetei érvényesítenek. A diktatúrában is így zajlott minden, csak akkor még kemény módszerekkel, most meg inkább lágyakkal. Már csak azért sem tartom helyesnek, mert a mi szervezetünk megelőzte az MDSZ megalakulását. Ez bizony könnyen élét veheti annak az ellenzékiiségnek, annak a radikalizmusnak, ami a kezdetekben jellemezte szervezetünket. Sajnos még nem volt időm mindent átgondolni, az események egyszerűen nem tették lehetővé. Másrészt én nem vagyok politikus. Mindaz, amit elmondtam, egy olyan értelmiségi képe a pillanatnyi helyzetről, aki az utóbbi időkben politológiai és társadalomtudományi munkákat is olvasott, mert kénytelen volt olvasni.

*(A beszélgetést Keszthelyi András és Krizsán Árpád készítette
1989. december 29-én Kolozsvárott)*

Hívő jelenlét

Karácsonytól nagypéntekig

AZ IGAZSÁG KARÁCSONYA

...De vajon az-e? Valóban beigazolódnak-e a várakozásaink? Szolgáltatnak-e igazságot az ország népének és ezen belül nekünk, a magyar nemzetiségnek? Még bennünk vannak a görcsök, melyeket ez a hosszú elnyomás okozott a lelkünkben: a másodrangú állampolgár megalázottsága, az örökös óvatosság szorongása, a félelem, ami nem engedi, hogy örömünk teljes legyen. Hogy valóban felszabadultan kiálthassuk mi is, a magunk nyelvén: SZABADSÁG! Nem is kiáltozunk. Még nem merünk. Azoknak szurkolunk, akik most Bukarestben, Temesváron, más városainkban, de legfőképpen itt, Kolozsváron kezükbe vették a Romániában élő népek sorsát. Íme, már leírhatjuk városunk nevét magyarul is. De mi még nem fogalmazhattunk meg politikai programot, nem intézkedhettünk önállóan. Meg kell várnunk, hogy a zajos forradalmi hangulat némileg elüljön, és leülhessünk egy asztalhoz a sokat szenvedett román nép hiteles képviselőivel.

Ma, huszonkettedikén délelőtt megadatott, hogy ismét találkozzunk – most már szabadon – Doina Corneával. Az őt kísérő, lelkes hangulatú tüntetők tömegében üdvözlöttük egymást: megölelt, láthatólag ő is örült a találkozásnak. A meggyilkoltak emlékére gyújtott gyertyák és a koszorúk mellett elidőztünk. Féjjemmel szorongva gondoltunk az összegyűlt tüntetők tömegeire, akik a páncélkocsik és a zord rohamosztagok előtt vonultak el. Vajon ma is löni fognak? Nem láthattam előre, hogy mintegy félóra múlva minek a tanúi, résztvevői leszünk.

Az ortodox katedrális előtt összegyűlt tömeg fegyelmezett lelkesedése és méltósága magához vonzott bennünket is. Ki hitte volna tegnap, hogy a véres erőszak után ma hangszórókat szerelhet a nép a templom homlokzatára, hogy szóhoz juttassa saját képviselőit? A „făra violență” (erőszak nélkül) feliratú transzparens mögött egyszerre megjelent a Doina Corneát kísérő menet, és a templom lépcsőin szónoklatokra készült az ellenzék: köztük Doina Cornea is. A menetben dr. Vasilescu Gheorghe, az ismert ellenzéki ügyvéd kínálta a karját nekem is: menjek velük. A nyáron egy időben, közös ügy miatt voltunk az állambiztonság őrizetében. Most mégis jobbnak láttam, ha férjemmel együtt inkább a közönséget gyarapítjuk.

A katedrális körül semmi jelét nem láttam a demokrácia gyermekbetegségeinek, nem volt fejvesztettség, sem kapkodó lelkendezés. Felemelő nyugalom, szervezettség jellemezte a tüntetőket. Ez főként a szónokok érdeme volt, köztük a Cornea asszonyé, aki ebben a történelmi pillanatban a munkások és a diákság szerepét méltatta.

A kifejezéstelen, bezárkózó arcok helyett most végre emberi arcokat láttam. És ez a tömeg nemcsak arra volt képes, hogy – teljes joggal – követelőző jelszavakat harsogjon, s ujjongva éltesse a szabadságot. Ugyanez a tömeg az ortodox egyház képviselőinek felszólítására térdre ereszkedett. Ez a lelkében megnyomorított nép, akit évtizedekig egyéni és kollektív megaláztatások sújtottak, most Istenhez imádkozott. Mintegy kétezer ember – románok és magyarok – együtt mondták a Miatyánkot, ki-ki a maga nyelvén. A páncélkocsik árnyékában is, békésen, lélekben immár szabadon.

Karácsony közeledik. Olyan újjászületés, ami a szabadságot ígéri: hogy nem térdepelünk többé földi hatalmak előtt.

HÍVÓ JELENLÉT

A történelem bennünket is szólít. És most már nem kell rejtőzködnünk. Nyugodtan válaszolhatunk, ki-ki a maga nevében: jelen vagyok. Jelen lenni a világban, a történelemben azt jelenti, módunkban áll vállalni teljes önmagunkat, részt kérni a szabadsággal együtt járó felelősségből, amit a cselekvés feltételez. Most a helyzetünk kínálja az esélyt a beleszólásra, az őszinte párbeszédre, a személyes és közös tettekre, az önmegvalósításra. Arra, hogy ne kiszolgáltatott tárgyak, hanem cselekvő alanyok legyünk egy olyan társadalomban, amit nem elidegenedett hatalmak irányítanak, hanem mi magunk alakíthatunk otthonunkká a magunk és az utódaink számára.

Ez a jelenlét azonban egyáltalán nem kényelmes állapot. Vállalni azt, hogy benne vagy a világban, részt veszel a történelemben, nem kis kockázatot jelent. Cselekedni a nekünk adatott időben, tartalommal töltöni ki a múltó pillanatot, ez magában hordja a tévedések, hibák, bűnök veszélyét. Az élet márpedig irreverzibilis. Ezért kísért a jóvátehetetlen cselekvés réme.

Az értékeknek ebben a zűrzavarában, amikor minden emberi törekvés szabadon szóhoz juthat, amikor mindenféle érdek kifejeződhetik és szembekerülhet a másokéval, nagy tere van az agresszivitásnak. Szabadon nyilvánulnak meg az emberi alkatok, az indulatosság, a türelmetlenség, az uralkodás vágya, a gyűlölet is. Teret kap az öncélú huzakodás, a nagyhangúság, a gyengék pedig fejüket kapkodva kérdezhetik: Ha ennyire nincs rend, nem lenne jobb visszatérni a központosított hatalomhoz? Hányan

aggódnak értünk vagy a fiatalabbakért: hova vezethet ez a felajzott lelkesedés, érdekmegoszlás, ez a káosz?

Néha magam is érzem a jelenlétnek a személyes és közösségi kockázatait. Kimerítő napok után, amikor a mérleg azt mutatja, nem mozdult előre semmi. Vagy mikor türelmetlen, kétségbeesett, gyűlölködő vagy szorongó emberekkel találkozom, akik csak a negatív jelenségeket látják, és elveszítik reményüket, hogy lehetséges a kibontakozás. Akkor látom, micsoda fizikai és erkölcsi teher jelen lenni, holott megtehetném, hogy félreálljak. Mennyivel kényelmesebb dolog volt nem venni részt a társadalmi életben. Mennyivel egyértelműbb volt szemben ülni a szekusokkal, tudni, hogy kikkel van dolgom, érteni céljaikat és ennek megfelelően reagálni.

Most a legjobb szándékú emberek is ellenfelekké válnak, s milyen nehéz érteni egymást nem egyértelmű helyzetekben és kérdésekben. Milyen elszomorító a megértés hiánya akkor, amikor egyaránt jogosak, ám különbözők az érdekek. Ebben a kuszaságban jön a kívánság: kilépni ebből az egészből a csendes szellemi munka, a magánélet szférájába. Még imádkozni sincs időnk.

De van egy erő, ami nem engedi meg, hogy félreállj, meghúzd magad. Akkor sem engedte meg, amikor jelen lenni egyenlő volt a létbiztonság veszélyeztetésével. És ez az erő a hit.

A hívő jelenlét egyet jelent azzal, hogy a világ minden kihívását vállalod. Mert hiszel az igazságban, amit a világ kivetett vagy még ma is kivet magából, letagad és kitagad, sárral dobál vagy nevetségesnek állít. De ezért az igazságért mégis benne maradsz a világban. A hívő emberek többsége évtizedekig arra kényszerült, hogy bujkálva éljen, maszkkal

rejtse el meggyőződését. A jelenlét jogától kétszeresen megfosztva palástolta igazi önmagát, egyházzal való kapcsolatát. Pedig a hit az az erő, amit nem rejtegetni, hanem világotlatni kell, hogy erőre kaphassanak mások is. A hívő jelenlét sugárzik, és visszaverődik a környezetről akkor is, ha diktatúra van. Az igazság tudata kötelezi erre.

Amikor Jézus a tanítványaiért imádkozik, így beszél: „Átadtam nekik tanításodat, de a világ gyűlölte őket, mert nem a világból valók, amint én sem vagyok a világból való. Nem azt kérem tőled, hogy vedd ki őket a világból, hanem, hogy óvd meg őket a gonosztól. Hiszen nem a világból valók, amint én sem vagyok a világból való. Szenteld meg őket az igazságban, mert hiszen a tanításod igazság. Amint te a világba küldtél, úgy küldöm én is őket a világba.” (János 17, 14–18.)

A világ kihívásai közepette megállni ma is nehéz. Jézus imája azért az áldásért folyamodik, hogy tanítványai az igazság képviselői lehessenek. Hinni az Igazságban nemcsak a személyes hitélet feltétele, hanem alapja annak is, hogy az ember meg ne rendüljön az értékeknek ebben a földrengésében, amikor még korántsem nyilvánvaló, hogy az emberi méltóság, a különbözőség személyes és kollektív joga zavartalanul érvényesülhet. A hit által lehet legyőzni a menekülés, a félreállítás ösztönét akkor, amikor folyton szembekerülünk az igazságtalanság, a hamiskodás, a kirekesztés vagy megbélyegzés jelenségeivel. Néha nagyon-nagyon jó lenne megpihenni, óvni a belső békét, a csendet, a lélek rendjét, ami a világ káoszában felborulni látszik. Tartózkodni a szennytől, ami már-már törvényszerűen adódik abból, hogy az ember jelen van a közéletben, a

politikában, érdekek kereszteződnek benne és erkölcsi nyomás nehezedik rá.

„Nem azt kérem tőled, hogy vedd ki őket a világból” – mondja Jézus. A hívő ember tehát nem kérhet magának felmentést a szenvedő emberek, a világ terhei alól. Mert a hívő ember nem önmagáért való.

EURÓPA SZÍNE ELŐTT

Fényképeket nézegetek a marosvásárhelyi feliratokról, röpcédulákról: „Jos cu ungurii!” (Le a magyarokkal!), „Noi sîntem poporul, voi sînteți gunoiul!” (Mi vagyunk a nép, ti vagytok a szemét!) És – sajnós – igazolva látom, amit január 12-én éreztem azon a gyászmisén, melyet ortodox szertartás szerint celebráltak a Hősök temetőjében. Amikor a liturgikus énekbe a pópa beleszötte az elesettek – Ion, Csaba, Horia, Attila, Călin – nevét, nemcsak azért szorult el a szívem, hogy milyen fiatalon áldozták életüket a mi szabadságunkért, hanem belém nyilallt a sejtés, hogy nemsokára elfelejtődik a névsor, amelyben válogatás nélkül együtt vannak románok és magyarok. Együtt vannak a halálban, mely véglegesen eltörli a nemzetiségi különbségeket is. Mindegyikük egyenlő módon személyes árat fizetett azért, hogy nekünk, a túlélőknek, emberhez méltó életünk lehessen. Az emberhez méltó élet pedig jogokat feltételez, amelyek biztosítják, hogy ki-ki a képességei szerint szabadon megvalósíthassa önmagát. Egyetemes normák alapján a jog mindenkit megillet, arra szolgál, hogy egyenlő esélyeket adjon a társadalom minden tagja számára, hogy teszem azt, Cornel, János, Emil és Franz egyaránt érvényesíteni tudja érdekeit. És a jog ugyanakkor

mértéket állít a szabadságnak, hogy saját érdekeit követve senki se sérthesse mások érdekeit.

„Le a magyarokkal!” – olvasom a jelszót, és megállapítom, hogy sejtésem beigazolódtott, feledésbe merült a névsor, és nagy tömegek vitatják el tőlünk – ezzel a jelszóval élve – az egyenlő esélyeket.

Le a diktatúrával! – skandáltuk együtt a tüntetéseken. Le azzal a hatalommal, amely mindannyiunkat megfosztott attól, hogy emberi életet élhessünk, hogy személyes és kollektív identitásunkat kifejezhessük, hogy gyakorolhassuk állampolgári jogainkat. Le azzal a hatalommal, amely eltörölte a különbözés jogát, és az emberi személyiség értékét lefokozva mindenkit egynemű, arctalan tömeggé akart összegyúrni. Le azzal az intézménnyel, amely a kényszer, az erőszak eszközeivel irányított! Minden hatalom hasonló jelszavakat használ a zsarnoki hatalmak ellen, minden forradalom egy uralkodó, elidegenedett, társadalomellenes intézményt akar megszüntetni.

Most ezt halljuk és olvassuk: Le a magyarokkal! Egy hete a kolozsvári 21-es számú iskola IX. A osztályának tábláján is megjelent ez a mondat. Az osztály többi tagjai írták fel a tizenöt magyar tanuló ellen, mintha ők valamiféle uralkodó hatalom lennének, holott arról sem tehetnek, hogy ugyanabba az osztályba kell járniuk.

Kit nyomunk el mi, magyarok? Vagy elnyomásnak minősül az a törekvés, hogy érvényesíteni akarjuk állampolgári jogainkat? Kinek a jogait sérti az a gyermek, aki magyar osztályba, magyar iskolába akar járni, hogy az önkifejezésben ne korlátozza semmilyen kényszer? Mit veszünk el mi a román nemzettől azzal, hogy két iskola között visszacseréljük az átvezényelt osztályokat? Ki veszít, ha új román iskola

létesül külön épületben a magyar líceumokból kivont osztályokkal? A román tanulók román iskolában, a magyarok magyarban fognak tanulni. Nem sértjük ezzel senki jogait.

Nyilvánvaló, hogy néhány román tanárnak most nehezebb lesz a teljes normát biztosítani. Hiszen magyar osztályokba rendeződtek azok a tanulók, akiknek eddig nem volt joguk magyarul tanulni, a román osztályok száma pedig csökkent. Ez olyan szociális probléma, amit minden esetben meg kell oldani. De az előállott pillanatnyi személyes létbizonytalanságért nem a magyarok a bűnösök, hanem az a rendszer, amely természetellenes iskolapolitikát folytatott. A megoldás pedig nem az, hogy fenntartsuk a régi rendszerben létrejött igazságtalanságokat, és ehhez olyan ideológiát kerekítsünk, amely a magyarokra hárítja át az egész felelősséget az előállott helyzetért, hanem hogy józanul belássuk: igazságtalan volt a helyzet, és együtt kell keresnünk a megoldást mindannyiunk, az egész ország érdekében.

A Romániában végbement forradalmi változás az egész világ tiszteletét kivívta. De a nemzet jó hírét veszélyeztetik azok a mozgalmak, tüntetések, melyek a „Le a magyarokkal!” jelszót tűzik a zászlajukra, és a nemzeti érzelmek felszításával próbálnak ellenállni annak a folyamatnak, amely a kisebbségi jogok érvényesítése terén elkezdődött. Amikor egész Európában természetessé vált a kisebbségi jogok védelme, amikor nemcsak a záróokmányokban, hanem a gyakorlatban is szemlélhetjük a kollektív jogok érvényesítését. A szervezett magyarelleses mozgalmakkal Románia újra elveszítheti véráldozatok árán kivívott presztízsét.

A nemzetközi közvélemény már évtizedek óta tisztában van a méltatlan helyzettel, amiben a romániai kisebbségek éltek. Akkoriban egyértelmű volt, hogy minden rossznak a kútfeje a nacionalista színezetű diktatúra. Most azonban a román nép tömegeit uszítják titokzatos erők a magyar kisebbség ellen. Minden józanul gondolkodó ember számára világos, hogy egy kisebbség békés küzdelme az emberi jogokért nem veszélyeztetheti a többség létérdekeit. Ezért egyáltalán nem megalapozatlan az aggodalom: Mi lesz, ha a fasisztoid jelszavakkal felingerelt román tömegek erőszakhoz folyamodnak?

Mi, magyarok, nem engedhetjük meg magunknak, hogy elveszítsük a türelmünket és józanságunkat. Az elszabadult indulatokkal szemben csak egy fegyverünk van, és ez annak a tudata, hogy igazságunk nem valami szubjektív, nacionalista érzelem, hanem az emberi jogok nemzetközi normáival egyező törekvés elvi alapja. Európában minden civilizált, demokratikus nemzet a kisebbségek védelmére törekszik. Csak abban bízhatunk, hogy a román nemzet demokratikus erői hasonló célokat követnek, és nem akarják, hogy Románia újra kirekessze magát az európai népek közösségéből. Ez a meggyőződés adhat erőt, türelmet, hogy ne magunk próbáljunk folyton igazságot szolgáltatni magunknak, hanem támaszkodjunk az elfogulatlan nemzetközi fórumok véleményére is. A történelem ezúttal nekünk dolgozik.

(1989. december 23.–1990. április)

Gyanakvás helyett dialógust*

Terméketlen az olyan vita, melyben a fogalmak tisztázatlanok. Ahhoz, hogy eredményes legyen, lehetőleg egyetemes érvényű meghatározást kell adni minden kulcsfogalomnak, és kerülni kell a partikuláris értelmezéseket, melyekben a rejtett érdekeltség működik. Ilyen kulcsfogalom manapság az autonómia.

Az ember autonóm lény. Létezési módjához tartozik, hogy személyiség: öntudatos szellem, aki képes felelősen dönteni, meghatározni és „cselekvésre determinálni önmagát” (Spinoza). Ebből ered a méltósága. Az emberi személyiség természetes törekvése, hogy fenntartsa önmagát, de minden más élőlénytől abban különbözik, hogy számára ez az önfenntartás csak az autonómia megőrzésével lehet teljes. Az önrendelkezés megőrzése a személyes szabadság feltétele. Ebben az összefüggésben az autonómia filozófiai-erkölcsi fogalom. Mindannyiunk személyes szabadságára vonatkozik, minden emberi lényre egyaránt érvényes értéket jelent.

Ezen az etikai alapon nyugszik az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata: „Minden emberi lény szabadnak születik, és egyenlő méltósága és joga van.” Egyenlő joga van tehát szabadsága kinyilvánításához, az önmeghatározáshoz és önrendelkezéshez. A szabadságjogok biztosítják, hogy

* Elhangzott Kolozsváron 1990 februárjában, az azonos című román-magyar tanácskozáson.

minden személyiség – identitását megőrizve – megvalósíthassa önmagát, kibontakoztathassa képességeit, egyenrangú állampolgára legyen saját hazájának.

A személyiség identitása azonban nem csupán egyedi sajátosságok összege: beleépül a közösségi hovatartozás is. A nyelv, amelyen önmagára eszmél, a nemzetiség, amelynek az adott nyelv révén tagja lesz, a kultúra, melyet általa elsajátít. Tágabb értelemben a szülőföld, a lakóhely is részévé válik az identitásnak (ezért beszélhetünk lokálpatriótákról). A szabadságjogok biztosítják, hogy a személyiség saját közösségi hovatartozásának megfelelően – lakóhelyi, nyelvi, nemzeti, kulturális, vallási sajátosságait megőrizve – bontakoztassa ki képességeit, és ezekkel együtt lehessen egyenrangú polgára a hazának, amelyben él. Ezen a jogon alapszik a közösségi autonómia fogalma.

A közösségi autonómia olyan közigazgatási fogalom, amely a modern demokráciák alapfogalmai közé tartozik. Összefügg azzal, hogy a demokratikus társadalom alulról fölfelé építkezik: ez a struktúra a biztosítéka annak, hogy a személyiségek és közösségek sajátos érdekei érvényesülni tudjanak, ne korlátozza őket centralizált hatalmi gépezet. Ilyen társadalomban mindenekelőtt érvényre juthat a közösségi autonómiák legelemibb közigazgatási megnyilvánulása: a község, a város, a megye helyhatósági önállósága, ami abban áll, hogy a települések gazdasági-társadalmi-kulturális élete a sajátos feltételekhez és érdekekhez igazodik. Ez nemcsak a helyi lakosság, hanem az egész ország javát szolgálja, mert módot ad, hogy az állampolgárok – sajátjuknak érezve a települést – a legnagyobb felelősséggel gazdálkodjanak, beruházásokra és önkéntes társadalmi munkákra is vállalkozzanak. Ezt ösztönzi a piacgazdálkodás

is. Ha a lakosság nem érzi magáénak a települést, a földeket és a várost, ahol él, nem érzi annak szükségét sem, hogy gazdasági-kulturális szempontból mind többre és többre törekedjék. A helyi autonómia a biztosítéka annak, hogy a község, a város, a megye lakossága – saját köréből választott vezetőkkel az élén otthon érezze magát szűkebb és tágabb hazájában. És Európában minden jogállam a települések önkormányzatát, a helyi autonómiát ösztönzi, szavatolja. Ez ugyanis az egész állam érdeke: lojális állampolgárai csak olyan államnak lehetnek, amelyik a szabadságjogokat – személyes és közösségi értelemben – egyaránt biztosítja.

Az elmondottak igazsága – véleményem szerint – olyan közhely, amit, legalábbis az értelmiségnek, általában tudni illenék. Csakhogy itt nálunk, főleg román körökben, mintha nem ismernék az autonómia fogalmának egyetemes etikai, jogi és politikai tartalmait. Az autonómia kifejezést többnyire úgy értékelik, mint a magyar kisebbség nacionalizmusát rejtegető trójai falovat, amely a román állam integritását veszélyezteti. Így az autonómia szónak olyan jelentést tulajdonítanak, ami nemcsak a magyarok demokratikus törekvéseivel szemben mutat rosszhiszeműséget, hanem éppenséggel árt a román demokrácia általános érdekeinek. Hiszen a politikai kultúra elsajátítása az egész ország lakosságának érdeke, enélkül nem tudhatja megnevezni saját jogos törekvéseit sem.

Amiképpen az autonómia minden személy alapvető tulajdonsága, éppúgy alapvető egy igazi demokráciában a helyhatósági autonómia. Ez nálunk együtt járna az átkos emléké központosított hatalom megszüntetésével, a túlcentralizált államszerkezet, az egypártrendszerű politikai önkény felszámolásával.

Vajon a Mehedinti vagy Dolj megyei községnek vagy városnak nem válik javára, hogy sajátos gazdasági-társadalmi-kulturális érdekeinek megfelelően igazgassa önmagát? Vajon a román nemzetnek nem érdeke az alulról fölfelé, önszervezés útján formálódó civil társadalom, amely az egyedüli lehetőség arra, hogy szabad emberek szabad közösségei éljenek egymás mellett? Vajon a személyes és közösségi autonómiát, ami a lelke mélyén minden igazi demokratának – a románnak is – érdeke, lehet-e korlátozni nemzeti megfontolások, avagy hiúságok alapján? Lehet, de mihez vezet ez? Ami jár Craiovának, az nem járhat Sepsiszentgyörgynek? Ami jár a román helyi közösségeknek, az nem illeti meg a magyar nemzetiségű állampolgárok közösségeit? Avagy a kisebbségekre is kiterjesztett – azaz következetes – demokrácia sérti a románok jogait? Az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatának melyik cikkelye alapján lehetne ezt bebizonyítani?

Demokrácia – eddig és ne tovább?! A kisebbségeknél álljunk meg? Milyen demokrácia az, amelyikben működik a diszkrimináció? Alapítsunk pártokat, egyesületeket, intézményeket a nemzeti politikai-kulturális törekvések minél színvonalasabb és többszólamú kifejezése érdekében! De magyarokat ne! Tartsunk demokratikus helyhatósági választásokat, melyekből a legjobb vezetők kerüljenek a települések élére! Csak a magyarok ne! Még a magyar többségű településeken se! Mert – és vannak ilyen demagóg érvek is – az veszélyeztetné a demokráciát. Legyen jogunk az oktatás minden fokához olyan iskolákban, amilyeneket gyermekeinknek igényelünk! Csak a magyaroknak ne! Nekik csak olyan iskolákhoz legyen joguk, amilyenekben mi akarjuk látni őket! Mi ez, ha nem a jogok korlátozása totalitárius

nemzeti alapon? Akár azon az áron is, hogy ellentmondásba keveredünk saját alapelveinkkel, melyekre hivatkozunk, figyelmen kívül hagyjuk a nemzetközi egyezményeket, és – ami a legsúlyosabb – a politikai fogalomzavarokkal továbbra is sötétségben tartjuk a román nép tömegeit.

Sajnos, a fogalomtisztázás, a felvilágosítás helyett az értelmiség egy része most azzal foglalkozik, hogy megszervezi a többség önvédelmét a kisebbség „agresszivitása” ellen, pedig a kisebbségnek semmi ereje, hatalma nincs. Csupán a nehéz évtizedek alatt elméletileg elsajátított és dédelgetett fogalmai vannak a jogról és a szabadságról.

(1990. február)

Demokrácia és nemzetiség*

Ember vagyok és magyar. Emberi minőségem szükségszerű, nemzetiségem véletlen.

Szükségem van erre a Montaigne-parafrázisra, hogy a továbbiakban a demokrácia és a nemzetiség értékének ideális viszonyáról szólhassak. Mert az előbbi modellre alapozom ezt a viszonyt is: demokrata vagyok és magyar. A sorrend ugyanolyan fontos, mint előbb. És véleményem szerint csak ilyen értékhierarchia szavatolhatja, hogy európai nyelven beszéljünk.

Személy szerint a keresztény minőséget mindezek elé helyezném. Azt, ami bennünk közös, transzcendentális érték, ami emberi gyarlóságaink ellenére magasabb szinten összeköt, és magunk fölé emel. Bármilyen módon meggyaláztuk is a történelemben, ez az imago Dei maradványa bennünk. Kétezer éve ezt az imperativust állítja elénk Európa. És kétezer éve kínálja Isten a kegyelmet a javíthatatlan emberiségnek, nekünk, akik viszont – úgy látszik – még mindig képtelenek vagyunk az egymás iránti irgalomra.

De most maradjunk az előbb javasolt kiindulópontnál. Az elsődleges, a meghatározó érték emberi minőségünk és benne mindaz, amit az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatko-

* Elhangzott a román értelmiségiekkel rendezett, a párbeszédet szorgalmazó találkozón Bukarestben, 1990. márc. 4-én.

zata – az első cikkely – megfogalmaz. A nemzeti hovatartozás pedig olyan sajátos érték, aminek ez a Nyilatkozat – a második cikkely – védelmet ír elő. Ez szentesíti a különbözős jogát. Mert véletlen ugyan, hogy ki milyen nemzetiségű, de különbözőségünk ténye éppolyan egyetemes, mint az, hogy egyenlő méltósággal születünk.

Hiszem, hogy a jelenlevők hasonló premisszákat állítva közelítenék meg a kérdést. Aki európainak és demokratának vallja magát, elfogadja az értékeknek ezt a sorrendjét, az egyetemeset és a sajátost sohasem cseréli fel. Ha montaigne-i modellben gondolkodik, akkor előbb demokrata és csak azután magyar vagy román. Ez a sorrend nem jelentheti soha a nemzeti különbségek egybemosását, nem szolgálhat ürügyül arra, hogy egyik vagy másik nemzetiség érdeke csorbát szenvedjen. Hanem éppenséggel azt jelenti, hogy emberi minőségem, demokrata minőségem képessé tesz arra, hogy megértsem a másik nemzetiség érdekeit, melyek különböznek a mienkétől. De az ember és ember közötti összetartozás egyetemes kifejezője, az ethosz az, ami átlépheti a különböző érdekszférák korlátait. Az ethosz lehet a közös nevező a különböző nemzetiségű demokraták között, alap a megegyezésre és alap a sorrendcserére: hogy a hagyományosan elsődleges nemzeti szempontokat alárendelje a demokrácia szempontjainak.

Persze, lehet találkozni olyanokkal is – sokan vannak még –, akik azt állítják, hogy a demokrácia nem más, mint a többségi akarat érvényesítése a kisebbség fölött. De én most olyanokkal folytatok párbeszédet, akik a demokrácia legkorszerűbb fogalmaiban gondolkodnak, pluralista társadalmat kívánnak, melyben mindenkinek egyenlő esélye van arra, hogy kifejezhesse sajátosságát, különbözőségét, parti-

kuláris érdekeit. És tudjuk, hogy az egyetemes emberi minőség sohasem közvetlenül, hanem a sajátos által, annak közvetítésével jelenik meg. A társadalmi pluralizmus pedig többé-kevésbé fárasztó, de elkerülhetetlen, folytonos kísérlet a sajátosságok, a különböző érdekek összehangolására. Mégpedig anélkül, hogy – az összhang, a rend kedvéért – egyik vagy másik hangot hatalmilag elnémítanak.

Nálunk most hangzavar van. És ebben a kakofóniában az egyik szólamot a magyar kisebbség követeléseai képviselik. Ez a nemzeti kisebbség arra törekszik, hogy emberi méltóságának és sajátos nemzeti minőségének elismerését egyaránt kivívja és garantálva lássa. Ehhez nem elég, hogy egyedeinek személyes állampolgári jogait alkotmányosan biztosítsák, hanem az is szükséges, hogy tiszteljék nemzetiségi hovatartozásának tényét és sajátos értékeit is. Ennek a tiszteletnek a jeléül azt várja el, hogy biztosítsák számára a jogot, hogy identitása megőrzésének szükséges feltételeit, intézményeit megteremtse.

Most azt mondhatja valaki: ha előbb vagyok ember és azután magyar, ha az előbbit szükségszerűnek, az utóbbit pedig esetlegesnek tekintem, most miért a partikuláris mellett érvelek? A közös nevező, hogy emberek vagyunk, ez a fontos, ez köt össze, a többi nem olyan lényeges. Az emberi minőség egyetemes és magasrendű értékéhez képest miért hangsúlyozom a partikuláris érdeket? Nem keveredtem vajon önellentmondásba?

Valóban groteszk a látszat. De ez a helyzetemből, a kisebbség hátrányos helyzetéből következik. Mert miközben a többség jogát a nemzeti identitáshoz nem kérdőjelezheti és csorbíthatja meg senki, a kisebbségét – mert kisebbség – nagyon nehéz elismertetni. Valójában csak a

többségi ember mondhatja ki minden komplexus nélkül, hogy ember vagyok és csak azután ilyen vagy amolyan nemzetiségű. A kisebbségi ember gyakorlatilag arra kényszerül, hogy folytonosan védje identitását. Mert ahol minden kérdésben közvetlen vagy közvetett népszavazás dönt, ott a kisebbség, mely szótöbbséget soha el nem érhet, a döntéshozatalban csak mellékszerepet játszhat. Még saját sorsára nézve is. Úgy tűnik, a pluralista társadalom nem ismer jogi lehetőséget a kisebbségek védelmére. Ebből következik, hogy jogainak biztosítása mondhatni kizárólag a többség erkölcsi érzékétől, toleranciájától függ, a kisebbség teljes mértékben ennek van kiszolgáltatva. Ha a többség képviselője azzal érvel, hogy hiszen az emberi minőség a döntő, a nemzetiségi az esetleges, talán nem látja be, hogy a demokrácia nevében mit követ el: arra akar rábírní, hogy lemondjak az identitásomról. Ha én magyarként akarom kifejezni emberi minőségemet, akkor meg azonnal nacionalistának bélyegezhet.

Többség és kisebbség viszonya tehát eleve egyenlőtlen, és ezen a helyzeten csak az változtathat, ha a kisebbség külön jogokat kap. Ezek arra szolgálnak, hogy lehetővé tegyék, hogy saját szükségleteit intézményesítse, saját ügyeiben maga döntsön, és kivédhesse az egyenlőtlenség okozta hátrányokat. Ezt a többségiek kiváltságoknak nevezik. De nem kiváltságokról van szó, hanem olyan jogokról, amelyek a kisebbség hátrányos helyzetét ellensúlyozzák, a fennálló kiszolgáltatottságot megszüntetik.

Nos, ilyen jogok követelése miatt halljuk manapság is azt, hogy a magyarok nacionalisták, sovíniszták, irredenták stb. Holott csupán egyfajta nemzeti, többségi totalitarizmus ellen próbálnak védekezni, és ebben a védekezésben óhatatlanul

a partikuláris értékekre teszik a hangsúlyt. Szívem szerint folyton az ideális modell szerint vallanám: Ember vagyok és magyar... De tudjuk, az egyetemes emberi a sajátos által jut kifejezésre, és amíg az – a nemzeti érték érvényesülése – korlátokba ütközik, az emberi méltóság is csorbát szenved. Ember vagyok és magyar – ez számomra az ideális modell, de ebben az országban nyugodt szívvel nem mondhatom ki addig, míg nem érzem valóban, hogy emberként és magyarként elfogadnak, tisztelnek.

A magyarság ma Európa hat államának határain belül él. Nemzeti identitását elsősorban nem politikai, hanem nyelvi-etnikai-kulturális tényezők határozzák meg. A herderi kategóriákkal élve, a magyarságra nem a politikai, hanem a kultúrnemzet fogalma illik. És ebben nem áll egyedül, hiszen Közép-Kelet-Európában más nemzetek is hasonló helyzetben vannak. A romániai magyar kisebbség nyelvi-etnikai-kulturális szempontból része annak a magyar nemzetnek, mely 1956 óta küzdelmet folytat azért, hogy a Duna-medence kis nemzetei felszabaduljanak a sztálinista uralom alól, és amely éppen ezért a világban nem kis tiszteletnek örvend.

Ahhoz a román demokratához apellálok, aki nyugodtan megengedheti magának a nagyvonalúságot objektíve adott, számbeli előnyénél fogva, hogy elismerje, tisztelje a különbözőség jogát akkor is, ha azt egy nemzeti kisebbség igényli magának. Annál is inkább, mert a magyarság a legközelebbi nyugati szomszéd, akivel a románságnak a közös Európa-házban kívánatos lesz békében és barátságban együtt élnie.

(1990. február)

Európához kapcsolódni

Cs. Gyimesi Évától, kedves volt osztálytársamtól 1984-ben a következő ajánlással kaptam a *Teremtett világ* című könyvét: „Valamibe egyszer majd, sok év után amúgy is bele kell halnunk. Hát akkor miért ne abba, amiről hisszük, hogy érdemes?”

Csodálatos az a kitartás, amivel ellen tudtál állni a belügyi szervek zaklatásainak.

– Nem éreztem magam 1976-ban ellenzékinak, amikor először kísérték be – kezdte keserű élményeinek felsorolását. – Egy civil állambiztonsági feljött az egyetemre, és munkámat megszakíttatva felkért, hogy kövessem. Csak azért aggódtam, mert a Securitate épülete édesanyámék házával szemben van és féltettem őket az ijedtségtől. Akkor még csupán arról volt szó, hogy az egyetemi előadásaimon nacionalista módon értelmezem az irodalomtörténetet és a magyar történelmet. Második alkalommal már tudatos ellenzékinak éreztem magam. Erre 1983-ban került sor, miután Ara-Kovács Attila, Szőcs Géza és Tóth Károly az *Ellenpontok* című szamizdat kiadvány miatt lebuktak. Szőcs Géza volt tanítványom, barátunk, és a sikertelenség nem akadályozta meg kapcsolatunk továbbfolytatását sem vele, sem a másik két szerkesztőtársával. Pusztán a szolidaritás és az elvi egyetértés miatt kerültem újra a Securitatéra 1983. május 18-án. Választás elé állítottak: vagy elveszítem az állásomat, és nyilvánosan bélyegeznek meg, vagy meg-

szakítom a kapcsolatot ezekkel a barátaimmal. Azzal is megfenyegettek, hogy száműznek az ország távoli részébe. Bennem azonban már világos volt, hogy azonosulnom kell az üggyel, bármilyen körülmények között ki kell tartanom. Szép és félelmetes kockázatot éreztem, de ugyanakkor a szabadságot is, hogy kimondhatom a véleményemet. Ironikus és tragikus, hogy ez volt az egyetlen szerv az országban, amely kíváncsi volt a véleményemre. Ezután fölgyorsultak az események. 1985-ben 22 magyar szakos végzős testületileg nem jelent meg a kihelyezés központilag megrendezett akcióján, ahol száműzték volna őket a Kárpátokon túlra, de egyiküket sem magyar szakos tanárként. Ez ellen a diákokkal közösen memorandumot fogalmaztunk, melynek következtében nagy nyomást gyakorolt rám az egyetem vezetősége. Fenyegetéssel próbáltak rávenni, hogy hívjam össze a diákokat, és jelenjenek meg az erőszakos kihelyezésen. Ugyanez év októberében, 5-én volt nálunk házkutatás, amelyet utólag kapcsolatba hoztam azzal, hogy éppen akkoriban rendezték a kulturális fórumot, és úgy vélték, hogy Szőcs Gézával együtt memorandumot igyeksznünk külföldre juttatni. A házkutatást kihallgatássorozat követte, naponta be kellett járnom a belügybe, ahol faggattak. Az egész, ellenem irányuló ténykedés vezetője Ungvári József securitatis tiszt volt, aki a kolozsvári egyház képviselőit, elsősorban a papokat hallgatta ki. Nacionalizmussal és vallásossággal vádoltak, mert templomba járok.

– *Egyetlen pillanatra sem lehetett szabadulni tőlük, legalább egy rövid időszakra?*

– A szabadságunk idején is mindenütt a nyomunkban voltak, éreztették, hogy szemmel tartanak. 1985 szeptembe-

rében alakult egy illegális értelmiségi kör, Molnár Gusztáv szervezte. A házkutatás bonyodalmai miatt nem vehettünk részt a megalakulásban, de '86-tól kezdve a férjemmel együtt tagjaivá váltunk. Azokat az írásainkat, amelyek nem jelenhettek meg a cenzúra miatt, egymás rendelkezésére bocsátottuk, ez a szűk nyilvánosság ösztönzött mindannyiunkat a további munkára. Ekkor a férjem az *Erdélyi fiatalokkal* én pedig a *Gyöngy és homok*kal álltam a rejtett nyilvánosság körében. Munkatársaink voltak: Balázs Sándor egyetemi professzor, Bíró Béla, a Megyei Tükör akkori újságírója, Visky András költő, Fábián Ernő kovásznai történész és mások. A Limesnek az volt a módszere, hogy időnként összeültünk különböző városokban, attól függően, hogy ki látta vendégül a többieket, és vitákat rendeztünk, amelyek anyagát négy terjedelmes kötetbe rendszereztük. Akkor indítottuk el a „Nem lehet” című vita kötetbe gyűjtését, amelyet férjem, Cseke Péter végzett el. A Makkai Sándor távozása utáni kisebbségi ideológiai viták szövegét közölte volna, de természetesen egyelőre illegalitásban maradó kézirat volt. Aktuális vitánk témája a kisebbségi lét volt: lehet-e vagy nem lehet megmaradni ebben a helyzetben. A Limes 1987 elején bukott le, amikor Molnár Gusztáv lakásán házkutatást rendeztek, és egy nagy kéziratanyagot – köztük a mienket is – elvitt a Securitate. A vitáinkat tartalmazó magnetofonszalagokat is elvették tőlünk. Bennünket, érdekes módon a közvetlen megtorlás elkerült, de hetekig éreztem, hogy figyelnek, követnek. Volt olyan nap, hogy nyolc spiclit számoltam össze, kocsival, gyalog, egymást váltva követtek.

– *Nem féltél tőlük?*

– 1983 májusában kezdett működni bennem az az erő, amely nem engedte tartósulni a félelmet. Nagyon nehéz ésszerűen, pontos fogalmakban visszaadni, hogy mit jelentett az üggyel való azonosulás. Teljes mértékben veszélyeztette a biztonságunkat, nem látszott ésszerűnek, sőt úgy tűnt, hogy a vesztembe rohanok. Akkor éreztem magamban egy olyan harmóniát, békességet, amelyet azelőtt soha, és a történetek után nem távolítottak el az egyetemről. Minden napot ajándéknak éreztem, hinni kezdtem Istenben, abban, hogy van egy minden világi hatalomnál hatalmasabb erő, amelynek védelmében a Securitate sem árthat nekem.

– *Vajon mivel magyarázható a Securitate magatartása?*

– Két magyarázatom is van. Az egyik, amit csak a hívő ember hihet el, az Isten oltalma. A másik nagyon racionális magyarázat: az egyetemen dolgoztam és jelent meg néhány munkám, emellett úgy hiszem, elég nagy népszerűségnek örvendtem...

– *Köztudott, hogy a diákjaid szerettek, példaképüknek tartottak, hiszen még a lakásodra is eljöhettek. Többen a te példád nyomán kezdtek templomba járni.*

– Egyik házkutatás alkalmával kijelentették, hogy nem akarnak belőlem mártírt csinálni. Nagyon rossz visszhangot váltott volna ki az egyetemről való eltávolításom nemzetközi viszonylatban is. Nyolcvanhétben a Securitate az ügyet átadta az egyetem vezetőségének. Ettől kezdve több rektori figyelmeztetésben részesültem. '88-ban megjelent a Magyar Ifjúságban (Magyarországon) egy cikkem, *Levél egy erdélyi menekülthöz* címen. Ugyanekkor a Szabad Európa Rádióban beolvasták egy leveletem, amit annak a miniszter aszszonynak címeztem, aki 87 őszén szigorú figyelmeztetésben

részesített a Limes miatt. Érdekes, hogy tulajdonképpen nem tudta, mi a Limes és ki vagyok én, csak azt a feladatot kapta, hogy rám ijesszen. A *Gyöngy és homok* című tanulmányomról egy szó sem esett, pedig a Limes-kötetekben szerepelt. Amikor a Szabad Európa Rádióban elhangzott a Viorica Nicolaunak, a miniszter asszonynak írt levelem, az egyetemi szenátus gyűlésén a fegyelmi bizottság előtt megbélyegeztek, nacionalistának, felforgatónak, hazaárulónak neveztek, olyannak, aki mérgezem az ifjúságot. Majdnem felfüggesztettek az állásomból, utolsó figyelmeztetést javasoltak. A felfüggesztés érvényben volt '88 októberéig. Közben taníthattam, de a helyzetem bizonytalan volt. Évi jellemzésemben – ezt minden évben megírják – a szakmai munkámról a legjobb véleménnyel voltak, csupán a befejezésben szerepelt a fegyelmi büntetés. Közepes minősítéssel zártam tehát a tanévet.

– *Milyen kapcsolatban voltál Doina Corneával? Őt a diktatúrával szembeni ellenállása miatt házi őrizetben tartották.*

– Látva, hogy segítségre szorul, felajánlottam neki a támogatásomat '88. november 1-jén. Azóta nem a nacionalizmus címszó alatt folyt ellenem a hadjárat, hanem Doina miatt, aki a legerősebb ellenzékiiséget képviselte. Közben Balázs Sándor javaslatára elindítottuk a romániai magyarok második szamizdatját Kiáltó Szó címen. Férjemmel együtt hárman voltunk az alapítók. Ennek a kiadványnak a szerkesztése és írása rendkívül nagy kockázattal járt.

Tavaly májusban sűrűsödni kezdtek az események. Egy Doina Corneához címzett üzenetem a Doina apatársához jutott, aki securitatus. A bányaiipari vállalat főnöke volt, de valójában a belügynek dolgozott. Ekkor verték meg Doinát,

a belga újságírókat, és követtek engem. Vasilescu ügyvéddel próbáltunk a megvert Doinának és családjának élelmet küldeni. Megállították az utcán, betuszkolták egy rendőrautóba, azzal vádolták, hogy az élelmiszert és a gyógyszert lopta, és üzérkedni akar vele. Kikényszerítették belőle a vallomást, hogy tőlem kapta, és egy gazdasági ügynek álcázott rohamot indítottak ellenünk. Vasilescu régi ellenzéki, a falurombolás elleni tiltakozást Doina Corneával együtt aláírta, ő segítette Doinát, hogy üzeneteket juttasson át általam a lányához külföldre. Úgy éreztem, nagyon fontos Doina Corneával azonosulni, nem a személye miatt, hanem mert akkoriban a román demokratikus erőik szimbóluma volt. Házkutatást tartottak, azzal vádoltak, hogy spekulációs hálózatnak vagyok tagja. Rendőrökcsival bevittek a belügybe, összesen 41 órát ültem bent. Öt napon át naponta bevittek és hazahoztak. Ez a kihallgatássorozat arra irányult, hogy fizikailag és idegileg összeroppantsanak, de hála Istennek meg tudtam őrizni az erőnlétemet. Ez erősített meg abban, hogy mindenre van erőnk, ha hiszünk. Közben házi őrizetben tartottak, és mégis, csodák csodája – tanítani kezdtem. Tőkés László ügyében – aki ellen akkor már folyt a hajsza – 17-en aláírtunk egy nyilatkozatot.

– *Ebben az időszakban a szocialista országok egymás után zárkóztak fel a reformfolyamathoz. Ez nem volt biztató számotokra?*

– A helyzet teljesen reménytelennek tűnt. Sok fiatal jött tanácsért, és habár nem éreztem biztosan, hogy történni fog valami, kisebbségpolitikai, politológiai anyagokat adtam könyvészetül, Bibó István műveit. Úgy éreztem, fel kell készülniük politikailag a fordulatra.

Egy román értelmiségi elit körét kezdtem tanulmányozni, akik a Constantin Noica filozófiai iskolájának a képviselői. Igazolását látom annak, ami eddig történt. Andrei Pleșu lett a művelődésügyi miniszter, Mihail Șora az oktatásügyi miniszter, és sorolhatnám a neveket... A román értelmiség élvonalának szellemi elitje az őt megillető helyre került. Talán jó volt ez arra, hogy megérezzem a román nemzeti léleknek azon szépségeit, mélységeit és magasságait, amelyeket ezek az értelmiségiek fejeztek ki.

Bennünket nagyon kellemesen érintett a román nép magára találása, az, ahogyan megtalálta méltóságát, és olyan emberi magatartáshoz tért vissza, amely egyedül méltó, mert meghozta a végső áldozatot is. A tömegekben a diákság volt a tudatosabb.

– *Hogyan élted át december 22-ét?*

– Végre szabadon üdvözölhettem a tömegben Doina Corneát. Az ortodox pap felhívására mindannyian letérdelve mondtuk el a Miatyánkot, mindenki az anyanyelvén. Éreztük, hogy itt óriási katarzisz történik, ami által a román nép olyan rangra emelkedik, amelyet azelőtt el sem tudtunk képzelni.

– *Tagja vagy-e a Nemzeti Megmentési Front tanácsának...*

– Már 23-án megalakult a Kolozsvári Magyar Demokrata Tanács, alapító tagja vagyok. Ezután kerültem Doina kérésére a Nemzeti Megmentési Front forradalmi tanácsába. Attól kezdve a város szűkebb vezetőségében és a Forradalmi Tanács kisebbségi bizottságában próbálok meg azokért az eszmékért a valóságban küzdeni, amelyeket eddig magamban megfogalmaztam és érleltem és amelyekért a biztonságunkat kockáztattuk. Ez a harc már nem jár

akkora kockázattal, mégis azt mondom, a leglényegesebb különbség az, hogy mindent kimondhatok anélkül, hogy elvinne a Securitate. Másrészt, amit mondok, nem talál könnyen megértésre, különösen a kisebbségi követeléseink nagyon sok előítéletbe ütköznek. Folyton szembe kell nézni a sztálinista, ceaușishta rendszer tudati előítélet-rendszerével, amelyet nagyon jól sikerült meghonosítani még az értelmiségiek tudatában is. A mindenáron akart egység gondolatát Ceaușescu vitte be a nép tudatába. A demokrácia körülményei között ez érvényét veszíti. Az értelmiségi rétegnek nincs akkora politikai kultúrája, hogy feladja az egység gondolatát a pluralizmusért. Enélkül pedig nincs demokrácia. A demokrácia legfontosabb jogi megnyilvánulása az, hogy mindenki elmondhatja a véleményét, és ha kimondja a maga érdekeit, azért szervezkedni akar, az nem szeparatizmus. Minket az a vád ér, hogy megbontjuk az egységet, felrúgjuk azt a testvériséget, amelynek legékeesebb bizonyítéka ez a harc volt. Részt vettem azon a gyászmisén, amelyet ortodox szertartás szerint celebráltak a halottak emlékére a Hősök temetőjében. A gyönyörű liturgiai szövegbe beleszótték a halottak nevét – talán nem ilyen sorrendben – Horea, Csaba, Ion, Attila, Corina, János, Tiberiu... Nemcsak a fiatal életek elmúlása miatt sírtam, hanem azért, mert elfelejtődik, hogy együtt haltak meg. Ha már egyenlőek voltak a halálban a románok és a magyarok, akkor miért nem lehetnek egyenlők az életben, egyenjogúak?

– *Veszélyeztetve látod a nemzeti kisebbségek jogainak a megvalósulását?*

– Megnehezítve látom. Úgy érzem, hogy emberfeletti harcba fog kerülni az, ami a világ legtermészetesebb dolga

lenne. Európában ilyen fogalmakkal, hogy egység és szeparatizmus, nem találkozunk. Ahol demokrácia van, ott ez fel sem vetődik. Nehéz vitákat kell folytatnom ebben a dologban. A felvilágosító munka párhuzamos kell hogy legyen az intézmények alkotásával, az érdekképviseléssel.

– *A fiad katona. Anyaként, hogy élted át a forradalmat?*

– Szeptember óta katonai szolgálatot teljesít Craiovában. Szerencse, annyira el voltam foglalva, hogy nem tudtam állandóan rá gondolni. Néhány helikopter megtámadta a kaszárnyát, és a gyerekek három napon át védték a terroristák ellen – ha ugyan terroristák voltak. A fiam beszámolt arról, hogy közvetlenül mellette is halt meg valaki... Nagyon sokat aggódtunk érte.

(Az interjút 1990. január 17-én Kolozsvárott készítette Nagy Margit)

Mit is jelent 1990?

Ebből az évből hátravan még két szűk hónap, korai még a mérlegkészítés. Ám ha arra gondolunk, ez az év már 1989-ben elkezdődött, talán megkísérelhetnénk szólni róla. Ez a kezdet alapvetően átrendezte életünket. Számodra valóban december 22-én kezdődött el az új év? Mennyire talált ez készen téged?

Lehet, hogy furcsának tűnik: ez az év is adventtel kezdődött. Néhány esztendeje számomra különös jelentősége van az adventnek. Ez feltételezi az állandó készenlétet. Nyilván ezt a készenlétet felfokozta az is, hogy személyesen állandó feszültségben éltünk, hiszen a Damoklesz kardja függött felettünk. Konkrét emlékem az, hogy tavaly ilyenkor még követtek: november elsején, mikor világítottunk, egymásnak adtak át a szekusok, négyen ültek a reám állított kocsiban. Valóban úgy érzem, hamarabb kezdődött ez az év. Tavaly ősszel küldtem el az *Aetas* című szegedi folyóirat körkérdéseire adott válaszaimat arról, hogy miként képzelem el a román–magyar viszony és a romániai magyar nemzetiség helyzetének rendezését egy lehetséges fordulat után. S most, hogy megérkezett az *Aetas*nak az a száma, és elolvastam, mit is írtam, megdöbbenő, hogy mennyire biztosnak éreztem a fordulatot.

A berlini fal ledöntésekor, emlékszem, egyedül voltam itthon, akkor éreztem a legnagyobb örömet, a legnagyobb megelégedést, és tele voltam reménységgel. A decemberi

fordulatnak nem is örültem annyira, mint amennyire a berlini fal leomlásának. Valószínűleg azért, mert decemberben a felelősség terhét éreztem a nyakunkba szakadni. Amikor láttam, mindennek vége, nem volt időm eufóriára, hanem rögtön a teendőknél a sokaságát, az óriási felelősséget és a szerepkényszert éreztem.

Volt-e igazán forradalom szerinted, vagy úgy gondolod, elmaradt? Ha pedig így, arra is próbálj választ adni, mikor vált ez bizonyossá számodra? S ez a tény változtatott-e politikai jelenlétet tartalmán?

Amit mi itt átéltünk, úgy hiszem, szubjektíve akkor is forradalom volt, hogyha utólag más derült ki róla. Hogy a hatalmat átvevő, átvenni készülő csoport kiegyezett-e a Securitatével vagy a katonasággal – ezt még mindig nem lehet tudni. Az a lényeg, hogy társadalmunk – legalábbis Temesváron, Kolozsváron és még néhány helyen – ezt a fordulatot szubjektíve forradalomként élte át, és a magáénak érezte. Ha volt is, nem szabad szentesíteni az állampuccsot. Ha vannak diáktüntetések, ha vannak antitotalitárius demokrata fórumok, akkor én úgy hiszem, azok mégiscsak annak a forradalomcsírának a mai kibontakozását jelzik.

Hogy mikor vettem észre, hogy ez nem volt igazán forradalom? Nagyon korán. Valami gyanús volt már januárban, amikor részben az RMDSZ küldöttként, részben pedig Doina Cornea meghívottjaként részt vettem a megyei Nemzeti Megmentési Front munkájában. Nagyon hamar tapasztalni kellett, hogy a tanács felülről, Bukarestből kezdi várni az utasításokat, illetve bizonyos kérdésekben a végső döntést. Bármennyire is jelen voltak ebben az utcáról felsodort fiatalok, akik valóban tüntetés és harc közben váltak vezetőkké, és jelen volt néhány volt ellenzéki is, egyre

jobban visszaszivárogtak a régi struktúra képviselői. Ott találkoztam egy volt szekusommal, többen felismertük, és el is távolítottuk nagy nehezen, de aztán visszajött, mint a Románok Világszervezetének egyik vezető tagja. Tehát már elég korán érzékelt, hogy ez mégsem volt teljes fordulat.

De térjünk vissza ismét az előzményekre: a politikai – mégiscsak: – fordulatot követő időszakot megkülönbözteti-e a korábbtól az, hogy megváltozott a viszonyod a félelemhez? Megszűntél félni?

Én egy kicsit csodálkozom, hogy ezt a kérdést így teszed föl, lévén hogy – legalábbis úgy hiszem – sosem féltem úgy, ahogy a többség félt. Körülbelül 1983 óta nem élt bennem az a már-már fizikai tünetekben is megnyilvánuló félelem, ami azelőtt. Azelőtt is voltam benn a Securitatén, és tudom, mi az: félni. De '83-tól kezdődően csodálatos módon megszabadultam ettől. Hogyha féltem volna, nem lettem volna képes sok mindenre. Tehát a félelem bennem nem a fordulat vagy a félfordulat – nevezzük így! – után szűnt meg.

Ebben a kérdésben elrejtettem egy kicsit saját magamat, én ugyanis úgy gondolkoztam és gondolkozom, hogy a félelemhez való viszonyomnak kell lennie egy point of no returnnek, amikor is vállalom félelmeimet, ám „elkezdlek” sokkal jobban félni attól, hogy elveszítem önazonosságomat. A félelmet egy másik, mélyebb félelemmel győztem le magam is annak idején. Így látom értelmét ennek a kérdésnek. Most ehhez még csak annyit tennék, hogy az utóbbi időben ismét megtörténik az, hogy álmaimban félek, holott semmilyen külső jelből – az általánosakról nem szólva itt – nem tudnék visszakövetkeztetni az okokra.

Én a félelmen valóban csak a diktatúra elnyomó szerveivel szembeni félelmet értettem, de amit mondtál, az reám is érvényes, nagyon félttem megtagadni önmagam, nagyon félttem megtagadni saját meggyőződésemet. Ezt a mélyebb félelmet, ahogy te nevezted, nevezhetnénk így is: az önazonosság igényéből adódó szorongás. Természetesen ehhez más erőre is szükség volt, de most erről hadd ne beszéljek.

Tehát akkor ennek a mélyebb félelemnek sem kell olyan erőteljesen működnie?

De! Sőt: pontosan itt kezdődik a bonyodalom az új helyzetben, hogy nehezebb önazonosságunkat megőrizni, mint azelőtt. Abban a helyzetben sokkal egyszerűbbek voltak a dolgok, tudtam, milyen valósággal állok szemben, valamiképpen egy arctalanabb elnyomó hatalom és saját személyes énem álltak szemben, és igyekeztem úgy megőrizni az önazonosságomat, hogy ebből a lehető legkevesebb konfliktus szülessék. Most a probléma az, hogy megsokasodtak a szerepek, és mikor megsokasodnak a szerepek, akkor az embernek óhatatlanul identitásproblémái kezdenek lenni. És ha eddig csak az szült identitászavart, hogy a testhezálló tanári szerepben mindig önmagam maradjak, és ne legyen pusztá szerep, hanem hivatás, most már az lett a fő bonyodalom, hogy belekényszerültem több olyan szerepbe, amire azelőtt nem gondoltam. Mert ami azelőtt történt, mint, mondjuk, politikailag értékelhető tett, az nem politikusi tett volt, hanem erkölcsi igényből származó valamiféle cselekvés vagy cselekvésnek vélt megnyilvánulás. Mert feltételezem, nem volt igazán cselekvés, hanem egyfajta ellenállás, éppenséggel a nem cselekvés bizonyos esetekben.

Miképpen jelentkezik nálad identitásküzdelseidben az írónak-esszéírónak és a politikusnak ez az esetenként egymást kizáró konfliktusa? Azért is kérdezem ezt, mert te kezdetben nagyon erőteljesen jelen voltál a politika színterén is. Ennekegyik legfontosabb fordulópontja – és szeretném, ha erről itt külön szólnál majd – az RMDSZ-kongresszus. Attól kezdve számíthatjuk azt, hogy a tiszta politikum szféráiból te kivonultál, avagy kivonulóban vagy, és azóta ismét tanár lettél, esszéíró lettél, irodalomtudós lettél, az, aki voltál tehát: ennek a humán szférának az egyik meghatározó képviselője kultúránkban.

Ez a szerepkettőség, amit felvázoltál, én azt hiszem, nagyon fontos ugyan, de felszín. Mégis először erre próbálok választ adni. Egyszer Komoróczy Géza barátom, aki az ókori keleti nyelvek tanszékének a vezetője a budapesti egyetemen, azt mondta nekem, hogy döntsem már el, mi akarok lenni: tudós vagy politikus? Ez még 1985-ben volt, amikor az évfolyam nem ment el a kihelyezésre, és amikor először volt nálunk házkutatás. Az ő értelmiségi ideálja az elkötelezetlen értelmiségi, aki csak úgy tudja profi módon végezni a maga szakmáját, hogyha nem ártja bele magát a politikába. Úgy tűnik, az erkölcsi kényszer nálunk sokkal erősebb volt, és ez nyilván a kisebbségi helyzetünk-ből is következik. Nálunk minden értelmiségiben több ilyen kényszer működik a szerepvállalásra – politikai értelemben. Hát kérlek, megpróbálok nagyon tömören megfogalmazni, hogyan állok én ezzel. Nem vagyok kimondottan politikus alkat. Úgy gondoltam decemberben, hogy ha egy rövid ideig még kénytelen leszek vállalni bizonyos szerepeket, előbb-utóbb csak átveszik az én és a magamfajta helyét a profi politikusok és főleg a fiatalok. Úgy képzeltem, hogy ez

ideiglenes állapot, és én hamar megszabadulok, és visszatérhetek teljes erőmmel – bár ott se hagytam egy pillanatra sem – a munkámhoz. Azt hiszem, nem voltam elég meggyőző, amikor megpróbáltam rávenni barátaimat és „bajtársaimat” az RMDSZ-ben arra, hogy hagyjanak ki már a kezdet kezdetén, a választmányi gyűlésen Kolozsváron. És ebből elég sok problémám származott. Ami az év mérlegét illeti ebben a tekintetben – maradjunk most egy kicsit a tárgynál, és legyünk célratörőbbek –, azt hiszem, hogy idejében hagytam abba a szerepeimet. Ahogy szokták mondani, exponáltam magam egy ideig, és valóban az RMDSZ-kongresszus volt az utolsó olyan eset, amikor ilyen értelemben valamit tenni próbáltam.

Ha politikai síkon kívánom ennek az évnek a mérlegét megvonni: minden igyekezetünk mellett sok hiba történt. A magyar politikai hagyományhoz „illő” volt ez a sok hiba.

Határozott véleményem az, hogy nem vagyunk elég taktikusak, és nem vagyunk elég rugalmasak. Hogy a mi stratégiai céljainkat, a mi végső céljainkat nem tudtuk eléggé apró lépésekre és ügyesen lebontani. Időnként úgy tettünk, mintha légüres térben élnénk, és függetlenül a külső meghatározó tényezőktől, elérhetnénk a céljainkat. Szilágyi N. Sándor barátunknak igaza van abban, hogy nem mehetünk mi semmire a romániai magyar kisebbségi érdekképviselő területén, hogyha nem számolunk minden pillanatban azzal a mentalitással, azzal a politikai és történelmi hagyománnyal, amely a többségi nemzetre jellemző, ha nem ismerjük belülről, ha nem készülünk fel előre a várható reakciókra. Ezt most már úgy mondom, mint

aki többé nem fog aktív szerepet vállalni: csak ez a tanulság, és kötelességemnek tartottam elmondani.

Ami a másik oldalt illeti, nagyon sok elégtételről számolhatok be, egyetemi vonalon. Nem úgy mint tanár, mert ebben az évben bizony nem dicsekedhettem azzal, hogy jól teljesítettem feladataimat, nem mondhatom el azt, hogy azon a színvonalon dolgoztam, ahogyan szerettem volna, és ahogy eddig a diákjaim megszokták. Hanem inkább úgy, mint tanszékvezető, Péntek János kollégámmal együtt, aki a tanszék vezetőjeként nagyon sokat tett azért, hogy új kollégákkal bővíthessük a szakembergárdát. Már az a tény, hogy olyan sok diákot vehettünk fel első évben, hogy többen vannak, mint ahány az elmúlt időszakban négy éven összesen – 40 a nappali tagozaton és 25 a levelezőn –, nagyon örvendetes. Mikor először mentem be első éven tanítani most ősszel, akkora izgalom fogott el, hogy nehezen tudtam elkezdeni az órát, úgyhogy kénytelen voltam negyedórán keresztül amolyan föloldó társalgást folytatni a diákokkal. Azonkívül van egy nagyobb probléma – a szerepválsággal kapcsolatos ez is: azzal, hogy kineveztek professzornak Péntek János kollégámmal együtt, ilyen „fiatalon”, sok új problémám támadt. Úgy érzem magam, mintha egy nagyméretű ruhában lennék, ami lötyög rajtam, és amibe bele kéne nőni vagy ki kéne lépni belőle. Ezzel a feladatkörrel jár együtt, hogy doktorátusvezetési jogot kaptam, és öt doktorandust vettem föl. Megnőtt a felelősség, és ahelyett hogy kicsit leülhetnék pihenni, most ismét nagyon sokat tanulok. A mérleg tehát vegyes. Ha nem lettem volna politikai szerepre kényszerítve, akkor azt mondanám, ez az év gyönyörű volt, hiszen úgy is mint a magyar tanszék egyik tanára, úgy is mint magánember, nagyon sok

élményben és beteljesedésben volt részem. Van itt valami jó, ami például külön említésre méltó: remélem, sem engem, sem mást soha többé nem fognak üldözni azért, hogy templomba jár.

Erdélyben a szerep kényszere – szerepen valamilyen közösségi elkötelezettséget értve –, úgy vélem, bizonyos tekintetben „monolitizálta” a kultúra szerkezetét. Rettentően hajlamosak vagyunk a szerep vitrinén keresztül tekinteni a műre, tehát a szakmai teljesítményre. Az a csönd, amivel mostanság körülveszed magad, az alkotó ember csöndje?

Ahhoz, hogy egyáltalán kommunikációs vágyam legyen, hogy közöljem diákjaimmal, amiből tanulhatnak, ahhoz frissen kell élnie bennem valamilyen tudásnak. Ez nem lehet évről évre fölmelegített tudás. Én elsősorban tanár vagyok, és ennek részeként kell felfogni azt, hogy kutató és íróember. Mindezekhez meg kell őrizni a szabadságot és a csendet, hogy ideje legyen az elmélyülésnek. Szégyellem azt a sok publicisztikát, amit ebben az évben írtam. Nem tudom, milyen minőségű, mert nem volt időm átgondolni, de azt a javaslatodat, hogy gyűjtsem össze bizonyos írásaimat, nagyon félve teljesíteném.

Láttad Európát, és hazajöttél – ez is '90-hez tartozik. Hontalanok című esszédet olvasva, amely – ha mondhatom így – a 2000 vezércikként látott napvilágot nemrégiben, azt a gondolatot vetette fel bennem, hogy az az Európa, amely „Kelet” és „Nyugat” kultúrája, szerkezetében hordozza megosztottságából származó identitászavarát. Gondolatmeneted szerint ugyanis a hontalanság századvégi jelensége nemcsak Európa bizonyos régiójára korlátozható, korlátozandó. Azt jelentené ez, hogy Európa hontalan? S ha a most végbemenő változásokra tekintünk, vajon a hontalan

Európa annak a küszöbén állna most, hogy keleti felével kiegészülve otthonra találjon és – otthon legyen?

A hontalanság jelenségének forrása, azt hiszem, az értéktudat válsága. Én nem tudom megítélni, hogy az európai értéktudat valaha létezett-e így egységesen. Nem mitizáljuk-e Európát, mint valami eszményrendszert, amely valójában reálisan soha nem valósult meg? Tény, hogy bennünket Európához valami folytonos vágy és nosztalgia fűzött, és valószínű, még mindig az fűz, mikor arról van szó, bevonulunk-e vagy sem Európába. Az elvándorlás világjelenség, annak a jele, hogy nemcsak otthon nem találják az emberek a helyüket, hanem önmagukban sem. Az otthontalanság nemcsak a külső körülmények befolyásának eredményeképpen alakul ki az emberben. A belső értékszavarból is adódik. Ha az ember önmagában megtalálta a helyét, és békében van önmagával, akkor kevésbé érdekli, mi van körülötte, illetve, hogy az a föld, ahol él, mostoha vagy sem. Aki ismeri a világszemléletemet, tudja, hogy meglehetősen „anakronisztikus” módon hiszek abban: az ember az életet feladatul kapta. Van, aki azt állítja, micsoda abszurd dolog, hogy x helyre y időben születtem; én azt állítom: ez az x és y úgy tartozik hozzá az én életfeladatomhoz, mint ahogy egy matematikai feladathoz. Mindezt figyelembe véve kell az embernek „megoldania” életét. És az a kunszt benne, hogy ama adott feltételek mellett meg tudja-e oldani a feladatot. A békesség forrása, hogy a feladatmegoldás hogyan sikerül. És én azt hiszem, hogy a hitüket veszített emberek hagyják ott az otthonukat.

Van itt egy megjegyezni való, nagyon aktuális a „menni vagy maradni?” kérdésében. Az utóbbi időben a fiatalok gyakran szóvá teszik, milyen jogon állítják róluk vagy azokról, akik elmenni készülnek, hogy árulók? Milyen jogon próbálják befolyásolni a befogadó ország kormányát abban az értelemben, hogy utasítsák el a fiatalok befogadási kérelmét? Nálunk él egy kizárólagosságra törekvő mentalitás, amelyet én most neotranszszilvanizmusnak neveznék – ezen lehet vitatkozni, de nem az elnevezés a fontos. Ez a mentalitás a közösségcentrikus gondolkodás függvényében a személyes szabadságot teljesen alárendeli a közösség-szolgálat imperativusának. Hogyha mi a kisebbségi helyzetben levő népcsoport értékkorientációját felülről irányítani akarjuk valamiféle egységes ideológia szellemében, akkor ugyanazt a hibát követjük el, amit velünk követtek el. Ez is a kizárólagosságnak egy olyan fajtája, amelyet én megbocsáthatatlannak tartok. Ez ugyanis oda vezet, hogy a kisebbségi társadalomból és kultúránkból kizárjuk a pluralizmust, ahogy ez meg is történt a hetven év alatt: bármennyire liberálisnak mondta magát a transzszilvanizmus, a nem transzszilvanista szellemet nem tűrte meg, s a nem transzszilvanistákat idegen testnek tekintette Erdély területén. Ha a fiatalok szemszögéből nézzük, akkor ők ebben kényszerben látnak, mert más az értékkorientációjuk. Ha mi az ő értékkorientációjukkal, amely liberális, szabadságközpontú, párbeszédet folytatnánk, és elfogadnánk méltó partnernek őket, többet érnénk vele. A fiatalok egészen odáig mennek – és itt konkrétan tudnék idézni, de nem ez a célom –, hogy kijelentik: azok, akik ennek a kisebbségnek az intézményeit töltik ki, saját tevékenységük értelmét kívánják legitimizálni ezzel a közösségi orientációjú és mindenkre kiterjeszteni

akaró ideológiával. A fiatalok némiképp joggal tekintik ezt a közösségi „kollektivista” ideológiát egyfajta mítosznak és önáltatásnak.

Ha most az irodalomra alkalmazom, amiket mondtál, akkor ez azt is jelenti, hogy elkövetkezett volna annak az ideje, hogy ismét az asztalra tegyünk műveket, és most már, mint irodalmat helyezzük el őket a maguk helyére? Nem gondolod tehát, hogy ez az általános érvényű értékszavar az irodalomtörténeti szemléletünket is alapjában befolyásolta?

Dehogynem! Néhány nap múlva a debreceni irodalmi napokon arról fogok beszélni, hogy ettől a fordulattól kezdve irodalomtörténeti szempontból is átminősülnek a dolgaink, pontosabban, nyíltan minősíthetjük át őket. Mert lényegében ez az átminősítés közben megtörtént már – az én szemléletemben elég rég...

Más kérdés az, persze, hogy az irodalmi tudatban miképpen van ez jelen.

Lehetőség nyílik most irodalmi tudatunk befolyásolására és a művek elhelyezésére, értékük szerint. Éppenséggel értékkritériumaink változtatására is szükség van, mert bármennyire is nem teljes ez a tavalyi felszabadulás, a mai távlatból nézve azok a művek, amelyek pusztán a kisebbségi helyzetre vonatkoztatva képviseltek értéket – egyszóval ideológiai értékek voltak –, azokat a műveket most sokkal világosabban lehet megközelíteni és értelmezni. Az esztétikum és ideologikum összemosására többé nincsen szükség. Irodalmi életünk akkor lesz igazán egészséges, hogyha nemcsak a kommunista ideológia, hanem saját kisebbségi ideológiánk béklyóitól is megszabadulunk. Szabédi László oly gyönyörűen írja meg már a '30-as évek végén, milyen torzulásokat jelent a transzszilvanista szemlélet. Világosan

látja azokat az ideológiai koloncokat, amelyeket maga a kisebbségi mentalitás helyez az irodalomra, és amelyek megzavarják az irodalmi-esztétikai értéktudatot. Szimptomatikus, hogy azok, akik nem értek bele ebbe a közösség-központú érvrendszerbe, a hetvenes évek közepe tájától errefelé, többnyire elhagyták Erdélyt. Azáltal, hogy elhagyták, nemcsak személyekkel és nagy művekkel lettünk szegényebbek, hanem egy teljes vonulattal. Irodalmunk pluralizmusa, sokszínűsége, többszólamúsága függ attól, hogy mi most levetjük ezeket az ideológiai előítéleteket és beidegződéseket, és megpróbálunk helyzetünkről és irodalmunkról szabad emberekként gondolkozni.

(A beszélgetést Visky András készítette Kolozsvárott, 1990 novemberében)

Hontalanok

Lakatlan házak és elhagyott hazák korszaka ez a századvég. És hontalanok milliói élnek a földön: sem szülőföldjükön, sem a választott hazában nincsenek otthon.

Az erdélyi szászok ősi településein minden porta a védettség és a biztonság súlyos szimbóluma. Nem fakerítés, hanem magas téglá- vagy kőfal óvja a házat és az udvart nemcsak a rossz szándékúaktól, hanem a bábész kíváncsiaktól is. Robusztus templomaik, mint megannyi vár, terjeszkednek a vidék magaslatain. Hatszáz év alatt hangyaszorgalommal és szilárd hittel építették az embernek és az Istennek ezeket a hajlékait. Ma már többnyire csak a lelkész és a legöregebb emberek laknak itt. Híres orgonák, pompás harangok némulnak el örökre egy évtizeden belül. A szászok kivándoroltak – mert eladták őket – Németországba. Az anyaországba mentek, ahol nem számítanak idegennek, de ahol voltaképpen nincsenek gyökereik, s az irodalmi nyelvet is meg kell tanulniuk.

És hány bedeszkázott ablakú házat, elhanyagolt udvart és romos templomot lát az ember Erdélyben a Székelyföldön is. A fiatalok a városba költöztek, az elárvult öregek sorra kihaltak, több generáció szülői háza süpped az elhagyott anyaföldbe. Dűledeznek a keresztek és a sírkövek is, elkorhadnak a kopjafák, a nevek olvashatatlanokká lesznek. A falu egykori lakói szétszóródtak az országban és a nagyvilágban, mert az évszázadokig biztonságot nyújtó szülőföld számukra mostoha lett.

És mindez az elmúlt néhány évtized alatt történt.

Hosszú ideig azt hittük, csupán erdélyi sajátosság ez, a kisebbségi lét velejárója, tragikus, ámde érthető tünet egy olyan országban, ahol a szabadság és a létbiztonság egyaránt hiányzik. Az ember szívesen tetszeleg abban, hogy a saját baja a legsúlyosabb.

Holott ez az elvándorlási vagy menekülési láz egy általános kelet-európai hiánybetegség egyik heveny tünete volt. Ezt igazolták a tavalyi és az idei menekültáradatok: a német, az albán ugyanattól a hiánytól menekült vagy menekül. A kivándorló a szabadságot és a létbiztonságot kívánja elérni, nem tudni, melyik fontosabb. A befogadó országban véli megtalálni azt az otthont, amelyben mindkettő megvalósul. Magyarország, Ausztria, Finnország menekülttáboraiiban ezrek és ezrek keresik most az önigazolást, hogy a hatóságok előtt indokolni tudják letelepedési kérelmüket.

Kelet-Európa menekültjei az utóbbi hónapokban mindenütt elárasztották a bevándorlási hivatalokat. Ők a szocializmus betegségének Nyugatra kiterjedő társadalmi szövődményei. Általában fizikailag sem egészségesek. Az orvosi ellenőrzések kimutatták: a Finnországba került román állampolgárok között megdöbbenően magas a százaléka azoknak, akik a májgyulladás vírusát hordozzák, alultápláltak, roncsolt idegzetűek. Mit kezdjenek az ilyenekkel ott, ahol az egészség eszményét a társadalom komolyan veszi, s ahol viszonylag magas a munkanélküliek aránya? De hiába minden figyelmeztetés, hogy nehéz lesz beilleszkedni, hisz a finnekben is ébredszik már az idegengyűlölet, gondolják meg a döntést. A régebben letelepedett magyarok panaszzolják: valójában még mindig nem fogadták be őket.

A frissen menekült azonban csak azt hajtogatja, hogy otthon egyszerűen létezni sem lehet.

Svédország tele van vietnami, arab, török, chilei és más menekültekkel. A magyar is azonnal egy kategóriába kerül velük. A svédek mindenütt felismerik, megjegyzik őt, az idegent: a haján, az arcbőréen, a viselkedésén látszik, hogy nem idevaló. Ha hivatalosan megszerzi is a befogadást, valójában messze van attól, hogy a társadalom ne idegenként kezelje. Talán a gyermeke vagy az unokája mondhatja majd csak: itthon vagyok.

Ami a szabadságot illeti, abban az emigráns nem szenved hiányt, többnyire anyagilag is megtalálja a számításait. Munkájának, úgy tűnik, értelme van, a befogadó ország átlagos életszínvonalát viszonylag hamar eléri. Jól menő orvos, sikeres kutató, megbecsült mérnök. De ha nem végzett egyetemet, akkor is tisztességgel meg tud élni, sőt részvényeket is vásárolhat.

Csak épp a helyét nem találja. Ha leplezni próbálja is, apró gesztusai, elszólásai árulkodnak: a lélek gravitációs pontja még mindig ott van messze, az elhagyott szülőföldön. Az országból, mely hozzá mostoha volt, el tudott jönni, de a hontalanságtól nem menekült meg. Békétlenségét magával hozta a befogadó országba is.

A szabadság, a jólét, a társadalmi biztonság magasabb foka, úgy látszik, nem kárpótol az otthonosság elvesztett érzéséért. Felfoghatatlan titok ez. Mintha a létezés egyetlen esélyéhez szervesen hozzátartoznék az egyetlen, végérvényesen kijelölt haza: az adott történelmi téridő s a vele járó sors kegyetlensége. Megpróbálhatsz kilépni belőle, mint egy cipőből, amely szorít, de kiderül, hogy levetkőzhetetlen, és mindenüvé magaddal cipeled.

Pedig az elhagyott haza, úgymond, nem volt emberhez méltó, sokféle anyagi, szellemi, erkölcsi nyomorúsággal sújtott. De bármilyen sokáig távol élsz tőle, valahogy mégis a foglya maradsz. A lelkiismeret nem tud elszámolni a kifizetetlen adóssággal.

Mert a hazát is, akárcsak a létezést, mintha feladatul kapná az ember. Hogy ott és akkor, az adott körülmények közepette vagy azok ellenére valósítsa meg önmagában az emberi minőség értékeit.

Ebben az évszázadban milliók próbálnak szökni e feladat elől. A haza, mely mostohának bizonyul, olyan életfeladat elé állít, amelyet megoldani, úgy látszik, lehetetlen. Ami az emberiség történelmében oly sokáig lehetségesnek látszott, ma sokaknak nem sikerül. Hiányzik hozzá a szilárd értéktudat. A hit, hogy a boldogság nem a külső körülményektől függ. A hit, hogy a próbatételben megnyilatkozó erényeknél nincs szükség nagyobb elégtételre. Ma már az emberek többsége csak mosolyog ezen.

A menekültek otthon sehogy sem tudtak kibékülni méltatlan helyzetükkel. Úgy hiszik, ők voltak a nonkonformisták. De most nem tudnak megbékélni, összhangba kerülni önmagukkal.

A maradók elfogadták a nekik rendelt hazát. Gyakran hontalannak érzik magukat benne. De többnyire békében élnek önmagukkal, mert megpróbálnak ragaszkodni az alapvető spirituális értékekhez. Közérzetük nem függ a külső körülményektől.

„Haza csak ott van, hol jog is van” – így szól Petőfi szentenciája. A román szellemi elit egyik kimagasló képviselője, a filozófus Gabriel Liiceanu, márciusban még ellenkezett ezzel a kemény kinyilatkoztatással. Azzal érvelt,

hogy a zsarnokság a legjobbak szívében mindig képtelen volt kioltani a haza és a nép iránti szeretetet, a szenvedőkkel vállalt azonosulást. „Elátkozott hely, nekem hazám” – mondotta Ady is, és a nemzetéből kiiktatott Radnóti Miklós sem tudta megtagadni a mostohává lett szülőhazát. Mert a szeretet elvtelen. Csak Istent ismer. És elfogadja a szenvedést is.

De vajon mennyit bír el a szeretet? Ugyanaz a Gabriel Liiceanu a júniusi események nyomán Svájcba menekült.* Vajon most hogyan gondolkodik mindezekről? Aki a hazaszeretet szószólója volt, és szülőföldjét mégis el kellett hagynia, annak a helyzete a legkényesebb. Hontalansága mellett most azt is érezheti, áruló lett.

„A huszadik században a legnagyobb kaland: megmaradni ott, ahol születünk.” Ezt is olyan valaki írta, aki nem sokkal azután lemondott a „nagy kalandról”, és kivándorolt. De személyes választásától függetlenül, az aforizma igazságértéke megmaradt. Hiszen itthon maradni valóban olyan, mint egy esztelennek látszó, kockázatos, hazard vállalkozás.

(1990. augusztus)

* Ez utóbbi rémhírnek bizonyult.

Himnusz a kisebbséghez

Csodálkozom azokon, akik lázadoznak – „Én nem akarok többé kisebbségi lenni!” –, és úgy képzelik, hogy a fogalom kiiktatásával megváltozik a helyzetünk. Ők meg azt nem értik, hol az én önérzetem, eltűnök ezt a minősítést, és nem támogatom a rádiózó kampányt, amelynek keretében kitöröljük e szót az összes bel- és külföldi egyezményekből, okmányokból, és közzétesszük a kinyilatkoztatást, miszerint mától vagy holnaptól kezdve nem tekintjük magunkat nemzeti kisebbségnek. Viszonylag sokan vannak, ők az önérzetesek, gyakran teljesen nyilvánvaló, hogy kisebbségben vagyok közöttük (mellettük vagy alattuk), és ennek megfelelően érzem a számbeli fölényt és az elnyomatást, legalábbis ami a hangerőt illeti, mellyel elhallgattatják halk érveimet. Ez azonban nem zavar engem, egészen jól megvagyok kisebbségben a saját véleményemmel, és csak annyit kérek szépen, nyugodtan: számoljanak meg, és a jegyzőkönyvbe vegyenek fel egy (azaz: egy) ellenvéleményt. Engem ugyanis nem nyugtalanít, hogy nem vagyok többségben, s hogy eltérő véleményemmel ennyire alulmaradok, hiszen ez csupán számarány kérdése, s a létszámom kicsisége igazán nem aggaszt. Fő az, hogy véleményem mássága számon tartassék. Hogy ez a másság egyszerű eltérés-e csupán, vagy esetleg több közöm van az igazsághoz, mint a másik véleménynek, az most nem számít, csupán a különbözőség. Ez az, amire kényes vagyok.

Persze, alulmaradni nagyon kellemetlen, sőt, kínos, már-már tragikus helyzet, s mi több, időnként groteszk a szituáció. Egyenesen nevetséges. De hát a történelemben rendszeresen előfordult, hogy az alulmaradt kevesek igazsága végül elismertetett.

Szóval, engem nem zavar, ha később derül ki: ami másság volt, az minőség is, fő az, hogy mindig tiszteletben tartassék a különbözőség. Ha egyetlen személyről van szó, akkor is. Mert itt kezdődik az emberi méltóság. Egyetlen személy minősége ugyanis nem kisebb, mint a sok emberé. Senkinek sincs joga feláldozni az egyént a közösség oltárán, feltéve, ha nem ő maga vállalja, önként. Ebből kiindulva számomra a kisebbségi helyzet is csupán számarány kérdése, külsőleges adottság, múltó politikai körülmény, és nem minőségbeli kisebbség. Az, hogy kisebbségben vagyunk, nem csorbíthatja igazságunk érvényét. Éppenséggel önérzetesebb vagyok tehát, mint akik oly méltatlannak tekintik a helyzetünket pontosan meghatározó nemzeti kisebbség kategóriát. Hogy miképpen nevezzük magunk, az másodlagos. Mert úgy vélem, nem a létszámunk, hanem a különbözőségünk az alapja annak, hogy emberi-nemzeti méltóságunk elismertessék.

Németh László, és nyomában sokan, a kisebbségi léttel együtt a minőségi különbséget is feltételezték: „A kisebbség joga az élethez az, hogy különb.” Ez az imperativus véleményem szerint embertelen. Éppenséggel azért, mert emberfölötti erőfeszítésre kötelez. És tapasztalatból tudjuk, hogy a „kisebbségi humánus” ára mindig a szenvedés. De ha netán a kisebbség képes arra, hogy különb is legyen, ám legyen az. Ez az igény azonban nem lehet kötelező. „Csak” emberhez méltó élethez legyenek jogaink, mindenekelőtt

ezt akarom. A belső mérce, amit az ember maga elé állít, amúgy is, ismét csupán a kevesek mércéje lesz, s a kisebbség többsége által nehezen követhető.

A kivívandó jogokat pedig – kibontakozásunk kedvező feltételrendszerét – nem lehet erkölcsi erőfeszítésekkel helyettesíteni, sem illúziókkal, sem ráolvasással. Ezt mutatja hetvenéves kisebbségi létünk történelme, és ez az ellenvetésem a mostanában előrevetített társnemzeti státussal kapcsolatban is.

Csak a legyőzöttek, a vesztesnek, a kisebbségben maradtoknak érdeke az, hogy társa, partnere legyen annak, aki föléje kerekedett. Fordítva nem. Márpedig ez a valóság: alávetett, elnyomott, megcsúfolt kisebbség vagyunk. Egyelőre. Hát persze hogy partnerek szeretnénk lenni, egyenjogúak. De nemcsak a szerelemben, a politikában sem működik az ilyen egyoldalúság.

Ha Európa ma csupa egyenlő státusú nemzet szövetsége lenne, az oly régen megálmodott Európai Egyesült Államok, akkor talán politikai tartalma is lenne a szónak. De egy ilyen föderáció kialakulása előtt, a dezintegrációnak ebben a sodrásában sem politikai, sem jogi tartalma nincs, csupán szómágia. Hogy így, ahogy van – társnemzet –, erkölcsi tartalmat sugall, az viszont részünkről képmutatás. Mert ki akarna ma komolyan annak a társnemzete lenni, aki oly botránnyosan és gyors iramban játszotta el erkölcsi tőkéjét, mint ez az önbálványozó „egységes román nemzet”? Én inkább megmaradok kisebbségi magyarnak, aki talán még nem játszotta el összes esélyét arra, hogy státusának ez a megjelölése, ami érvényben van, valóban csak egy számarány jelzése legyen annak a csorbulása nélkül, ami az igazi érdekünk: a nemzeti önrendelkezés. És társa csupán

azoknak óhajtok lenni, akik a gőzös többségen belül egyelőre még ugyancsak kisebbségben vannak, és ezeké is csak akkor, ha úgy látom, valóban elfogadnak, bízhatom bennük. Mert ha nem jó a zsákbamacska, még kevésbé jó a zsákbatárs.

Azok, akikre nem is oly rég a politikában, kisebbségi kérdésben is ország-világ figyelt és hivatkozott – s ez így van egész Kelet-Európában –, nagyon kevesen vannak. A régi rendszerben ők voltak – minden további minősítés nélkül – a másként gondolkodók. Úgy tűnik, hogy átvették a hatalmat, holott ami uralkodik, az valójában az arctalan és arcátlan sokaság, mely a veszélyek múltán mindig kész a kevesek megszenvedett eszméit átvenni, kisajátítani. Ebben a tömegben ma már, kényszerűségből vagy önként, ismét gyülekeznek a másként gondolkodók. Bármilyen kényelmes lenne, nem vegyülnek el. S ha úgy adná a sors, igazuk tudatában újra vállalnák az őrszobát, a kihallgatást.

Mi tagadás, kitalálhatták, inkább közéjük tartoznék én, a kisebbséghez.

(1991. augusztus)

Én csak a hivatásomnak szerettem volna élni

– Vannak, akik időnként azzal riogatják a védtelen (vagy csak annak tűnő?) kis népeket, hogy az ő kultúrájuk nem maradhat fenn a nagyobbak szomszédságában: sorsuk – hosszabb távon – a megsemmisülés. Azt hiszem, főleg válságos, mi több, határhelyzetekben születnek némelyekben ilyenszerű látomások, hisz többnyire olyankor döbben bele az emberekbe a szorongató kérdés: hogyan tovább, lesz-e tovább?

Erdély népei az 1989. decemberi események óta ködös történelmi ingoványon élnek...

– Kedves Éva, rólad nemcsak tisztelőid tudják, hanem szélesebb körben is él az a vélemény, hogy átfogó összefüggésekben, mélyen és felelősen gondolkozó író, pedagógus és közéleti ember vagy. Ezért kérdezem: hogy ítéled meg ezt a baljós gondolatot?

– A kérdés meglehetősen provokatív, hisz olyan véleményt sejtet, mely szerint hosszú távon a magyar vagy a román kultúra nem maradhat/na/ fenn. Ez engem természetesen sokkol. Gondolom, szándékosan fogalmaztál ennyire meredeken, hogy kihozz belőlem egy olyan választ, amely éppannyira meggondolkoztató, mint maga a kérdés.

– Valóban szándékosan.

– Én azt hiszem, nem a kultúrák egymásmellettségével van a baj. Európában évezredek óta élnek egymás mellett különböző kultúrák. Kimutatható, hogy nemcsak egymás

mellett létezhetnek, hanem kölcsönösen hatnak egymásra, keveredhetnek. Ha feszültségek állnak elő, azok feltételeit nem magában a kultúrában kell keresnünk. Ezt mindenkéltől azzal indokolnám, hogy az igazi kultúra összeférhetetlen a szűklátókörűséggel, az önös érdekekkel, a türelmetlenséggel, hisz minden nép jobbik éne a kultúrájában nyilatkozik meg. A népek szellemisége valóban különbözhet egymástól, némelykor akár mentalitásbeli ellentétek is felfedezhetők közöttük. De ha kultúrákról van szó, akkor az ellentétek sohasem kibékíthetetlenek. Mindazáltal, hogy ha az egymás mellett élés lehetetlensége felvetődik, az mindig kultúrán kívüli jelenségre utal.

– *Mire gondolsz?*

– Tágabb értelemben a politika is a kultúrához tartozik, hiszen létezik politikai kultúra is. Intoleranciával pedig akkor találkozunk, hogyha emitt vagy a másik oldalon hiányzik a politikai kultúra. Egy politikailag kulturáltabb és egy politikailag kevésbé kulturált mentalitás összeütközése szülhet olyan konfliktusokat, melyek nyomán adott pillanatban egyesekben felvetődhet a kérdés: vajon lehetséges-e a kultúrák egymás mellett élése.

– *Mint sajátos értékrendszerek, a kultúrák nem rejtenek-e magukban olyasvalamit, amire azt mondhatnánk, bekebelező? Aludhatunk-e nyugodtan: semmi veszély, egyik sem tör a másikra?*

– Maguk a kultúrák nem egymás ellenére léteznek. Viszont biztosítani kell a kultúrák virágzásának a külső feltételeit, a lehetőséget, esélyek egyenlőségét, amihez végül is minden népnek joga van.

– *Hol sarjadnak hát a romlás virágai?*

– A hatalmi szférákban. Én a politikában látom a valódi okokat. Az egyéni és csoportérdekek, az ilyen-amolyan nemzeti ambíciók akadályozhatják a sajátos kultúrák szabad kibontakozását.

– *Történészek, politikusok körében, sőt a közvéleményben is él az a gondolat, vélekedés, hogy a románság igazában most éli nemzetté válásának azt a szakaszát, amit a magyarság és más közép-európai népek több mint száz évvel ezelőtt már megéltek, a vele járó érzelmi megnyilvánulásokkal és feszültségekkel.*

– Igen ám, csakhogy a történelmi mozgásnak bizonyos ritmusa van, amin nem lehet önkényesen változtatni, erőszakot nem követhetünk el rajta, ezt egyértelműen bebizonyította a szocializmus csődje. Vannak objektív törvényszerűségek, amelyek a társadalom tagolódási folyamatában, belső szerkezetének a változásában kikerülhetetlenek.

Ahhoz, hogy egy nemzet éretté váljon, képes legyen önnön nemzeti mibenlétének a szemlélésére, ahhoz, hogy nemzeti tudatának esetleges problémáira reflektáljon, erős középosztályra, polgárságra van szüksége. A szerencsésebb nyugat-európai nemzetekkel szemben a kelet-európai népeknek egyszerre kell megküzdeniük a megkésett polgári fejlődéssel és saját nemzeti létük kiteljesítésének a problémáival.

Az egyes országok, térségek közt e vonatkozásban is különbségek vannak. Véleményem szerint Romániának nagy része, kétharmada olyan régióhoz tartozik, ahol a középosztály még nem alakult ki, vagy még olyan színvonalra sem emelkedett (mennyiség és minőség összefügg), mint Magyarország területén az Osztrák–Magyar Monarchia idején.

Ne feledjük, egyedül a középosztály képes arra, hogy virágzó piacgazdaságot hozzon létre, biztosítsa a tőkebefektetést, polgári foglalkozásokat töltsön be, illetve hogy vagyona révén a politika számára felszabaduljon. Nos, ez a felszabadultság teszi lehetővé, hogy profi módon viszonyuljon a társadalom különböző kérdéseire, kevésbé legyen elfogult, kritikusan viszonyuljon önmagához is.

Hogy egy példával éljek: Ismeretes, hogy a kiegyezés korában kialakult magyar polgárság számbelileg és súlyban is kevesebbet nyomott, mint a parasztság, de mégiscsak létezett és hatott. Nos, ez a maradék magyar polgárság, melynek jó részét a szocializmus „sikeresen” kiirtotta, ez az újra-éledő magyar polgárság még mindig képes arra, hogy saját történelmünket önkritikusan szemlélje.

Most már, persze, én is belátom: hiba saját nemzeti hogylétünk tragikus pontjait állandóan nagyítóval vizsgálni, folyton azon vívódni, hol nem csináltuk jól a történelmünket. Mert a túloldalon egy olyan mentalitással állunk szemben, ahol viszont a pozitívumok számontartása uralkodott el a kritikai önrevízió nyilvánvaló rovására.

– *Elegánsan fogalmazol...*

– Direkt megfogalmazásban: még nem vettem észre a mai román értelmiség ama törekvését, számomra igazán meggyőző vonulatát, amely arra irányulna, hogy megvizsgálja, melyik osztály milyen hibát követett el a román társadalom fejlődésében. Mit rontottak el és kik. Ha van ellentét, nagy-nagy különbség a két nép között, akkor az az, hogy egymással szemben áll egy tragikumra hajló, önmagát ostromozó etnikum egy olyannal, amelyik felhőtlenül éli a maga nemzetté válásának a „felemelő” pillanatait, és

egyáltalán nem hajlandó magába nézni tragikus mélyfúrás-sal, a hamisságokat is felszínre hozó kritikus önszemlélettel.

– *Amíg hallgattalak, arra gondoltam, vajon nem épp ennek tulajdonítható-e az a szerencsétlen helyzet, ami az 1989-es decemberi események után kialakult, hogy tudni-illik a romániai magyarság mást nem tesz/tehet, mint szüntelen védekezik a végenincs támadások, örökös vádaskodások, rágalmak ellen. Abhelyett, hogy egyenlő partnerként tárgyalhatna a másik féllel, energiájának jó részét kénytelen arra fecsérelni, hogy „bebizonyítsa” büntetlenségét. Egy kritikátlan önszemléletből kinövő önhitt magatartás képviselőit szeretné rábírní józanabb belátásra. Ez alighanem történelmi patthelyzet. Van ebből kiút?*

– Az a körülmény, hogy mi folyton a jó szándékunkat és a jóhiszeműségünket próbáljuk meggyőzően közölni velük, nemcsak a mi mentalitásunknak a jellemzője, hanem sajátos helyzetünkben rákényszerülünk erre. Olyan objektív helyzetek, események, konfliktusok követik egymást, amelyek ilyen módon szorítanak sarokba bennünket. Hogyha egy közösség, népesség vagy annak a képviselte harcol a jogaiért, és a küzdelem során el akarja kerülni az erőszakot, kénytelen ezt az alapállást érvényesíteni, mert ezenkívül csak egy másik „megoldás” kínálkozik, ez pedig távol áll a mi szándékainktól.

– *Az erőszakra gondolsz?*

– Igen. A szép szó, a meggyőzés eszközeivel, a meg-békélés gesztusaival próbálkozik az ember, ami a nem politizáló, de a politikusoknak szurkoló magyaroknak olybá tűnhet, hogy ez az állandó defenzíva méltatlan hozzánk. Ez az, ami igazában mit sem változtat a helyzetünkön, csak a

többségnek segít abban, hogy továbbra is fenntartsa jogfosztottságunkat, sanyarú kisebbségi helyzetünket.

Tegnap egy nagyon hosszú, mély és szép levelet olvastam arról, amiről beszélgetünk, nevezetesen: hogyan viszonyuljon egy átlagértelmiségi, aki nem politizál, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség politikájához. A levél nagyon komoly kritika, mert meggyőzően írja le, hogy amit mi eddig tettünk, valójában a rossz értelemben vett kisebbségi lét meghosszabbítását szolgálta, és nem ennek ellenében hatott.

Azt persze a levélíró sem fejtette ki, hogy végül is milyen taktikát kellett volna alkalmazni. Viszont engem nagyon elgondolkoztatott, hogy ama hetven év alatt a romániai magyarság vezetői megfogalmazták-e valaha pontosan a végső célt, azt, hogy nem akarunk kisebbség lenni. Nem akarunk elnyomott másodrendű állampolgárként élni, hanem igenis meg akarjuk valósítani azt az önkormányzatot, amelyre feltétlen szükségünk van, hogy ne albérletben éljünk ebben az országban.

Számtalanszor igyekeztünk megmagyarázni, hogy az önkormányzat nem jelent feltétlenül kiszakadást az állam keretéből, s hogy a helyi önkormányzat az összes polgári társadalmakban a legtermészetesebb módja a települések öngazgatásának. Így válhatnánk virágzó gazdasági, társadalmi, kulturális közösségekké. Viszont ezt valamiféle agreszív cselekedetnek tüntetik fel.

A kérdésbeli defenzív magatartásra kérdéssel válaszolnék. Milyen más alternatíva létezik: löjünk, mint a baszkok vagy az írek?

– *Nyilván ez nem megoldás...*

– A kisebbségi jogi, önvédelmi küzdelemnek különböző módzatai vannak. Én úgy érzem, nem méltó más

eszközökhöz folyamodni. Az erőszak csak erőszakot szülhet. A lehető legtürelmesebben kell ezt a politikai küzdelmet végigvinni tehát. Hiszen ha jól meggondoljuk, egész népeket tekinthetünk kisebbségnek az emberiség hatalmas tömegében. A fehér ember máris kisebbségben van a földön, hisz kevesebben vagyunk, mint a nem fehérek. A többség–kisebbség szembeállítás mindaddig fenn fog maradnia, amíg a demokráciát ebben az elhibázott értelemben használjuk, és nem pluralizmusban gondolkozunk. Ez az ellentétpár csak akkor fog feloldódni, hogyha a sokszínűséget, a különbözőséget eredendő, emberi természetünkhöz tartozó adottságnak fogjuk fel, függetlenül attól, hogy ezt a szint harminc, a másikat pedig százezer ember képviseli. Az olyan része az emberi minőségnek, amit kutya kötelességünk egymásban tisztelni.

– Hetven év után először igazán most nyílt lehetőség arra, hogy politikai eszközökkel küzdjünk alapvető jogainkért. Kérdés viszont: lesznek-e felkészült „bajnokok” a magunk igazát kivívandó? Mert most a romániai magyarság képviselőinek nagy többsége jóakaró, önfeláldozó, a közösségért minden tőlük telhetőt megtevő nagyszerű értelmiségi. De nem politikus. A profi politikus, mondhatni, mindig is hiánycikk volt Erdélyben. Ebben az új helyzetben az aktív politizálást felvállaló nem szakmabelinek kell szembenéznie egy nálánál nem biztos, hogy felkészültebb, de a magyarság lelkiületétől teljesen idegen, bizantin magatartású többségi politikusgárdával. Fog ez menni?

– Ezt a minősítést föl lehet fogni a színéről és a fonákjáról is. Szerintem természetes, hogy politikusaink egyelőre nem profik, mert ugyan mikor nevelődtek volna ki nekünk profi

politikusaink? Ezekre a feladatokra valahol fel kellett volna készülni, ám a diktatúra erre semmi esélyt nem adott.

Természetesen jobb lenne, ha nem humán értelmiségiek, írók, szerkesztők, egyetemi tanárok... politizálnának, hanem többségükben jogászok, közgazdászok és technokraták. Ők sem lennének igazán profi politikusok, de legalább a politológia fogalomköréhez szorosabban kapcsolódó szakmákból kerülnének ki a képviselőink. Szerencsésebb lenne egy menedzsertípusú profi politikusgárda, akik legalább ezekben a szakmákban felkészültek. Arra viszont nincs semmiféle garancia, hogy ezek az emberek erkölcsi tekintetben feddhetetlenek lennének, a magyarság érdekeit hitelesebben képviselnék, mint a két világháború között tevékenykedő Jakabffy Elemér, Balogh Artúr és még sokan mások.

Azok, akik a Romániai Magyar Demokrata Szövetség mai vezetőit a volt magyar Népi Szövetséggel azonosítják, és ilyen alapon rájuk húzzák a vizes lepedőt, történelmi előítéletekkel élnek, és a mindig győző pesszimisták álláspontjáról ítéleznek. Pesszimistának könnyű lenni, mondta Teller Ede, mert a pesszimistának mindig igaza van. Úgy tűnik azonban, hogy az idő nekünk dolgozik.

– *A körülmények hatalma folytán szétszóródtunk a világban. Azt mondják, a zsidók és a lengyelek után a harmadik legszétszórta nép vagyunk. Ideje lenne, ha fizikailag nem is, lelkileg, szellemileg egy akolba gyülekeznénk, hogy az anyaországon kívül élő többmillió magyar-ságnak nagyobb esélyei legyenek magyarságuk megőrzésére...*

– Nagyon sok elitnek nevezhető értelmiségi él Nyugaton, aki továbbra is megmaradt a magyar szellemi életben. Elit a

szakmában és az emberi magatartásban. Azokban a társadalmakban, ahova elkerültek – itt főleg az ötvenhatosokról beszélek –, nagyon szép és méltó helyet töltenek be. Mert hiszen ők ott nem kisebbségek, bevándorlók, hanem szakmájuk elismert képviselői. Ugyanakkor, nagy erőfeszítéssel bár, de ragaszkodnak a magyar kultúrához, és anyagilag is támogatják, könyveket, lapokat adnak ki. Büszkéek lehetünk, hogy a világnak ennyi nagyszerű embert adtunk: orvosokat, kutatókat, mérnököket...

Svédországban olyan értelmiségi közösséggel találkoztam, amilyennel sem itt Erdélyben, sem Magyarországon, sem másutt. Olyan fejlett a vitakultúrájuk, hogy illet magyar emberek közt elképzelhetetlennek tartottam. Ránk inkább az a jellemző, hogy egymás szavába vágunk, ők viszont megtanulták azt a liberális társadalomban érvényesülő toleranciát, amely szerint, ha valaki nem ért velem egyet, nem tekintem személyem elleni merényletnek, hanem figyelmesen végighallgatom, és tapintatosan – ha lehet, humorral fűszerezve – jelzem a gondolatmenet gyenge pontjait. Nem azért, hogy ellene legyek, hanem hogy közösen világra segítsük az igazságot. Ezt a fejlett vitakultúrát Hollandiában is alkalmam volt tapasztalni.

Viszont kétséges, hogy ezeknek a magyar embereknek a leszármazottaik is magyarok lesznek. Hogyha ezek az emberek gyermekeiknek a magyar kultúrához való tartozását, ragaszkodását tudatosan és módszeresen nem ápolják – ami nagyon nagy erőfeszítésbe kerül egy olyan társadalomban, amely szellemiségében annyira elűt a magyar és a közép-európai társadalmaktól –, akkor gyermekeik vagy meg sem tanulnak anyanyelvükön, vagy óvodás koruk után egyetlen nyelven kezdenek el beszélni. Engem például

meglepett, hogy az általam nagyon nagyra tartott amszterdami kolléga gyermeke egy szót sem tudott magyarul.

– *Vajon mi lenne jobb a világ magyarságának, az-e, ha az anyaország kisugározza a kultúrát a perem felé, erősítve az ott élőket magyarságukban, vagy pedig az, ha a kisebbségben és szórványban élő magyarok igyekeznek nagy erőfeszítéssel mintegy beépülni az anyaország szellemi kultúrájába, gazdagítva, színesebbé téve azt?*

– Most nagy remények gyökereznek meg bennünk, mert úgy néz ki, lehetőség nyílik arra, hogy a maga teljességében áttekinthessük a szellemi hazát. A szóránymagyarság és a kisebbségi sorban élők nagyon sokat tehetnek a szellemi haza összetartásáért. Az anyaország nem sokat tehet, hogyha azok a szálak, amelyek kinyúlnak Argentínába, Dél-Afrikába vagy Ausztráliába, nem önként kapcsolódnak hozzá. Összetartani a részeket csak az önkéntesség alapján lehet, és ebben a kölcsönös kapcsolatban a széleknek van prioritása és nem a középnek. Az ilyesmi nem centralizálható. A szellemi haza nem ugyanaz, mint a földrajzi.

A szellemi haza épp a szellem természetéből következően megengedheti magának, hogy pluralista legyen. Ezen érdemes elgondolkozni. Én úgy vélem, nem az a jó a magyarságnak, hogy kultúrájában teljesen homogén legyen, hogy ugyanúgy forogjon a kereke az Amerikában élő tudósoknak, a Székelyföldön maradt régészeknek és az Ausztráliában élő üzletembernek, hanem az, ha azt a szellemi értéket, amit csak abban a közegben volt képes létrehozni, beépíti a szellemi haza értékei közé. Szükségképpen a maga különbözőségeivel, másságával együtt. Közelebbről ezen azt értem: ne akarjunk mi – kisebbségiek, szóránybeliek – hasonulni az anyaországi kultúrához, mert attól nem leszünk

többek. Hanem erkölcsi, szellemi, emberi minőségünket igyekezzünk – igen magas mércét állítva – a magunk lehetőségei szerint megvalósítani, éltetni. Nem az utánpótlás eszközeivel, nem hasonulással, hanem az egyéni és kollektív önkiteljesedés olyan módszerével, amelyek nem szakítanak le sajátos hagyományainkról, hanem azokat tovább éltetik az egész szellemi hazában. Így jobban fogunk figyelni egymásra, mint hogyha a Franciaországban élő, a Párizsi Magyar Műhely köréhez tartozó író és a sepsiszentgyörgyi Európai Idő körüli írócsoport csupa közös vonást mutatna. Egyformák lévén, még csak egymás számára sem lennének érdekesek. Az egység nem feltétlenül egyneműség, homogenitás; a különbözőségben is megtalálhatók a mindnyájunkat gazdagító közös értékek.

– Én úgy vélem, hogy mindegyik résznek, régiónak megvan a maga szerepe az összkép kialakításában. Am ha az anyaország magára hagyja őket, nem sugározza szét a periferián élők felé a magyar szellemi kultúra biteles értékeit, akkor az idegen hatásoknak erősen kitett kis magyar szigetek, családok meggyengülhetnek magyarságtudatukban, mi több, előbb-utóbb akár el is tűnnek. Hollandiában járva magad is megdöbbenél, hogy a magyar értelmiségi gyermeke nem tud magyarul. Persze annak a magyar tudósnak emberi kötelessége lett volna megtanítani gyermekeit magyarul, de az anyaországnak is mindenkori kötelessége – politikai széljárástól függetlenül – állandó figyelemmel kísérni az idegenbe szakadt magyarok sorsának alakulását, és minden segítséget megadni, hogy megőrizték magyarságukat. Ha lehet: sokadízíglén. Mert hiszen belső igény, lelki szükséglet híján már minden igyekezet késő és

hiábavaló. Hangversenyre is akkor megyünk, ha szükségét érezzük az élőzenének...

– Ötvenhat után az anyaország nem sokat törődött azzal, hogy alakul a sorsuk az emigrációban élőknek. Nem sokat tett azért, hogy érezzék, a haza figyel rájuk, jöllehet a magyar emigrációnak épp az ötvenhatosok teszik ki a legnagyobb hányadát. És mégis a legerősebb emigrációs központok az anyaországra féltő gonddal figyelő ötvenhatos menekültekből alakultak. Nem az otthoni politikusok törődtek velük, ők törődtek az anyaországgal. Ezért mondtam, hogy mindig a perem felől jön a gondoskodás, és nem a központból sugárzik kifelé.

– *Ez igaz lehet ugyan, de nem tekinthetünk el attól a körülménytől, hogy az ötvenhatos – elitemigráció. Szakmailag kiválóan képzett, erős erkölcsi meggyőződésű intellektuelek. Köztük több kiváló alkotó, akik vagy azért menekültek Nyugatra, mert csak így menthették meg az életüket és a szabadságukat, esetleg más okok miatt. De nem mindenki, aki a kivándorlást választja, ilyen tudatos és erkölcsileg megingathatatlan. Ezért szerintem nekik ugyancsak jól jön az otthonról érkező segítség.*

– Talán mégsem fogalmaztál eléggé árnyaltan, amikor azt mondtad, hogy az ötvenhatos emigráció csupa elit. Nem így van, mert nagyon sok munkásgyerek és félig kész ember ment el akkor. A Mikes-kör elég szűk, a Hollandiában és egész Nyugaton élő magyarság viszont sokkal számottevőbb réteget alkot, mint ez az elit. Fel is panaszták, hogy a Mikes-kör nem foglalkozik a körön kívül élő magyarsággal.

Tudod, ki foglalkozik velük? Az egyház. Teljesen talajvesztett emberek úgy találták meg a helyüket odaát, hogy mindig velük volt vagy került valahonnan egy

lekipásztor. A szórványban élő magyarságot nem az irodalmi körök mentették át, sőt azok a legkevésbé, hanem a szórványegyház. A szórványunitáriusok, reformátusok, katolikusok, akik bármennyire betagolódtak is az illető országok egyházi szervezeteibe, nyelvileg megőrizték sajátosságukat. Kezdetben úgy is szerveződtek: a vasárnapi istentiszteleteken vagy más iskolákban az anyanyelvet továbbították a fiatalabb nemzedékeknek. A szórványmagyarság nagy része minden lehetséges módon őrizte hagyományait, magyarságsszellemét, önként ragaszkodott az anyaországhoz. Igazában tehát ők, az emigráns magyarok támogatták az itthoniakat, nem az anyaország segítette a külföldön élőket.

– *Mi a helyzet ma?*

– Óriási dolog, hogy mindaz az anyagi és szellemi érték, ami az évtizedek során felhalmozódott a szórványmagyarságban, ma szabadon visszaáramolhat ebbe a térségbe. Azt sem szabad lekicsinyelni, hogy sok gyermek most látogat első ízben az anyaországba, hogy megnézzék, a szülők honnan jöttek el. Hasonlóképpen nem szabad elsikkadni afelett sem, hogy sok alkotó – honoráriumért vagy ingyen – tanít budapesti egyetemeken külföldön élő magyar gyermekeket. Ugyanis ez százszorosán megtérül a világ magyarsága és Magyarország számára egyaránt. Én messzemenően egyetértek azzal, amit a Mikes-körön Kibédi Varga Áron felvetett: ne gondolkozzunk a mindenáron való egységben, hanem gondolkozzunk inkább pluralizmusban.

Visszatérve a kérdésre adott válasz második felére: ha a magyar szellemiség éppenséggel az emigrációban vagy a kisebbségben való élés miatt tagolódott különböző irányokra, erőterekre, az nem akadály a szellem fejlődésének, sőt az

a körülmény, hogy a magyar nemzet öntudata a világ különböző pontjain tovább él, esetleg hagyományozódik, segítheti a magyarság megismertetését a világgal.

A magyar nemzettudatnak ebben a szétszórtságban való létezése végső soron javunkra is fordítható, kamatoztatható. A pluralizmus ugyanakkor segítheti a világ értékei közé könnyebben beilleszkedő magyar kulturális, szellemi értékek mozgását, a közlekedést.

– *A Franciaországban élő magyar származású szociológus, d'Elhougne László úgy véli, hogy: „Az a nép, amely... újkori” területszerzés által jut más állam korábbi területéhez és más nemzetiségű lakosokhoz, az a nép nagyon is érthető nyugtalansággal uralkodik a nemzetiségei felett, és azok sanyargatása, üldözése és elpusztítása árán igyekszik kisajátítani, bekebelezni az „idegen nemzetiség” által lakott területeket, mivel amíg azok ott élnek, a leigázónak folytonosan okkal kell félnie azok szembeszegülésétől, függetlenségi, kiválási törekvéseitől. (Tehát tisztában vannak azzal, hogy a nemzetiséget – akik nem bevándorlók, mert a „korábbi hazájukban” élnek – nem tudja megtörni, leigázni, ezért csak a területét akarja kisajátítani, bekebelezni, és így érthető félelemmel, gyanakvással kezeli a nemzetiség kapcsolatát az anyaországgal, azok történelmi, nemzeti hagyományaikhoz való ragaszkodását szeparatista, nacionalista törekvésként üldözi. Ma már kimondható: a nemzeti kisebbség a nemzet része. A magyar kisebbség a sors mostohagyermeké, hiszen idegen politikai erők kényük-kedvük szerint húzták meg az országhatárokat, így aztán hol a hazában élt, hol meg kívül rekedt, anélkül hogy egy tapodtat tett volna is. Ugyanakkor viszont nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy testközelben él egy másik néppel. Az*

anyanemzethez is kötődik, meg a szomszédadal is kapcsolatai vannak. Kettős kötődésben él. Ez a tény sok vihart kavart, különösen a politikai érdeklődésű értelmiségiek körében. Erdélyben is, másutt is. Te hogy ítéled meg a kettős kötődés elvét?

– Ez elsősorban a kisebbségi sorban élő magyarság problémája volt és maradt, amely, tudomásom szerint, nálunk 1968-ban robbant ki, amikor a Magyar Írószövetség határokon túli gondoskodását „illett” visszautasítani itt, minálunk. Sajnos, néhányan kaphatók is voltak annak a kimondására, hogy nincs kettős kötődés: a magyarországi írók ne nagyon foglalkozzanak velünk ezt kikérjük magunknak, mert mi ide – Romániához – tartozunk. Amikor ez elhangzott, politikai és kulturális kompromisszum volt. Amikor pedig leírták, a kortársak árulásnak fogták fel.

Én akkor még nagyon fiatal voltam, és nem vettem részt benne. Azt természetesen rosszállottam, hogy ezzel a hivatalos állásfoglalással az elszigeteltségünk csak fokozódhat, ami nem annyira politikai értelemben bántott. Sokkal súlyosabbnak éreztem azt, hogyan fogjuk ezután megmérni a szellemi teljesítményeket. Ennek a feltételei foglalkoztatnak, nevezetesen az, hogy milyen mércét fogunk alkalmazni ezután? Felállítunk magunknak bizonyos mércét, amelyhez viszonyítva a mi értékeinket rangsoroljuk? Ha így lesz, nem fog-e azzal járni, hogy a sok kedves érték közül kiemelünk egyet és azt bálványozzuk? Erre mi hajlamosak vagyunk. Ezt a belterjességet tanárként és a szorosan vett szakma művelőjeként egyaránt elítéltem.

Úgy érzem, most lehetőség nyílt arra, hogy a kettős kötődést a legjobb értelemben kiteljesítsük, kiteljesíthessük. Egy pillanatig sem tagadom, hogy Romániában élve emberi,

szellemi fejlődésében része volt a román kultúra értékeinek is. Ha elvonatkoztatok attól, hogy már gyermekkoromban ért hátrány azért, mert magyar vagyok – felnőttkoromban pedig még inkább –, a pusztá adottság, hogy egy másik nép szomszédságában élek, javamra válik: megszokom a másságot, ami nem „idegenség”. Nekem a román szomszédom nem „idegen”, hanem más, mint én. Ezzel a másik értékkel kommunikálni – emberi érték. Ő engem nyelvével, kultúrájával gazdagít, hisz benne a másságot ismertem meg. És ha jobban belegondolok, még azzal is, hogy időnként belém rúg, mert rádöbrent az emberi esendőség különböző színeket öltő változataira.

– *Mi ez, kisebbségi „privilegium”? Mivel mást is tapasztal, a kisebbségi lelke, személyisége ipso facto gazdagabb a többségiénél?*

Hogyha az emberek egyébként természetesen viszonyulnak egymáshoz, a kisebbségi lét gazdagít. Azzal is, hogy türelmessé tesz. Hisz a román embert nem szabad, nem lehet gyűlölni azért, mert ő többségi. Én nem a román emberrel állok szemben, hanem bizonyos magatartásokkal és jelenségekkel, a hatalmi gépezetben intézményesülő mentalitásokkal. Ami történetesen románul testesül meg. De ezért a szomszédom nem hibás. Így tehát a kettős kötődés erkölcsi, szellemi tekintetben árnyalt, érzékeny és toleráns magatartásra tanít. Arra tanít, hogy megfelelően disztinkváljunk, hogy ne mondjuk azt: „román, de rendes ember”.

Ez egyébként nagyon jellemző megnyilvánulás olyanok részéről, akik nem román közegben élnek, de történetesen megismernek egy román embert, és az előítélet működni kezd. Nem azt mondja: X. Y. rendes ember, hanem azt, hogy román, de rendes ember. Ez ellen tiltakozom.

– Miközben ezeket az emelkedett szavakat hallgattam, az jutott eszembe, bizony elég régi keletű gondolatok ezek, hisz Szent István királyunk is hasonló eszméket hagyott az Intelmekben örökül, követendőként fiára.

– És hogy egy időben egészen közeli irodalmi példával hozakodjam elő, Kós Károly Erdélyében egyebek közt ezt írta: „Ezer esztendő nagy idő, még népek és kultúrák történetében is. Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett, illetve egymás között, hogy mindhárom megőrzi – mert megőrizheti – a maga különvaló egyéniségét, de amelletts közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is veszzen fel.”

Nos, ez az, amivel Erdély, a hagyományos tolerancia földjén nem dicsekedhetünk...

Bár engedhetnénk már meg magunknak, hogy azt mondassuk (akárcsak Amerika), hogy azért olyan szép és gazdag ez az ország, mert annyiféle nép él benne. A hasonlat sántít ugyan, de nem érvénytelen.

– *A Ceaușescu barbár diktatúrájának összeomlását megelőző néhány évben nem egy emberben a rettegettség fokozódott a félelem. Egy olyan lehetetlen helyzetben, amikor mindenki mindenki számára potenciális besűgő volt, senki sem mert őszintén publikusan megnyilatkozni, legfennebb a legjobb barátoknak vagy a családtagoknak, bár ott sem mindenki. Nos, te épp ekkor vetted a bátorságot, és nyíltan szembeszálltál a molochbal, nemcsak egyetemi állásodat téve kockára ezzel, hanem a szabadságodat, sőt az életedet is. Bár lehet, hogy tiltakozni fogsz, kimondom: amit tettél,*

példaértékű volt. Mielőtt döntöttél, hogy ekként cselekszel, végiggondoltad a lehetséges következményeket?

– Én nem akartam politizálni. Csak a hivatásomat szerettem volna teljesíteni lelkiismeretem szerint, szakmai és erkölcsi értelemben egyaránt. Tanárnak lenni számomra szent dolog. Ezért minden, ami diákjaimmal, a diákjainkkal történt, nagyon mélyen érintett. Valójában a szellemi igényesség és a belső erkölcsi készítés vezetett oda, hogy kezdtem tiltakozó dokumentumokat küldeni a minisztériumba. Mindaz, ami ezután következett, a radikalizálódásnak minden fokozata, morális indítékú volt. Ezért mondtam már másutt is: én nem akartam politikus lenni, engem belepófoztak a politikába.

Amikor a Securitaténak vagy egyáltalán a hatóságoknak szemet szúr az, ha valaki jól akar dolgozni, az már tünetszerűen a totalitarizmusra vall. Mert a totalitarizmus lényegéhez tartozik, hogy a minőséget képtelen elviselni. Természetéből következik, hogy mindenkit ellenzéknek tart, aki minőségre törekszik.

Így történt, hogy az értelmiség egy része, aki csak a munkáját akarta jól végezni, óhatatlanul ellenzékivé vált. Az opposíció táborába került anélkül, hogy akarta volna. Az embereket belekényszerítették egy szerepbe. Az ellenzéki-ség pedig olyan szerep, amely bensővé válik. Amikor az ember ellenzéki lesz, akkor már tudatosan cselekszik. Ennek ez a logikája. Bennem is ilyesmi zajlott le. Ha már üldöznek, ne legyenek ártatlan, kiszolgáltatott bárányka, hanem tudjam, azért vesznek elő, mert ezt és ezt felelősen tettem. Természetesen tudatában leszek annak, hogy az én oldalamon van az igazság. Az a tudat, hogy nemcsak a magam igazát képviselem, hanem az egész közösségét,

ideértve a józanabbul gondolkozó románokat is, erőt adott a megpróbáltatások elviseléséhez.

– *Nekem úgy tűnik, mintha a szenvedés valamiféle erdélyi magyar sors volna, legalábbis az itteni embereknek nagyon kijutott belőle. A nagyok, a legnagyobbak esete valahogy erre enged következtetni. Hiszen Dávid Ferenc, a bitűjítő a dévai várbörtönben végezte, Apáczai, Misztótfalusi Kis Miklós, Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor... az eszméiket fel nem fogó maradi túlerővel hadakozva mérhetetlenül sokat szenvedett, a két Bolyai szintúgy, a kortársak közül Sütő Andrásnak, Tőkés Lászlónak és másoknak ugyancsak kijutott a megpróbáltatásokból. Sorsunkba egyaránt beleszőtték a sziszüphoszi és a prométheuszi motívumot. Sziszüphoszként mindig újra kellett kezdeni azt, amit – nagy hittel és nem kisebb erőfeszítéssel építve – a hatalom, a maradiság képviselői dolyfösen leromboltak, Prométheuszként pedig, amint Babits mondotta: még a sziklán is fényt szomjazztak. Hát nem fátumszerű ez?*

– Ezzel kapcsolatban két megjegyzésem van. Először is nagyon könnyen nevetségessé válhat az ember, ha így gondolkodik. Nem szükségképpen szenvedésről van itt szó. És nem is az a nagyobb baj, hogy a Securitate elővesz, nyomoznak, üldöznek, bevisznek és szörnyen bánnak az emberrel. A baj az, hogy a társadalom jobbik részének a szemében nevetségessé válik az ember. Mert bizony ilyesmi is előfordult. Magyar értelmiségiek, a legjobbak között voltak olyanok, akik azt mondták, hogy az, amit én csinálok, donkizotizmus, szélmalomharc, értelmetlen gyerekség. Eljutottam ahhoz a „bölc” felismeréshez, hogy a nevetségességet is vállalni kell. A hiteles élettel vele jár, hogy az ember gyakran kockáztatja a nevetségessé válást. Abban a

diktatórikus társadalomban, amely immár végképp a múlté, egyszerűen nem lehetett eszményekkel azonosulni a nevetségesség kockázata nélkül, hisz az emberek átvették annak az abszurd világnak a törvényeit, és nem az abszurdítások megváltoztatására törekedtek, hanem abszurd módon kezdtek gondolkozni. És nem vették észre, hogy az a világ, az a mentalitás, amit rám kényszerítenek, nem normális, hogy tulajdonképpen az a természetes, ami szemükben nevetségesnek tűnik. Azért nevetséges, mert nem veszi tudomásul az abszurd világ törvényeit.

Igaza volt Konrád Györgynek, amikor azt mondta, hogy az értelmiségi magatartás egyik belső feltétele az, hogy érvénytelennek tekinti a világot és érvényesnek az erkölcsi normákat, amelyek – ez már szemléletbeli kérdés – örök értékek. Én igenis hiszek az örök értékekben, ezek számomra nem üres szavak.

Másodszor: adott helyzetekben az ember képes hitelesen képviselni bizonyos értékeket, mert képes bensőleg azonosulni velük. Persze ez korántsem jelenti azt, hogy az az egyén minden esetben meg is tud felelni annak a sokféle normának, követelménynek. Ezért nem szeretem az olyan-szerű megfogalmazást, hogy „példaértékű”, mert még az is tele van gyarlóságokkal, aki időnként felül tud emelkedni önmaga korlátain. Azokat a csapdákat, amelyekbe a diktatúra idején beléeshettem volna, időnként a csodával határos módon sikerült kikerülnöm.

– *A sokszor kilátástalannak látszó küzdelem, a több évtizedes passzív rezisztencia okozott-e valamilyen változást a romániai magyarság, közelebbről az értelmiség habitusában?*

– Hogyha nagyon őszintén és józanul közelítjük meg ezt a kérdést, akkor azt kell mondanom, hogy a következő nehézséggel állunk szemben: Miután felszabadultunk a diktatúra nyomása alól, már egyáltalán nem nevezhetjük magunkat áldozatoknak. Eddig mint erdélyinek és értelmiséginek rafináltan meg lehetett élni abból, hogy „áldozatok” vagyunk. Ezt a világ is segített nekünk elhinni. Így állítottak be, és néha talán még igazuk is volt. Viszont ma már nem ez a helyzet, így erkölcsileg is kényes helyzetben vagyunk. Legfőbb ideje, hogy természetesen éljünk, és komolyan dolgozzunk.

Igaza van Visky Andrásnak, aki *Fobász a cenzúráért* című írásában – A *Korunk* 1990-es évfolyamának egyik első számában jelent meg – kifejtette, hogy a diktatúra énünk legjavát kényszerítette ki belőlünk.

Persze a kérdés ennél sokkal bonyolultabb, most is hiányoznak az egzisztenciális feltételek ahhoz, hogy az emberek magas szintű szellemi munkát végezhesenek.

Nemcsak az élelmiszerboltok üresek, hanem a könyvesboltok magyar részlegén sincsenek új szellemi termékek. Magyarországi könyvekhez éppúgy nem lehet most sem hozzájutni, mint a 89-es fordulat előtt.

– *Nem kétséges, hogy az új szerep, amiről említést tettél, sok esetben a szolgálatvállalásé. Viszont kíváncsi lennék, mi a véleményed arról, hogy sokan a helyben maradást egyszerűen azonosítják a helytállással.*

– Én úgy érzem, hogy a helyben maradás és egyidejű helytállás legszebb erdélyi példája a Kós Károlyé. De Tamási ment, és Áprily sem maradt. Vagy hogy világnagyságokat említsek: Bartók és Thomas Mann is elmenekült a pokol szájából.

Ilyen pro és kontra példákra gondolva, néha felhorgad bennem a kérdés: vajon a helyben maradás a különböző tényezők véletlenszerű játékának tulajdonítható-e, vagy pedig – különösen értelmiségieknél – bölcs felismerés rejtőzik mögötte? Az, hogy – „másképp nem tehetek”?

Nyilvánvaló, hogy a helytállás és a helyben maradás különböznek egymástól, mert az, aki helyben marad, nem feltétlenül erkölcsi megfontolásból és valamiféle ellenállás jegyében marad, hanem egyszerűen tehetetlenségből, lustaságból.

Én egyáltalán nem idealizálom a helyben maradást. Soha nem tartottam eszménynek, mert nem biológiai-földrajzi helyben maradásra van szüksége az embernek. Sajnálatos viszont, hogy még mindig szükség van arra az imperativusra, amely hetven év alatt a romániai magyar kisebbség javának belső meggyőződése volt, hogy tudniillik „helyt kell állni”. Rossz, hogy erre szükség van, mert a helytállás imperativusával sok mindent el lehet jelentékteleníteni, altatni. És sok esetben kompenzatív szerepe van: amikor az ember úgy véli, hogy ő helytáll és lemond egy sor értékről csak azért, hogy ezt bebizonyítsa, valójában a helytállás erkölcsével kárpótolja magát és társait a jogfosztottságokért és mindenféle frusztrációkért, amiket naponta átél.

Ha a kisebbségi létet a maga kegyetlen mivoltában nézzük, rádöbbenünk, hogy nagyon sok olyan kompenzáló mechanizmust kényszerít ki, amelyek egy szabadabb nyugati világban vagy akár az anyaországban élő értelmiségi számára egyszerűen érthetetlenek. De hát túl kell élni, át kell vészelní. Az átvészelés magával hozza a kompenzálást.

– *A helytállás meddig értelmes, indokolt és célravezető?*

– Nekünk nem az a végső célunk, hogy helytálljunk. Ezt egyértelműen ki kell mondani, és rombolni kell a mítoszt. Nekünk az a célunk, hogy szabadok legyünk. A helytállás csakis átmeneti állapotként fogható fel és fogadható el. A cél: a teljes szabadság kivívása. Minden taktikát ehhez kell alkalmazni.

– *Azt mondod, az erdélyi magyarság végső célja a szabadság. Mint minden egyéb, a szabadság is több irányból, több úton-módon közelíthető meg. De lesznek-e az itteni magyarságnak fejlődési alternatívái, vagy továbbra is a fentről kijelölt egyetlen út kényszerűsége vár reá?*

– Az Isten őrizzen meg attól, hogy a hetven év újabb évtizedekben folytatódjék. A helyzet egyelőre sokunkat eléggé aggaszt. Különösen a külföldön élő kibicek mondják fejcsóválva: no látjátok, ismét ott vagytok, ahol eddig voltatok, hát érdemes volt otthon maradni? Ők, az elmenők, akik önmaguk ottani létét – kompenzáló módon – próbálják igazolni azáltal, hogy a mi kudarcainkat így ítélik meg. Ez olyan emberi gyengeség, amely alól senki sem kivétel, sem az, aki helytáll, sem az, aki eltávozik. Mindenki önmagát kívánja igazolni.

Nem vagyok próféta, hogy megállapíthatnám, az eddigi úton haladunk-e tovább, vagy pedig egy másik, valóban radikális változást jelentő út kezdetén vagyunk-e. Jó, ha még mindig azt mondhatjuk: a kezdetén vagyunk, és tőlünk függ, merre tartunk. Én még hiszem, hogy tőlünk sok minden függ. És hogyha a világ ezután is úgy figyel ránk, ahogy eddig tette, ha sikerül a világ figyelmét méltó tettekkel magunkra vonni, és a világban mozgolódó jogvédő szervezeteket: az ENSZ-et, az Európa Tanácsot, a helsinki folyamatban részt vevő országokat a mi oldalunkra állítani, ezzel kiegészül-

hetnek a belső politikai küzdelmeink: csak a kettő együtt teszi elképzelhetővé, hogy más út is létezik, mint a kijelölt, a kényszerű.

A kisebbségi kérdés megoldásához a kollektív jogok biztosításán keresztül vezet az út, beleértve a helyi és a közösségi önkormányzatot.

– *Közbély, hogy mindenki az, aminek tudja, érzi, véli magát. Furcsamód ebben nem annyira a születésnek, az eredetnek van döntőszava, hanem inkább a neveletésnek, a kultúrának. Tehát az iskolának (is), amely nemcsak ismereteket nyújt, informál, hanem formálja, alakítja is a személyiséget. Köztudomású, hogy te a Bolyai Tudományegyetem újraindításának egyik fő szorgalmazója vagy. Gondolom, nem ok nélkül...*

– Abban a harcban, amit az RMDSZ Bolyai bizottsága, illetve később a Bolyai Társaság kezdett el, nem tudtam amúgy istenigazából részt venni, mert az akkori sokkal általánosabb közéleti feladataim nem tették lehetővé, hogy akár a dokumentumok kidolgozásában, akár a gyűléseken részt vegyek. Tehát, amikor én most a Bolyai Egyetem gondolatáról nyilatkozom, csak úgy teszem, tehetem, mint az egyetem egyik tanára, és nem mint a Bolyai Társaság valamiféle exponense.

Az csak természetes, nagyon jó volna, ha nem lennénk többé albérletben az egyetemen, ahol folyton azt kell éreznünk, hogy megtűrnek, a saját dolgainkról nem magunk intézkedhetünk, ahol igen nagy küzdelembe kerül kivívni, hogy bizonyos szakokon legyen egy magyar csoport is, s hogy a következő évben ne csak többségi, hanem magyar asszisztenseket vagy gyakornokokat is felvegyenek.

Az, hogy nem tudjuk önállóan kiépíteni a szükségleteinknek megfelelő karokat, nem gondolhatjuk át a szakemberképzés szerteágazó problémáit, hogy a valós igényeknek megfelelően irányítsuk a szakember-utánpótlást, mindezek olyan akadályai a kisebbségi egyenjogúság megvalósulásának, amit a többségi hatóságok talán nem is tudnak felmérni igazán. Félreértések övezik az egész problematikát: folyton szeparatizmussal vádolnak, Erdély önállóságának, mi több, az anyaországhoz való csatlakozásnak a veszélyét látják benne.

Pedig az anyanyelvű oktatás megvalósulása minden szinten elengedhetetlen feltétele a magyar kisebbség teljes értékű megújításának, teljes értékű virágzó megmaradásának.

Ha ezt a többségi nemzet megértené, csak gazdagodna általa az ország kultúrája. Ahogy a svéd kultúra is gazdagítja a finn állam értékeinek a tárházát.

– *Sajnáltam, amikor megtudtam, hogy visszavonultál az aktív politizálástól. Tudod-e, hogy sokaknak Cs. Gyimesi Éva erkölcsi garanciát jelentett? Úgy érezték, hogy ez vagy az az ügy jó kezekben van. Biztosak voltak abban, hogy nemtelen kompromisszumokba nem fogsz belemenni. Úgy érzed, hogy pedagógusként többet tudsz nyújtani?*

– Én a politizálást nem ambícióból csináltam, hanem kényszerből. Igazi ambícióm (ha van ilyen) az, hogy még néhány évjáratot segítsek útra bocsátani a kolozsvári egyetem magyar tanszékéről. Tanárokat, szerkesztőket, újságírókat, kutatókat. Nagyon szeretek fiatalokkal foglalkozni. És a szakmámat is nagyon szeretem. Van itt valami, amiben az ember a szabadságát, sajátos módon, meg-

valósíthatja. Persze, beleszólt ebbe a döntésbe az egészségi állapotom is.

Távol áll tőlem, hogy valamiféle értékítéletet megkockáztassak az erdélyi magyar irodalomról. Ami számomra bizonyosnak tűnik, az az, hogy a század elején két rendkívüli ember érkezett a magyar irodalomba Erdélyből, Ady és Szabó Dezső. Bár az is igaz, hogy ők idő előtt elszakadtak a történelmi tájtól. Hasonlóképpen Tamási is. Bármennyire szerves része magyar irodalomnak az erdélyi, mindazáltal amannak egy sajátos változata. Van benne valami, ami csak az övé.

– *Most éppen milyen egészségnek örvend az erdélyi magyar irodalom?*

– Nagyon jó, hogy elég sok lapunk van. Hogy léteznek immár nemcsak az elitnek szóló irodalmi folyóiratok, hanem politikai és művelődési lapok is. Naivság lenne azonban azt hinni, hogy ezek a lapok mind örök életűek lesznek. A verseny, a piaczgazdaság törvényei ide is betörnek. Viszont remélem, hogy csak a salakja hull ki, és ami igazán jó, megmarad. Persze az is az igazsághoz tartozik, hogy a piac törvényeivel a nagyon igényesek tudnak a legkevésbé megbirkózni. Én természetesen nekik drukkolok: a *Látó*-nak, a *Korunk*nak, a *Kelet-Nyugat*nak. A *Helikonn*nak is megvannak az esélyei, bár szerintem rajta nem érezni annyira az újítás szellemét, mint lehetne és kellene.

Végül még csak annyit szeretnék elmondani: olyan sokan eltávoztak, hogy szinte a teljes középnemzedék hiányzik. Az én kortársaim nagyobb részét mind elmentek: Csiki Lászlótól Vári Attiláig és Ágoston Vilmostól Molnár Gusztávig nagyon sokan. Távozásuk miatt szegényebb lett a romániai magyar kultúra.

De bizakodó vagyok, mert rengeteg a tehetséges fiatal, akik itt maradtak, és a nehéz körülmények közt megpróbálnak szellemi munkát végezni. Mert rájöttek arra, hogy írónak lenni bárhol lehet. Ezekben a fiatalokban van minden reményem, hiszen ha jól meggondoljuk, a mai Nobel-díjasok nem kevésbé tragikus történelmű országokból származnak. Gondoljunk Csingiz Ajtmatovra. Miért ne lehetne Erdély földjéről is nagy alkotóknak kirukkolni a nagyvilágba?...

(A beszélgetést Aniszi Kálmán készítette 1991-ben)

Hősi pózok nélkül

AZ IRODALMÁR MŰHELYÉBEN

– Nagyon sokfelől indúthatnánk ezt a beszélgetést: én mégis két olyan munkába kapaszkodnék legelőször, melyek Cs. Gyimesi Éva szellemi portréjának alapvonalai: a Szilágyi Domokos-monográfia ez és a Teremtett világ című irodalomelméleti munka. Ilyen műfajú alkotásokra ritkán használják a reveláló vagy nagy hatású jelzőket, mégis, ezeket érzem idevalónak. Egy döntően fontos költői életművet filozófiai-esztétikai-líra-poétikai dimenziókban vizsgálva jutsz el egy „történelmi-térre jellemző értékválság” megmutatásához, a pontos értelmezések révén tisztázod költészet és sors drámai összefüggését, anélkül hogy tovább szőnéd a magatartás-legendákat. Ugyanígy a kézikönyvszerű, „rendhagyó bevezetésben” szinte mindent elmondasz, szerves működés közben láttatva az irodalmi alkotásokat, műértésről, értelmezésről, szövegalkotói és befogadói technikákról, kulcsot adva a néha már elbizonytalanodó mai olvasó kezébe. Ezt az elfogulatlan, tárgyyszerető, tágas szemhatárú tudósi magatartást hogyan alakítottad, hogyan kovácsoltad ki? Milyen szakmai-szellemi közeg vett-vesz körül?

– Az egyetem elvégzése után engem a nyelvészeti tanszékre neveztek ki. Olyan munkával bíztak meg, ami nem állott közel az érdeklődési körömhöz. Nyelvjárási atlaszok anyagát rendeztem, dobozoltam: nyolcadikos gyerek is el tudta volna végezni. Ugyanakkor lekötötte a

napomat, önképzésre nem maradt időm, fiatal házasok voltunk, gyereket vártam. Nem kedveztek a körülmények annak, hogy kiválaszthassam, mi is érdekel. Nyelvészetet szeminarizáltam, még vogult is tanítottam. Berzenkedtem, mivel azonban egész életemben tanár szerettem volna lenni, a munkát becsülettel próbáltam elvégezni: arra az időre, amíg a tudást átadja, a tanárnak bele kell szeretnie tárgyába, érdektelenül hogyan is tudna érdeklődést csiholni. Ez valamiféle ars pedagogica: az a véleményem, hogy a tanár-diák viszony nem aszimmetrikus, hanem partneri. Komoróczy Géza egy nagyon szép esszében írta meg, a címe *Álomegyetem*, mennyire függ a tanár a diáktól. Nos, legalább öt esztendő telt el így, hogy nem szerettem igazán a tárgyakat, melyekkel foglalkoznom kellett. Ám milyen nagy hasznát vettem a későbbiekben, hiszen a doktorátusomhoz az általános nyelvészet, a szemiotika, a stíluselméletek területén is kellett tájékozódnom.

1973-tól kezdtem el az irodalommal „hivatásszerűen” foglalkozni, addig csak a magánérdeklődés szintjén fértem hozzá. Adjunktusi kinevezésem után irodalomelméletet kellett előadnom első és negyedéven – s ez a feladat állított először nagy nehézségek elé. A hetvenes években sem, de a nyolcvanas években még kevésbé jutottunk szakirodalomhoz, még a magyarországiak is alig tudtak bejönni: így e nehezen hozzáférhető könyveket, folyóiratokat is pótolva kellett hallgatóimnak rálátást nyújtani az irodalom mibenlétére. Lehetetlen feladatnak tűnt. Épp ezért, hogy leküzdjem a saját kisebbségi érzésemet, az irodalomelmélet-jegyzet összeállításakor láthatatlanul vezettem a margón: „ne vedd magad komolyan!”. Mert ha – oly kevés információ birtokában – komolyan venné magát az ember, könnyen

elbizakodhatna. A provinciába zárva próbáltam meg tudatosítani a szűklátókörűség csapdáját, a mindenkori tudás relativitását.

A következő feladat a romániai magyar irodalomtörténet-oktatás volt. Talán megbocsátották volna nekem, ha a korábbi jegyzetet használnom, s nincs saját szövegem, de a Sőni Pál-féle jegyzet értékszemlélete megbízhatatlannak tűnt. Fél évem volt rá, hogy naponta nyolc-tíz órát a könyvtárban ülve a forrásokat tanulmányozzam. Rájöttem, milyen hamis volt mindaz, amit reánk áthagyományoztak a saját irodalmunk történetéről. Kiválasztottam egy viszonylag szűk időszakot, a két világháború közti időszakot, s mindjárt a legkezdetét, a Trianon utáni irodalmi megszólalásokat – s nagy élvezettel adtam át diákjaimnak azokat az információkat, amelyeket előlünk gondosan eltitkoltak tanáraink. Hiszen itt kezdődik a romániai magyar irodalom minden görcse, értékorientációs torzulásai ide vezethetők vissza: egy mesterségesen létrehozott, erőszakos történelmi döntés hívta életre, s szorította be az ideológiai szerepbe.

A *Teremtett világ* ismét kényszerből született, az hajtott, hogy viszonylag kevés információ birtokában, mégis tudjak valamiféle betekintést adni az irodalomelméletbe egyetemistáknak, tanároknak, az irodalom iránt érdeklődőknek. Fontosnak tartottam, hogy ha a szemlélet eklektikus is, mégis fogja át az irodalom természetének alapvető kérdéseit.

– *Tudom, hogy diák- és szakmai berkekben hallatlanul népszerű ez a könyv: de vajon hozzáférhet-e még, hiszen 1983-ban jelent meg?*

– Magyarország annak idején ezeröttszáz példányt rendelt. Még ma is rendre bebizonyosodik, hogy az anyaországi kereslet jóval több ennél. Utalnak rá, kiadják diákoknak

minden olyan intézményben, ahol irodalomelmélet-oktatás folyik. Érdekes azonban, hogy itt az épületben, ahol most ülünk, az Irodalomtudományi Intézet könyvtárában nincs meg, de még referencia sincs róla. Öröndetes hír viszont, hogy tanár- és tanítóképzőben tanító kollégák kezdeményezésére a budapesti Pátria Nyomda újra kiadja.

– *Ugyanabban a formában?*

– Igen, mert úgy érzem, hogy jobb híján még így is használható. S noha ma már bizonyosan másképp írnám meg, újraírni nincs erőm.

Kérdésedre visszatérve: Szilágyi Domokosban a második világháború utáni legnagyobb lírikusok egyikét ismertem meg. Hozzá foghatót előtte csak egyet tartottam számon: Dsida Jenőt. Szilágyi Domokos kirobbanó tehetsége, formakultúrája, világszemléletének gazdagsága vezetett oda, hogy a tanulmányban egyetlen kérdésre keressem a megoldást: „hogyan ad választ ez a költő a lét legeggyetemesebb kérdéseire”, azokra tehát, amelyeket metafizikai kérdéseknek szoktak nevezni. Valójában az összes fontos emberi érték jelen van ebben a megközelítésben: az élet, a halál, a szabadság, a szerelem, az Isten; minden, amihez az embernek, mióta ember, valahogy viszonyulnia kell.

Nagy nehézségek közepette, mondhatni, emberpróbáló erőfeszítéssel dolgoztam a könyvön a nyolcvanas években. Úgy éreztem, hogy én már több munkát nem fogok írni, ennek kell olyannak lennie, hogy a saját válaszaim is ugyanezekről a kérdésekről benne foglaltassanak. Szilágyi Domokos világképének értelmezése kapcsán megírtam a saját világszemléletemet is, persze rejtetten, de mégis eléggé világosan. Talán jellemző, azt hiszem, hogy a romániai magyar kulturális sajtó nem reagált rá, az *Álom és értelem*-ről

számba jöhető elemzés ott nem látott napvilágot, míg a magyarországi fogadtatás – ha bizonyos kételyeket nem is rejtett el, mint például Kulcsár Szabó Ernő – érdeklődő volt.

Egyre inkább a filozófia felé tájékozódok mind irodalomelméleti, mind történeti kutatásaimban. Sajnálatos, hogy sem mi, sem a mai fiatalok nem tanultak elég filozófiát. Mindig annak az irodalomértelmezésnek voltam a híve, mely az irodalmat az emberi létezést kifejező jelrendszernek fogja fel, ami vissza is vonatkoztatható az emberi létre.

– *Te az „erdélyi íráságot” minden ideológiai teherterheléssel együtt, történeti folyamatra ágyazva, forrásainál tetten érve, már vizsgálta Gyöngy és homok című könyvnyi tanulmányodban. Hol van ez a munkád? – eddig csak részleteket olvashattunk belőle.*

– 1985-ben elvitte a kéziratot a szeku, 87-ben Molnár Gusztitól is elvitték, csak a harmadik menekült meg. Most december óta kiszedve áll a kolozsvári nyomdában. Közben – úgy látszik – összeomlott a romániai magyar könyvkiadás.

KÖZÉLETI KOCKÁZATOK

– *Több írásban elköszöntél már, bejelentetted vágyakozásodat a civil létezésre, visszavonulásodat a politikai színterről, de hát mégiscsak csinálod, ráadásul úgy, hogy a „tigris” és a „szelíd őz” egyszerre látszanak időzni a szívedben. Mi ez a „mégis”? A lélektani topográfiában hol van ez a tartomány?*

– Az aktív politikától való visszavonulást fenntartom. Nem veszek részt az RMDSZ vezetésében, semmiféle beleszólási jogom nincsen magyar szervezetek működésébe. Ami megszólal bennem manapság, az a civil felelősségtudat

megnyilatkozása, ugyanaz tehát, ami a diktatúra idején is szólásra bírt. Érdekes, hogy sokan hajlamosak megfélemleni a fordulat előtti tevékenységemről. Olyanok vádolnak engedékenységgel, a románokhoz való törleszkedéssel, akiknek tudniuk kell, hogy én nem a határon túlról, hanem testközelben viseltem el a terrort. Akik követtek, fenyegettek, zsaroltak, azok gusztustalan, primitív „technikája” elég lett volna, hogy meggyűlöljem a románságot. Sőt, ez a testközelben való küzdelem tovább tart. Nemrégiben az egyetem szenátusában rossz emlékeket idéző vitát kellett folytatnom a magyar csoportok létének garanciáiért. Az a meggyőződése, hogy azokat a románokat, akik ellen tiltakozásra kényszerülök, nem szabad azonosítani a „nemzettel”. Ezek egyszerűen csak primitívek vagy félrevezetettek, gonoszok is néha. Rájuk sem érvényes a kollektív bűnösség. Ha ez baloldali vagy liberális nézet – akkor vállalom. Pirosban, barnában, trikolórban is gyűlölöm a fasizmust.

S ha én mostanában a politikai színezetű kérdésekben állást foglallok: az ott élő magyarok *vitális* érdekeinek jóhiszemű védelmében teszem. Mert az élet számomra mindennél előbbre való. Lehet, hogy nem tudok elindítani pozitív folyamatokat. De én a saját lelkiismeretem miatt szólok meg a közéletben: jobban félek a meghasonlástól, mint bármilyen terrortól. A politikusok ám cselekedjenek. De ha demokrácia van, hadd mondhassa el a véleményét az is, aki ezt nem így látja helyesnek. A történelem már beigazolta, hogy az újítások, a szemléletváltások mindig egy-egy kisebbségi csoportból indultak ki. Nem tartom megalázőnak, hogy kisebbségek egyik kisebbsége vagyok

egy bizonyos társadalmi-politikai erőterben. De lehet, hogy a józan erdélyi emberek többsége is így gondolkodik.

– *A fordulat sok minden átvizsgálásának, átértékelésének lehetőségét is megteremtette. A megideologizált monolitikus kultúráról végre nyíltan lehet beszélni, s az értékkritériumok változtatásával újra latra lehet tenni a műalkotást – vélhetjük, s te magad is erről beszéltél egy interjúban, sőt, ezt már mint önmagadban elvégzett munkát említetted. Nem vezet-e ez az átértékelés – az összezártság miatt – erősebb, drámaibb ütközésekhez, s nem kuszálja-e össze a művészethez jutásért eddig is sokat áldozó befogadót? Innen, távolabbról éppen ízlésben, értékválasztásban érzékelhetni a paradigmaváltást – akár generációs alapokról is –, melynek hatása mostanában kezd hozzánk is elérni, változtatásra készítve a magyarországi egyoldalú rendelkezéseket, elvárásokat: színházban, festészetben, zenében, irodalomban, kritikában egyaránt.*

– Az utóbbi időben bizonyosodott be, hogy sokkal kevésbé ismerik Dsida Jenő költészetét, mint transzszilvanistaként számon tartott elődjeit, kortársait: Reményiket, Tompát, Áprilyt, noha költői teljesítménye sokkal többszólamúbb. Az olvasók a csonka Magyarországon kívül rekedtek életérzésére, az „erdélyiségre” voltak fogékonyak, s nem esztétikailag mérték a teljesítményeket. Ez megismétlődött a második világháború után a második Forrás-nemzedék s Kányádi lírájával, míg Szilágyi Domokos némileg háttérben maradt, hiszen nála az ideologikum nem volt hangsúlyos (bár jelenléte tagadhatatlan). Az egész magyar kultúraszemlélettel van baj, ez nem csupán kisebbségeket érintő kérdés. Egy kultúra akkor működik, ha

megbírja a többszólamúságot, ha egymás mellett élnek eltérő ízlések, mondanivalók.

Nálunk a mítoszképzés uralkodik, a sajátosan magyar értékek kiemelése. Ki az, aki meg meri határozni, mik azok? Minden, ami magyar nyelven íródott, e tradíciók alapján, az kirekeszthetetlenül a magyar kultúra része. A latens többszólamúságot kellene nyilvánosan érvényre juttatni, a közgondolkodásban, a nevelésben is, hiszen ez az ép nemzettudat alapja is egyben.

Vannak tabui, bálványai a romániai magyar irodalomnak, kiknek műveit elfogulatlanul elemezni igen kockázatos. A közönség úgy vélné, személyükben sérti meg őket az, aki esztétikai ismérvek alapján mást mond műveikről, mint amit eddig megszoktunk. Egy érett kultúrában a személy és a mű elválik, sőt, a bírálat az egészséges kultúra ismerve. Már Makkai Sándor figyelmeztetett a harmincas években: a kisebbségi létben a kritikai, önkritikai hajlam megcsökkent, önvédelmi görcsbe rándult. S ez most megismétlődik. Lelkileg még nem szabadultak fel az emberek annyira, hogy megbírnák a kritika radikalizmusát. Aki meri vállalni a tabuk döntögetését, az haragot hív ki. Ezt tette például a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport, akik tudományos érvekkel dolgoznak a tévhitek, a mítoszképzés ellen. Én velük értek egyet. Az értelmiség egy része ugyanis olyan pózt vett fel, melyben minden „profi” cél alárendelődik a szolgálat ideológiájának. Így szakmai szinten nem kellett különösebb erőfeszítést tenni, mégis hősi pózban lehetett feszíteni.

A szakmai igénytelenség: bűn. Igaza van Nelson admirálisnak: „a haza megköveteli, hogy minden angol teljesítse a kötelességét”. A kötelességteljesítés értékét itt, Kelet-Euró-

pában nem ismerik. Szolgálat-ideológiát kreálnak abból, ami csupán kötelesség.

– *Még egyszer megkérdezem: okozhat-e zavart az átértékelés egy amúgy is konzervatívabb ízlésvilágban?*

– Akik erre vállalkoznak, számíthatnak arra, hogy a változások nem következnek be gyorsan. Aránytévesztés lenne, ha azt hinnénk, a közösség hamar legitimál egy ilyen véleményt. Csak nagyon lassú, apróbb elmozdulások vannak: Székely János regényei, drámái most magasabbra értékelődnek az anyaországi közönség körében, pedig az általa képviselt írói szerep és stílus egészen más, mint az eddigi „erdélyi íróé”. Ha a magyarországi ízlés képes erre, ez ki, illetve vissza fog sugározni a saját pátriájára is. A zavartalan szellemi vérkeringés feltételei között – bízom ebben – az eddig felértékelt teljesítmények is helyükre kerülnek.

– *Irodalomról beszélünk jobbára, meg nem is akartuk: mégis egyre inkább politikáról beszélünk. S bár az előbb saját benső meggyőződésed felől haladtunk errefelé, most mégis visszatérek ide: nemrégiben a helyhatósági választások folyamán bebizonyosodott, hogy egy adott helyzetben a legfelvilágosultabb szellem is reflexszerűen törzsi beidegződéseket kezd működtetni, s ugyancsak hasonlóképpen tapasztaljuk a szerb progresszió nagy részének behódolását – nem táplálsz csalóka illúziókat?*

– Kétségtelen, hogy érték csalódások, s az utóbbi időben a román ellenzéknek előlegezett bizalmam is megcsappant. De azt is látom, hogy nem vesszük igénybe eléggé a nemzetközi jogi fórumokat, nem ügyelünk még kellő erélylyel azoknak a szerződéseknek a betartására sem, amelyeket Románia is aláírt. Egyértelmű garanciák kellenek, s el kell érni, hogy megszülessék az egyetemes kisebbségi charta.

Kevés szó esik arról, hogy az erdélyi magyarok többnyire egy lépcsőházban, egy utcában élnek – a vegyes vidékeken mindenképp – az államalkotó többséggel. Nos, létezik egy divatosan radikálisnak nevezett megoldás, amelyik nem veszi figyelembe, milyen közegben élünk, s mindenáron az önrendelkezés azonnali megvalósítását kívánja. Olyan környezetben, ahol Szerbiához vagy Besszarábiához hasonlóan még demokrácia előtti állapot van, ahol még nem történt meg a személyi autonómia jogi kodifikálása sem, ahol nem decentralizált az állam, ahol az igazságszolgáltatás nincs elválasztva a többi hatalmi ágtól, ahol tehát nincs jogbiztonság, ott egy ilyen követelés polgárháborúhoz vezethet. Végso soron gyermekeinkről, az én gyerekeimről van szó: vitális érdekből, szülői félelemből is reális veszélynek látom a háborút. S bár radikálisnak tartom magam, tisztán a politikai eszközök szintjén szeretném ezt érvényesíteni. Rá vagyok kényszerülve, a puszta életünk védelme miatt is, hogy bízzam abban: a román ellenzék előbb-utóbb felismeri, hogy Románia elszigetelődése elkerülhetetlen, ha megmarad a nacionalizmus bűvkörében.

Régen rossz, ha erőszakkal vagy diktátummal teremtenek igazságot. Az így előidézett helyzet nem szünteti meg a gyűlölködést. Az erőszakkal megteremtett „béke” újabb reváns forrását képezheti, a hamu alatt ott lesz a parázs.

Természetesen nem hiszem, hogy az általam képviselt stratégia befolyásolhatja a jövőt. Túl pici része vagyok a romániai magyar politikai spektrumnak. Mégis, ha mást nem is, ellensúlyozni próbálok. Hogy legyen, aki fenntartja a párbeszéd lehetőségét. Engedtessek meg nekem, hogy a béke és a dialógus híve maradhassak.

Mégiscsak történelmietlen dolog azt hinni, hogy ami itt negyvenöt év alatt történt, azt öt-tíz év alatt el lehet feledtetni: a kommunista nacionalizmusok beidegződései sokkal lassabban bomlanak le. Talán egy egész generációnak kell kipusztulnia. Ezalatt pedig olyan új nemzedéknek kell felnövekednie, amelyet már nem nyomaszt a történelmi teher, amely szabad személyiségként közös nyelven tud beszélni. Ha az én felfogásom utópia, akkor utópia az is, hogy az erőszakkal kivívott igazság békességet hozhat.

– *Két nézetet említettél, s te magadat a radikálisokhoz soroltad, ha másféle értelemben is. De melyik akkor a másik?*

– Igazából talán nincs is két oldal, hiszen ki lenne az, aki a hátrányos helyzetet vagy az asszimilációt elfogadná. Inkább kétféle radikalizmus van, a diktátumszerű megoldást akaróké és az erőszakmentesség radikalizmusában hívőké. Vannak, akik az erdélyi régió Közép-Európához való felzárkóztatását, Romániától való külön fejlődését tartják egyedüli megoldásnak. Naivság azonban azt hinni, hogy ez hat és fél millió román megkérdése nélkül elérhető. De ha megkérdézik, még akkor is nagyon szűk hányad maradna, akik el tudnák ezt egyáltalán képzelni. Az európai integrációt megelőző decentralizáció, a régiók önállósulása nagyon hosszú folyamat, amelybe bűn voluntarista módon beavatkozni. Egyesek viszont azt látják bűnnek, hogy nem ugyanúgy gondolkodom, nem ugyanazt mondom, mint a többség.

A cél tekintetében, a teljes önrendelkezés kivívásában azonos a véleményünk. Én a stratégia megválasztásában vagyok körültekintőbb, óvatosabb. A történelem fogja eldönteni, melyik volt a realistább elképzelés, s melyik járt kevesebb véráldozattal.

– *Az Idő kétélű fegyver. A hosszas várakozás, türelmi idő, jámbor bizakodás a beletörődő tunyaságnak is kedvezhet, felmentést adhat megvívandó küzdelmek alól.*

– A fordulat után magam is hittem, hogy a dolgok gyorsan rendeződnek, s kiábrándultan tapasztaltam, hogy nem így van. De jelenségértékű, hogy a látványos sikerek hiányának számontartása mellett a közvélemény nem figyel a civil társadalmat erősítő apró lépésekre. Fenyegetett helyzetben vagyunk mint kisebbség, de ezzel együtt hátrányos az is, hogy nincs polgárság. Miért nem beszélünk azokról a gazdasági lehetőségekről is, amelyek a fordulat után kezdetüket vehették? Ebből nem pusztán magánvagyon lehet, hanem a központi elosztástól független pénzügyi hátszín a magyarság számára. A két székely megyében beindult vállalkozások is anyagi biztonsághoz vezethetnek. Ne felejtjük el, hogy a szegénység mennyire megterheli az amúgy is hátrányos nemzetiségi sorsot. Ne mondja nekem senki, hogy az nem eredmény, ha a magyarság tagjai szorgalmuk s ügyes vállalkozásaik révén vagyonosabbak lesznek: ebből lehet saját intézményeket fenntartani, alapítványokat létrehozni, adakozni, úgy szponzorálni politikai intézményeinket is, hogy ne legyen kiszolgáltatva senki a hatalomnak. Nem csupán várakozásra, türelemre, hanem kemény munkára van most szükség. A szakemberképzésben is. Én például nagyon örülök, hogy Nyugaton is sok erdélyi fiatal tanul. Hiszem, hogy jóra fordulnak a dolgok.

RÉSZLET EGY ARS PEDAGOGICÁBÓL

– Soraidból, de ezekből a szavaidból is sugárzik, hogy a jövőre, a fiatalokra gondolsz, nekik beszélsz. Tanítás: ezt nevezted legfontosabb életfeladatodnak. Ezt teszed Kolozsváron is, itt is. Milyenek ezek a mostani fiatal emberek? Mire fogékonyak? Milyen hangon kell megszólítani őket? S a két régió közti különbség – mára – mérhető-e rajtuk egyáltalán?

– Számomra a tanári munka mindig egyfajta küldetés: működik bennem a pedagógiai furor, hiszen legalább annyira érdekel az ember, mint az irodalom. Az élet intenzív megélése teszi lehetővé az irodalom élvezetét. Aki maga nem él át válságokat, nem járt meg magasságokat és mélységeket: annak számára az irodalom nagy része néma. Régebben végzett romániai magyar szakosok még emlékezhetnek rá, milyen lámpalázás tanár voltam. Tíz évnek kellett elteltie, hogy ne reszkessen a térdem, mikor bemegyek előadni, s legalább tizenötnek, hogy úgy érezzem magam az órán, mint hal a vízben.

Az természetes, hogy a diák ugyanolyan itt, mint ott, egyaránt üdülés számomra köztük lenni. Az ifjúságnak van egy közös tulajdonsága ugyanis, amelyet alapnak lehet tekinteni ahhoz, hogy értékszemléletet építsünk rá: ez az elfogulatlanság. Ám az embernek óhatatlanul van saját értékszemlélete, s ez azzal a kockázattal jár, hogy eszerint formálja diákjait. Tisztában vagyok ezzel, s igyekszem jelezni, hogy ez az enyém, de létezik ettől eltérő szemlélet is, s annak is megvan a létjogosultsága. Nem vagyok híve a tudománytörténeti ismertetésnek, kétezer év gondolatai elősorolásának: én a saját véleményemet mondom. Rivális értelmezések futnak párhuzamosan: választhatunk.

Tudom, hogy a magyar irodalomban a profetikus vonulat az erőteljes, én mégis azokkal érzek rokonságot, akik rezignációval tekintenek az irodalom vagy egész egyszerűen a szó hatalmára a társadalomban. A babitsi vonalhoz húzok, azokhoz az alkotókhoz, akik kételyekkel, iróniával viszonyulnak a saját szerepükhöz. Úgy látom, hogy a posztmodern is ezt az ironikus szubjektumot érvényesíti. S hogy miért mondom el ezt itt, a fiatalok kapcsán? Mert az ifjúság érezhetően megelégedte, hogy a felnőtt társadalom egyoldalúan hagyományozza át számukra a nemzeti és egyetemes kultúrát. Jól tudjuk, hogy itt, a kelet-közép-európai társadalmakban a kultúra identitásőrző szerepe milyen jelentékeny, s ezen belül az irodalom is azt erősítő tudatforma. Milyen szomorú, hogy míg a világban a költők elsősorban azt érezték fontosnak, hogy szabadságvágytól hajtva s az önmegfogalmazás kényszerétől fűtve énekeljenek, addig nálunk itt, Kelet-Európában arra kényszerült az író, hogy irodalmon kívüli többletterheket vállaljon. Igazi gyönyörűséget annak, aki a szépre fogékony, az az irodalom szereze, melyben a legteljesebben mutatkozik meg a személyiség szabadsága, melynek esetében nem kell félni, hogy ha lekopik róla az ideológia máza, akkor elveszti az olvasóra tett hatását. Nagy csapda az esztétikai és az etikai értékek összemosása, még nagyobb az esztétikai az ideológiaival. Ezért az esztétikai érték, a szépség autonómiájára irányítom a figyelmüket, e szerint minősítsék a műveket s ne tematikájukért, mulékony ideológiai hasznosságukért. Megszűnt a közösségelvű ideológiák hatása a fiatalokra, melyeknek még mi is nyögtük a személyiségtorzító hatását. A személyiség felszabadítása a legfontosabb feladat. Nem az általánosan vett ember az érték, hanem te, én, a másik, az egyes emberek.

Az erdélyi diákság, ha különbözik, nem minőségében különbözik az ittenitől, hiszen tehetséges emberek mindegyük egyformán vannak a világon, hanem hogy kétszeresen nyomasztja, máig hatóan, a kisebbségi lét következményeként, a kollektivista ideológia, mely struktúráját tekintve, elnézést a meredek párhuzamért, hasonlatos a kommunizmuséhoz. Azt hallja folyton, hogy saját vitális érdekeit a helytállás eszméjének, a kisebbségi lét szolgálatának kell alárendelnie.

– *Mintha némi ellentmondás mutatkozna aközött, amit most mondasz és aközött, ahogyan eddig éltél. A személyes példád, a diktatúrában tanúsított magatartásod nem esik éppen egybe a tanítványaidnak szánt tanácsokkal.*

– Kétségtelen. Én elvégeztem a transzszilvanista ideológia kritikáját úgy, hogy erkölcsi síkon transzszilvanista maradtam. De ez saját döntésem. Az ottmaradást választottam, s elég öreg vagyok már ahhoz, hogy ezen ne változtassak. Amit azonban saját, személyes meggyőződésből teszek, azt nem terjeszthetem ki másokra, nem erőszakolhatom semmilyen eszmény nevében például a tanítványaimra. Nem csodálkozom a kérdésükön: „élni vagy helytállni születünk?”, s az előbbiben erősítem őket. A maradás, a feladatok vállalása csak azoktól hiteles, akik nem szenvelegnek, akik nem akarnak hősi pózban a helytállás szobraivá lenni. „Valami nincs rendben abban a világban, amelynek hősökre van szüksége” – mondja Brecht. Nyilván olyanná kell alakítani a létfeltételeinket, hogy a hősiesség kényszere megszűnjön.

(A beszélgetést Budai Katalin készítette Budapesten, 1992 tavaszán)

FÉLSZÁRNYÚ
MADÁR

Civilnek lenni

Civil szeretnék lenni ismét.

Arra vágyom, hogy minden gátlás nélkül önmagam lehessek, se több, se kevesebb. Legfeljebb a foglalkozásom, a tanári státusom kerüljön oda a nevem mellé. Az sem azért, mert valamiféle társadalmi besorolást vagy rangot jelent, hanem mert ez az a minőség, amivel szívesen azonosulok, hiszen szenvedélyem a tanítás. De lehet, valami mélyebb szerelem az oka: a tanítás csupán ürügy, hogy közöttük legyek, fiatalok között.

Nem kívánok tehát „képviselni” többé senkit, csupán a saját meggyőződésemet.

Most végre kimondtam, ami már hónapok óta foglalkoztat. S már hallok is a vádat, a lesújtó ítéletet. Hol van az értelmiségi felelőssége? Itt, Kelet-Európában, ahol írók, tudósok vállalnak – nyilván személyes áldozatok árán – politikai szerepet. Ahol a szellemi és erkölcsi tekintély hivatott arra, hogy pótolja – legalább időlegesen – a profi politikusok hiányát. Ahol még mindig jobb, ha dilettáns, ám tisztességes „képviselő” állja a sarat az önző karrieristák helyett. Ahol a képmutató hordószónokok feltűnési viselkedtségét hiteles szónak kell ellensúlyoznia. Vajon nem bűn-e most az ilyen félreállítás, megfutamodás? Vajon nem a közös érdekek iránti közöny, nem a közös cél elárulása ez?

Tisztában vagyok, hogy minden kérdésem csupán ismétlése a történelemben vissza-visszatérő dilemmának,

melyre az értelmiség nagyjából mindig is két, ellentétes választ adhatott. Az írástudó felelős azért a közösségért, amelyhez tartozik, s amely rábízta sorsának gondjait. Az írástudó saját hivatását árulja el, ha vállalja ezt a „képviselést”. Tudjuk, ebben a térségben ez a két pólus különösen élesen áll szemben egymással.

Elmondok most egy groteszk történetet, a közelmúltból. Olyan értelmiségiről van szó, aki a diktatúrában – állampárton kívüli lévén – megengedhette magának, hogy önmagával azonos legyen. Sem többet, sem kevesebbet. Nyilván erkölcsi okokból, a meghasonlástól való félelmében mondott, írt és tett, amit tett. Ezért minősült ellenzékinek. A fordulat után – jól ismerjük a történetet, tipikus eset – egy ideig politikai szerepbe kényszerült, de rövidesen – szakmájára és a profi politikusok iránti szükségletre hivatkozva – bejelentette, hogy visszavonul. „Ez nem lehet, hiszen te vagy a zászlónc, nagy szükség van a hiteledre” – mondták a többiek, és engedett a közérdekre hivatkozó erkölcsi nyomásnak. Így lett egy választmánynak – többek között – „örökös díszelnöke”. Az új demokrácia infantilizmusán máris mosolyogni lehet. Másfél év múltán – újra szakmai feladatokra hivatkozva, s mert kifogásolták, hogy „nem áll helyt” eléggé – bejelentette, hogy lemond. A felháborodás – ugyanazon körökben – ily módon nyilatkozott meg: „Elég volt a primadonnából, nem szűz lány, hogy könyörödjünk, lefekszik-e vagy sem.”

Nagyobb bölcsességgel nyilván el lehetett volna kerülni ezt a pályáról eltérítő vargabetűt. De a tapasztalat éppenséggel groteszk voltában eszméltető. Ezzel is gazdagabb lesz az ember, mert arra ösztönöz, hogy újra átgondoljuk, mi az, hogy „képviselés”.

Szóval, többé nem akarok „zászlaja” lenni senkinek. Még választott képviselője sem semmilyen pártnak, semmilyen érdekeknek. Mert az érdekképviselőt ellentmondásban áll valamivel, ami – úgy látszik – erősebb bennem, mint a köz iránti felelősségtudat.

Hogy mi ez, azt ismét egy történettel próbálom szemléltetni. A fordulat előtti „ellenzékiesség” többek között abban nyilvánult meg, hogy kapcsolatot tartottam az akkoriban sok üldöztetést vállaló Doina Cornea asszonnyal. A forradalom kolozsvári magyar élcsapata a győzelemnek tűnő pillanatban megbízott a kapcsolat újrafelvételével, hogy úgymond, kihasználva a Cornea asszony előtti hitelemet, legyek a magyar érdekek „képviselője”. Olykor kemény vitákba keveredve, de ezek ellenére, egy ideig a közelében maradtam. Azért is, hogy dialógus útján keressem a román és magyar ellenzékiek szövetségének lehetőségét. Az RMDSZ egyik vezető tagjaként azonban egyre gyakrabban találtam szembe magam azzal a fenntartással, váddal, hogy nem képviselem elég határozottan a mi érdekeinket, a magyarság szempontjait. „Meddig leszel még folyton tekintettel arra, mit mondanak a románok? Ezekkel nincs mit tárgyalni. Ideje, hogy elsősorban saját érdekeinkre koncentráljunk.” S ezt jószerével ugyanazok mondják, akik nem is oly régen az első vonalba küldtek, Doina mellé.

E történetnek számomra a román–magyar viszonyokon túli, átfogóbb tanulsága van. Az tudniillik, hogy minden pártszerű érdekképviselőt szűkíti a hatékony párbeszéd lehetőségét. Mert aki „képvisel”, meg van fosztva attól a civil szabadságtól, ami az igazi dialógus alapfeltétele. Szabadnak lenni itt egyet jelent azzal, hogy – legalább átmenetileg – saját érdekeim sem kötnek. Csak szabad ember tud igazán

odafigyelni partnerére, csak az tud, aki – ha érdekelt is – pillanatnyilag egyedül abban érdekelt, hogy a másikat megértse. Mert hogyan értessem meg magam vele, ha nem vagyok tekintettel lappangó vagy nyílt előítéleteire, tudatos vagy öntudatlan ideológiai korlátaira, személyes vagy csoportidentitásából eredő érzékenységre, netán görcseire? És oda tudok-e figyelni egyáltalán, ha nem tudatosítom és próbálom félretenni saját hasonló korlátaimat?

Rossz, lejáratott közhely az a jelszó, hogy keressük, ami összeköt. Keresni, őszintén néven nevezni, először azokat a valódi vagy vélt korlátokat vagy érdekkülönbségeket kellene, amelyek elválasztanak. De hogy erre sor kerülhessen, ahhoz bizalomra van szükség.

A politika viszont – legalábbis nálunk – olyan játszma, melyben kötelező a bizalmatlanság.

Civilek között elvegyülni. Hinni abban, hogy a Másik is csupán ő maga óhajt lenni, Péter vagy Pál, se több, se kevesebb. Hogy első gondolata nem pártállásom, ideológiám, nemzetiségem milyensége, hanem esetleg az, hogy ki vagyok. Együtt állunk a kenyérsorban, ázunk a buszmegállóban, vagy örülünk, hogy süt a nap.

Micsoda naivitás, mondja a dörzsölt, hivatalból gyanakvó politikus.

Csak önmagára nem gyanakszik, arra, hogy alapállása semmivel sem racionálisabb. Hiszen az érdekeket a társadalmi adottság diktálja, ez pedig rajtunk kívül álló, történeti és esetleges körülmények hatalma. A politikus legfeljebb racionalizálja őket. És az ideológiák? Mindegyik mögött ott van az irracionális mag, a hit, a választás, ami legfeljebb utólag ölt fel ésszerű formát. Mögötte van a közös

bizonytalanság, a Semmi vagy valami rejtett Igazság, amihez képest minden csak a bizonyosságok hiú látszata.

A bizalom s a béke reménye természetesen nem ésszerű dolog. Ez a remény ma, úgy tűnik, csak magánemberként őrizhető meg. Én és a Másik csak úgy szólhat egymáshoz hitelesen, ha nem csoport-, hanem személyes identitása van, ha nincs a lelkükön egy-egy uniformis: valamely adott érdekközösség bélyege.

A bensővé tett kollektív érdek eluralkodása – terror afölött, amit úgy hívok, civil lelkiismeret.

De hogyan lehet civil a kisebbségi? Aki ha elfelejtené is, naponta eszébe juttatják, belepofozzák ebbe a tudatba. Aki akkor is csoportot „képvisel” – a többség szemében –, ha nem értelmiségi. Nem az alanyiséga fontos, hanem az „öntőforma”, melybe belelöttyintette a történelem. Nos, ez az, ami a civilségem legnagyobb akadály. De ugyanakkor ösztönző kihívás, hogyan lehet ellenállni annak, hogy mindez bensővé váljon.

Civil szeretnék lenni végre. Az uniformis, a bélyeg alatt is.

(1991)

Új kísértések

(A TÖRPESÉG ÁTKAI)

Újraolvastam Makkai Sándor kíméletlen írását arról, hogy „nem lehet”. Nem lehet emberhez méltó az élete annak, akit kisebbségivé fokozott le a történelem. A kisebbségi lét – írja Makkai 1937-ben – elviselhetetlen.

Akinek mazochista hajlamai vannak, annak a napi keserősége mellé nyilván különösen jól jönnek egy ilyen tekintély lesújtó szentenciái. De én nem azért vettem elő a cikket. S nem is azért, hogy egy hajdani vitát folytatva újabb ellenérvet keressek, miszerint, íme, lehet, íme, apáink és mi magunk is elviseltük, s mintegy kétmillióan vagyunk még – élő ellenérvek. Hanem ezért, mert emlékeztem, hogy túl az öngazoláson, amelyre mindenki rászorul, aki Erdélyből eltávozott, vannak ott olyan indokok is, amikkel végre szembe kellene nézni nekünk, akik oly gyakran érdemnek hisszük, hogy még itt vagyunk.

„A törpeség átkai”-ról ír benne Makkai püspök, a következőképpen: „Az a tény, hogy az illető országok közügyeiből a kisebbség kiszorítottatik, önmagában véve talán nem jelentene veszteséget, de ennek szükségszerű következménye lesz az, hogy a maga életének közügye elszűkül, saját belső társadalmában keletkeznek, önhibáján kívül, lekicsinyített szempontok és kicsinyes érdekellentétek. Az összeszorított élet fülledtségében az ítélkezési és értékelési szempontok lassan eltörpülnek.”

A jogainkért folytatott küzdelmünkben szívesen hangoztatjuk: a romániai magyarság magáénak mondhat minden olyan ismérvet, amelyekkel egy önálló szerves egészként működő társadalom rendelkezik, csupán a méltó státust kell megszereznie, hogy társadalmi élete a maga teljességében kibontakozzék. Ámde vajon csak külső akadályai vannak az önállóságnak?

Ismét Makkait idézem: „Ennek nemcsak külső akadályai vannak, hanem belső is: a kisebbség lelkületében lassan előálló kényszerű torzulások és elszűkülések.”

Régóta figyelem a beszűkülés jeleit. A 89-es fordulat után – a csalódások ellenére is – még bíztam abban: a nyilvánosság kitágulása segít, hogy a mindennapok nyomorúságai közepette egészséges maradjon, ami a legfontosabb: a szellem. A társadalom szellemi egészségét csakis a gondolatok szabad cseréje biztosíthatja: a különböző vélemények konstruktív ütköztetése, a vita, mely – ha a közvetlenül érintettek szempontjából olykor fájdalmas is – lehetőséget ad a közvélemény formálására, minél érdekeltőbb együttgondolkodásra.

Ha a romániai magyarság valóban érett arra, hogy társadalomként működőképes legyen, s csupán a jogai hiányoznak, akkor képes megnyilatkozni a maga tagoltságában, rétegzettségében. Részei, csoportjai meg tudják fogalmazni a maguk helyét és érdekeit a nagy egészben, s nemcsak definiálni, de érvényesíteni is tudják törekvéseiket. Mindehhez, úgy gondoltam, eddig csupán a szólásszabadság és a kellő nyilvánosság hiányzott, s vártam, hogy megszólaljon az eddig rejtőzködni kényszerült polifónia. Hiszen az érdek- és véleménykülönbségek a társadalmi élet velejárói, s nem az a baj, ha megfogalmazódnak, hanem

ha képtelenség egyeztetni őket. E művelethez pedig adottak már a nyilvánosság különböző fórumai.

Tagadhatatlan, hogy van nyilvánosság. Viszont nem működik. Netán a többség tiltja meg hatalmi szóval, cenzúrával, fenyegetéssel, hogy elmondjuk egymásnak, mi a véleményünk, miben nem értünk egyet? Dehogy. A szólás-szabadságot mi magunk korlátozzuk. Önerőből. A közérdekre hivatkozva. Kisajátítva a közérdeket.

Akik a szólást, a véleménysszabadságot, a vitákat tiltani próbálják, mindig a bűvös szóval élnek: egység. „Veszélyben az Egység!” Azt ugyan nem mondja senki, hogy „Vesszen a rész!”, de a jelszó rövid tartalma („Kuss!”) egyenértékű ezzel. Az Egységre hivatkozni mindig nagyon hatásos. Tessék csak figyelni: „Kedves atyámfiaik, pénzünk nincs, intézményeink hatásköre csekély, a magyar munkanélküliek száma is nő, támadások pergőtüzében, ámokfutók veszedelmétől fenyegetve kérdelem: nem elég lelki megterhelés az, ami minket kívülről ér? Szükséges-e a belső viták közzététele, a családi szennyes kitergetése, amikor az alsóneműnk már olyan rongyos, hogy nagymosás után, az udvari drótra kitergetve, szégyelljük a szomszédoktól? Kérem, itt mindent el lehet mondani, lehet veszekedni, csatlakozhatunk más-más ideológiához, kereshetünk eltérő utakat magunk és közösségünk boldogulására, csupán egyre kérek mindenkit: házon belül!”

Egyik színvonalasnak tartott napilapunkból idéztem a *Turáni átok* című írást, fölösleges a szerzőt megnevezni, a jelenség a fontos, mert szimptomatikus. Az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozások bőségesek, és alátámasztják Makkai megállapítását az „összeszorított élet fülledtségére” vonatkozólag.

Akik a véleménykülönbségek nyilvánossága ellen szót emelnek, rendszerint ugyanazok, akik a nemzeti kisebbség jogai ügyében a leggyakrabban veszik elő a legfőbb érvet: a romániai magyarságot minden olyan jog megilleti, mely egy önálló társadalom működéséhez szükséges. De vajon miféle társadalom az, amelyre rátelepszik a szellemi szennyes egészségtelen levegője? És mit használ az egységnek a ki nem mondott dolgok rejtetten keringő mérge? És milyen állapotra vall, ha a különböző vélemények, netán ideológiák a magánszférán belül maradnak? Nem emlékeztet ez kísértetiesen a diktatúrák egyneműsítő törekvéseire? Meg aztán egy-egy „nagymosás” arra is jó lenne, hogy kiderüljön, melyik igazság bizonyult meggyőzőbbnek vagy netán tartósabbnak... Esetleg mindannyiunk javára.

Sokan féltének bennünket a megosztottságtól. Talán nincs különvéleményük. S ha van, elhallgatják. Nem viszik házon kívül. Ők az igazi magyarok. Akinek van nyilvános véleménye, az meg gyanús: a legenyhébb jelző, hogy feltűnési viselkedésben szenved. Vagy külhoni távirányítással pártoskodik. Esetleg a többségi hatalom ügynöke. Származása bizonytalan. Mit akadékoskodik, mit akar folyton, s miért másképp? Az ilyen nem is akarhat jót.

Miközben saját másságunkat védjük a többségi áldemokrácia fondorlataitól és pluralizmusra hivatkozunk, képtelenek vagyunk elviselni a mi társadalmunkon belüli különbségeket. Kifelé igényt tartunk a toleranciára, befelé azonban nem átalljuk korlátozni a nyilvánosságot. No, nem hatalmi szóval. Csak egy szent eszme nevében. És az eszme a „Közösség”, a Nagy Egész, melyben a résznek nem lehet önálló szava, élete. A rész, az csak várja ki szépen, mint a gyermekek, míg a közatyák elintézik a köz ügyeit. S a részek

hiába hangoztatják: de hiszen mi vagyunk a köz, a közatyák nem az élő, a különböző gondokkal küzdő részekre figyelnek, hanem az eszmére. Arra áldozzák minden percüket, életüket, miközben ezek a hálátlan akadémikoskodók folyton lebontják a naponta fáradságosan felépített Egységet. Az ő egységüket.

Mert a társadalom részei érettebbek annál, hogy közben ne a saját fejükkel gondolkodjanak. Mert a kollektivizmust, amit vörösben megtapasztaltak, azt trikolórban sem hajlandók többé elfogadni.

Közéletünknek ez a beszűkülése – Makkai szavával élve – „torzulás”, még akkor is, ha „kényszerű”. De kényszerűsége vajon, valóban? Nem valamiféle kollektivista eszmegörcs, amit a közatyák egy része a múlt rendszerből „mentett át”?

Aki nem számol azzal, hogy kisebbségi társadalmunkon belül különböző érdekcsoportok és ideológiai irányok léteznek, az vagy nagyon naiv, vagy lebecsüli a romániai magyarság érettségét. Aki pedig számot vet ezzel, és mondvacsinált indokkal mégis arra törekszik, hogy letagadja a tagoltságot, az kockáztatja leginkább, hogy ártson az egésznek.

Mert lehet-e a részérdekeket elfojtani az egésznek a károsodása nélkül? Jót tesz-e a romániai magyarságnak, ha vannak benne csoportok, irányok, akiknek érdekeivel és véleményével nem számolunk? Akik folyton úgy érzik, demográfiai, szociális vagy ideológiai sajátosságaik feláldoztatnak a minden különbséget összerosó kollektív eszme oltárán?

Tagadhatatlan például, hogy a Székelyföldön élők másképpen látják a kisebbségi létet, mint a szórvány. Ezt a másságot akkor is hagyni kell megnyilatkozni és minél

pontosabban megfogalmazódni, ha a magyarság másik része másképp ítéli meg a maga helyzetét. Ezért – bár egy adott politikai kérdésben nem értettünk egyet – a belső többszólamúság legitimizálása dolgában Katona Ádám elvi álláspontját osztom: „Nézetkülönbségeinket áthidalni csak akkor lehet, hogyha a mieinktől különböző politikai csoportosulások is színre lépnek, megfogalmazzák a maguk elkötelezettségét, felfogását. Tehát azok is, akik eddig nem tették, kimondják végre, mit vallanak és mit vállalnak. És nem álarcot viselve játsszák meg azok, akik nem azok – a demokratát, a liberálist, a populistát vagy a konzervatívot. Alapvető bajunk, hogy nagyon »összekeveredtünk«. „Holott egymás mellett és megkeresve a közös érdekszférákat kellene becsületesen, közösen előrelépegetnünk.” (Erdélyi Napló, 1992. január 30. 5. o.)

Kezdetől fogva az volt a véleményem: nem a mindenáron fenntartott egység (ami amúgy is látszat), hanem a sokkal hitelesebb, mert a különbségek ellenére megvalósuló összefogás – koalíció – fejezheti ki méltón a romániai magyar társadalom összérdekeit. A különböző részek és irányok más-más célokra teszik a hangsúlyt, s ha ezeket számba vesszük, nemcsak az tűnik ki, miben térnek el, hanem az is, hogy végül is mindegyik egy átfogó – az összes szükségletekkel számoló – célrendszerbe illeszkedik.

Meggyőződése, hogy ebben a célrendszerben mindenkinek személy szerint meg kell találnia a maga boldogulásának biztosítékát. Mert a kisebbség nem absztrakció, hanem konkrét, különböző napi gondokkal küszködő egyedek összessége, akiknek külön-külön nem kis gazdasági, szociális és egyéb problémáik vannak. A magyarság közös nemzeti érdekeinek érvényesítésével párhuzamosan ezek-

nek az egyéni és csoportérdekeknek a kifejezésére is szükség van. Avagy az egyes emberek vagy egyes települések boldogulása egyszersmind nem az egész kisebbség érdeke is?

Van olyan platform (a Csík-platform), amely egy vidék lakosságának gazdasági, szociális és egyéb érdekeire helyezi a hangsúlyt, az önkormányzati autonómia jegyében. S van olyan, amelyik a nemzeti autonómia kivitelezésének egyik vagy másik módozatán gondolkodik. Vannak kisgazdák, kereszténydemokraták és liberálisok. Szavát hallatva mindegyik irány a másik ellenében követel helyet magának, de a nagy feszültségek rögtön megszűnnének, mihelyt az összes platformok létjogosultsága elismertetik. Avagy nem legitim törekvések ezek?

Mindezen irányok együtt fejezik ki a romániai magyarságnak mint öntudatos társadalomnak az összérdekeit. A felfogásbeli különbségek – egy közös célrendszer felől nézve – lényegében csak hangsúlyeltolódások egyik vagy másik irányban.

Amit mindenki egyaránt érez, az az esélyegyenlőség hiánya a többséghez képest, melyet csak a megfelelő jogi keretek biztosításával lehet megszüntetni. De a kisebbségpolitikai célok megvalósítása mellett – addig is – nem közös érdekünk-e a lehetőségekhez mérten optimális gazdasági, közigazgatási keretek kiépítése, a szociális gondok kezelése? A vállalkozások, a civil társadalom, az önkormányzatok szintjén ezért kell kibontakoztatni a liberális értékeket. Minden magántulajdon, minden vagyonossá váló gazda vagy vállalkozó vagyona biztosíték a jövőnkre nézve, háttország az iskoláink és más intézményeink számára.

És ha egyesek manapság is legfőképpen a többséggel való további együttélés feltételeit, a békességet kívánják biztosítva látni és ezen dolgozni, azok vajon nem ugyanolyan reális érdekeket képviselnek? Azok vajon feltétlenül megalkuvóknak minősítendők? Könnyű belátni, mennyit érhet úgy önmagában a kisebbségi jogok „kivívása”, ha a szomszédainkkal, honfitársainkkal azután se lesz békességünk. Avagy elképzelhető valami teljesen külön út itt, ahol a másik néppel közös faluban, egy lépcsőházban lakunk? Magunkba zárkozhatunk egy olyan Európában, mely nyitásra várva az integrációt kínálja nekünk?

A folytonos öncenzúra helyett valóban a legteljesebb nyíltsággal kellene szembesíteni és egyeztetni az eltérő platformokat. Mert kisebbségi létünk jelenlegi – objektív – korlátai mellett a szellemi-ideológiai beszűkülés veszélyei is bekerítenek. Rajtunk múlik, hogy tegyünk róla. A törpeség eme átká ne legyen ott az okok között, amikért az erdélyi kivándorlók azt mondhatják majd: nem lehet.

(1992. február 26.)

(HOGYAN SZERETJÜK A NEMZETET?)

- Ön ugyebár szereti az emberiséget?
- Én? Nem is szeretem.
- Tessék?
- Nem szeretem, mert még sose láttam, mert nem ismerem. Az emberiség holt fogalom. És figyelje meg, tanácsnok úr, hogy minden szélhámos az emberiséget szereti. Aki önző, aki testvérének se ad egy falat kenyeret,

aki alattomos, annak az emberiség az ideálja. Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget. Bepiszkolják családi szentélyeiket, kirúgják feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget. Nincs is ennél kényelmesebb valami. Végre semmire se kötelez. Soha senki se jön elé, aki úgy mutatkozik be, hogy én az emberiség vagyok. Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztos távolban marad, a háttérben, dicsfénnel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség.”

Kosztolányi Dezső

Amit Kosztolányi mond, a nemzetre is áll, s a nemzet iránti szeretetnek vagy részvétnek addig a Péterig és Pálig kellene elmélyülnie, akik a nemzetet alkotják, akiknek egyéni boldogulása nélkül a nemzet jólétéről sem beszélhetünk. Úgy gondolom, a nemzeti érdek nem lehet valami egészen más, valami idegen attól, ami a nemzetet alkotó egyes emberek mindennapi érdeke.

A nemzet nem csupán kollektív emlékezet, dicső történelmi múlt, hanem a mai magyarok személyes gondjainak átszőtt, bonyolult és „prózai” jelen, ami elől nem szabadna sem a múltba, sem a jövőbe menekülni, bármennyire is könnyebb az, mint munkát, vetőmagot, kenyeret és nyugalmat biztosítani a mai Páloknak és Pétereknek. Nem hiszem, hogy a személyes és családi létbiztonság, a jólét és a béke alábbvaló az úgynevezett nemzeti érdeknél. A különböző érdekeltségek dinamikus egyensúlya lehet csak igazán a nemzetet alkotó emberek osztályadalmi érdeke.

89 után a romániai magyarok összes csoportérdekei dinamizálódtak: a gazdasági, szociális érdekek nagy része márpedig nem kollektív (homogén) nemzeti színben jelentkezik, hanem mint a földművesek, az alkalmazottak, a vállalkozók, a fiatalok, nyugdíjasok stb. sajátos érdeke. Olyan gazdasági és tanulási lehetőségek adódtak, melyek a sokféle egyéni boldogulás ambícióit is serkentik, és olyan korlátok jelentkeztek, melyek nem csupán kisebbségi helyzetünkből, hanem tőkehiányból, általános gazdasági-szociális elmaradottságból, örökölt/átmentett mentalitásbeli okokból vezethetők le. Ezeket az érdekeket és problémákat nem kisebbségpolitikai, hanem gazdasági, szociális, ideológiai kategóriákban lehet csak értelmezni, és ilyen irányú stratégiákkal lehetne hatékonyan kezelni.

Realitásérzésem ugyanakkor azt súgja: a jelent nem csupán egy elképzelt „jobb jövőhöz”, többé-kevésbé megalapozott álmainkhoz, hanem a '89 előtti állapotokhoz is viszonyítani illenék. S ha ezt teszem, ismételten arra a következtetésre jutok, hogy ez a dinamizálódott, sokféle-képpen megszerveződött magyar kisebbség ma már korántsem olyan kiszolgáltatott, hanem védekezésre, gazdasági, szociális önépítésre is képes. És megerősödése nem csupán a még fennálló jogi korlátokon, hanem a civil társadalom saját igyekezetén, rátermettségén, a szakértelem és az anyagi javak megbecsülésén is múlik.

A helyhatósági választások után magyarok lakta vidékeken is megalakultak az önkormányzatok. A székelyföldi településeken magyar polgármesterek, tanácsosok kompetenciájának hatókörébe került a gazdasági-szociális problémák megoldása. A tőkehiány, az erőgépek hiánya általános probléma, de szakértelmen, szervezésen, vállalkozási kész-

ségen is múlik, hogy településenként ez hogyan fog megoldódni.

Mi történik például a székelyföldi magyar településeken a helyhatósági választások óta? Akadályozza-e a román prefektus léte az egyes színmagyar községek vezetőit abban, hogy minden gazdasági és szellemi potenciált megmozgatva szakértelemmel munkálkodjanak a község lakóinak boldogulásáért? Vajon ott, ahol a helyhatóságokban magyar tanácsosok ülnek, mi a kisebbségjogi akadálya annak, hogy mindenki szakértelemmel és jól teljesítse a kötelességét, s jobban menjenek, például, a gazdasági dolgok?

A települések olyan regionális kereskedelmi és egyéb kapcsolatokat alakíthatnak ki, amik számukra a legelőnyösebbek. Jelen pillanatban ennek a legnagyobb akadálya a pénz, az infrastruktúra, a működő piacgazdaság és a szakmai kompetencia, valamint a kezdeményezés hiánya.

Hogy Magyarországon ma elsősorban gazdasági menekülteink vannak, akik a gyűjtött pénzecskét jórészt hazatelepítik, azt az anyaországi felmérések is igazolják. Hogy ez nem pusztán kisebbségi „szokás”, azt jól igazolja egy példa: a törökök saját nemzeti államban élnek, Németország mégis tele van török vendégmunkásokkal. Az erdélyiek ma Magyarország (nagyon is kihasznált) vendégmunkásai, akiket most már elsősorban a szegénység hajszol bele ebbe a kétlakiságba, s még örülnünk kellene, hogy nem teljesen idegenbe mennek.

És tévedünk, ha azt hisszük, hogy ez a feltehetőleg hosszú távra nyúló gazdasági válság kisebbségjogi huszárvágásokkal megoldható. Előreláthatólag a helyzet ilyen irányú rendeződése sem oldja majd meg rövid távon azokat az állampolgársági (elsősorban gazdasági) gondokat, melyek

elől ma, főleg a fiatalok, az alulfizetett iparosok, a jó szakemberek kitelepülnek. Illúzió, hogy csupán az oktatási autonómiánkon múlik, hogy a most formálódó fiatal értelmiséget kitelepítsük a tanárok (agronómusok, állatorvosok) nélkül maradt magyar faluba, ha ők nem kívánnak odamenni. Mert például a tanárokat, különösen a jó szakembereket a falu anyagi és civilizációs szintje jó ideig még annyira sem tudná eltartani és megtartani, mint eddig.

S vajon ha a kultúra – a mezőgazdasági kultúra – sem jut ki, mondjuk, a mezősegi faluba, annak még mindig a rossz román alkotmány lenne az oka? Elvileg és gyakorlatilag ott és akkor művelődhet ma magyarul az ember, ahol és amikor anyagi, infrastrukturális és szakmai lehetőségeink ezt megengedik. Az EMGE* és az EMKE** ezt most már intézményesen tudná biztosítani. De mintha alábbhagyott volna a népszolgai lelkesedés, mert mindenki megélhetési gondokkal küzd.

Ami az oktatást illeti, több tisztánlátás és egy kis önkritika kellene, hogy belássuk: nem teljes a struktúra, de a vizsszaszerzett magyar iskolákban a munka minősége nagyrészt nem a román tanfelügyelőkön vagy a minisztériumon, hanem a magyarul tanító tanárokon, a fegyelmen és a szakértelmen múlik, ami megdöbbenően hiányos jó hírű iskoláinkban is. Nincs ellenőrző, sok a lógás, az indokolatlan iskolaszünet, rossz a nyelvtanítás. És erről mi tehetünk.

Még mindig nincs önálló magyar felsőoktatás. De a kolozsvári egyetemen vannak magyar tagozatok. És tudomásul kellene vennünk a reánk háruló erkölcsi és gyakorlati következményeit annak, hogy ma Kolozsváron kétezer

* Erdélyi Magyar Gazdák Egyesülete

** Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület

magyar egyetemista van, és több tucat lakástalan fiatal magyar egyetemi oktató... Ezekből a tényekből komoly kötelességek, szakmai feladatok, sőt érdekképviselői igények is származnak, mégpedig most, a jelenben, halaszthatatlanul. Ezt csupán az nem látja be, aki sohasem látott egyetemet, vagy halvány fogalma sincs, hogy milyen európai normáknak kellene megfelelnünk. Mert az Universitas és a vidéki igénytelenség összeférhetetlen: a mennyiség nem minden, legfőképpen szellemiekben nem. Aki tanított, nagyon jól tudja: a szürkeállomány nemigen áll egyenes arányban a teremben levő koponyák számával. Ha kiművelt főket akarunk, a keveset sem szabad lebecsülni.

Lehet-e fontosabb egy majdani önálló egyetemért küzdeni (ülve a pénzen, amit majd egyszer – ha lehet – befektetünk), mint megoldani a máris megjelent egyetemi utánpótlás sürgető gondjait diákszállásokig, tanári lakásokig lebontva? Vajon nem egyenlő fontosságúak ezek a dolgok?

Ennek a sokféle, aprónak látszó, de összhatásában nemzeti érdekelttségnek a figyelembevétele nélkül a nemzeti érdek hangoztatása pusztá szólam, a nacionalista konjunktúrában kihasználható, bizonyos körökben erkölcsileg gyorsan megtérülő politikai demagógia, ami nem jelent semmiféle kötelezettséget arra, hogy megoldja a sokféle, nem a jövőben, nem ma, hanem már tegnap felmerült problémákat. Mert nem a nemzet kér kenyeret, munkahelyet, szállást és szociális segílyt, hanem Péter és Pál, az egyes emberek.

(1992. november 7.)

(A VOLUNTARIZMUS)

A voluntarizmus, mint nagyon is jól tudjuk, hiszen a bőrkön éreztük már szinte egy életen át, nem más, mint – jobb kifejezést nem tudok találni erre – a történelem megerőszkolása olyan ambiciózus politikai csoportok által, akik vágyálmuk hajszolása közben nem is kíváncsiak arra, milyen a történelem igazi arca: a dolguk után igyekvő, fáradt, szürke embereké, akik elszenvedik az erőszakot.

A voluntaristát csak a dicső múlt és a saját vágya: az ő nevét aranyba foglaló utókor érdekli. Ő most akarja kicsikarni azt, amihez sok-sok névtelen ember valóban közös akarata és közös, hősietlen munkája, fáradozása szükséges. Mert a múltból csak a forradalmakat és háborúkat tanulta meg, a látványos teljesítményeket. A munkás hétköznapiak olykor reménytelennek látszó, de kis elégtételekkel mégis biztató fáradozását azonban nem.

A voluntarista azt hiszi, hetven év gyötrelmei után ő három év alatt megváltja a világot. Pedig a nagy forradalmakat sem voluntaristák csinálták, hanem sok ember közös akaratának robbanásai, és ők is inkább akkor, ha úgy érezték, megértek a feltételek. Mert mindennek rendelt ideje van.

A voluntarista számára azonban egy Eszme előbb, mint az emberek, akikért, úgymond, áldozza magát.

A haza számára drága, ám elvont fogalom, legjobb esetben is csupán a föld, a terület, ahol ő született, és nem az emberek.

A voluntarista számára a nemzet absztrakció: egy glória kódéba vesző szentség, nem pedig a nemzetet alkotó élő és halandó, és ezért egyenként is boldogulni vágyó emberek.

Avoluntarista látja a glóriát, a sajátját és a nemzetét, de nem látja az embert, aki mellette van. Részvétellel van a nemzete iránt, de nincs az egyesek iránt, akikből az összetevődik, mert sokkal nehezebb.

Pedig a hazát – ahogy Pilinszky mondja (Simone Weil nyomán) csupán részvétellel szabad szeretni...

Sok-sok kis ember történelmi időérzéke súgja most itt Kelet-Európában: nagyon hosszú és fáradtságos munka ideje következik. Ugyanazt a célt – kevésbé látványosan, de tartós érvénnyel – el lehet érni így is. A megerőszakolt történelem viszont, mint annyiszor bebizonyosodott, megszokta bosszulni magát.

(1992. november 7.)

(A „VÉDEKEZŐ KOLLEKTIVITÁS”)

Három esztendővel ezelőtt, december 18-án még őrizték a házunkat, és mindenüvé követtek. Huszonharmadikán, a Szabadság első számában már Az Igazság Karácsonyát üdvözölhettem. Nem tudom elfelejteni a lázas napok reménységeit... És hányan voltak, akik beteljesülve látták addigi kitartásuk, mindennapi igyekezetük értelmét. Hiszen a társadalom java része, pusztán azzal, hogy nem engedett a tunyaság, a félmunka csábításának, ennek a jövőnek dolgozott. Ezen az évfordulón azonban inkább szomorú vagyok. Nincs egy hónapja, hogy Kolozsváron volt a Helsinki Watch megfigyelője, s a Fürdő utca sarkán, amikor

kijöttünk az RMDSZ-székházból, ott állt az egyik szekus. Szolgáltatban volt. Persze, a mi kis diktátorunkat ismerve, ezen nem is kellene meglepődnöm. Ennél viszont sokkal jobban foglalkoztat, mi a saját felelősségünk, mi a magyar kisebbség része abban, hogy ennyire nem működik a demokrácia?

Mert hogy Romániában nincs még jogbiztonság, hogy a kulcsintézményekben – az igazságszolgáltatásban, a katonaságban, a Securitatében – nem változott semmi, hogy nem működik a piacgazdaság, és késlekednek az igazi reformok, abban nyilván nem mi vagyunk a hibásak. De vajon egy forradalmi folyamat fokmérője csupán az lehet, hogy hol ment végbe nyilvánvalóan a társadalmi szerkezetváltozás? Vajon a szellemi, a mentalitásbeli változásokat nem lehet-e ugyanolyan fontos mércének tekinteni? Mi az, ami csak rajtam múlik, amiben Isten vagy a lelkiismeretem előtt igenis én vagyok a legfelelősebb?

Az utóbbi időben egyre jobban kínoznak ezek a kérdések. Mert úgy látom, a mindennapi életben sokan még azt sem vállalják, amihez nem kell különösebb bátorság, csupán szakértelem és igyekezet.

Nézzünk körül mi is, magyarok. Ugyan ki „lophatta” el tőlünk a szellemi készenlét és a kötelességtudás forradalmát? Ki gátol abban, hogy jól gazdálkodjunk a köz- és a magánjavakkal? Ki akadályoz, hogy képezzük önmagunkat, s hogy minden területen kiküszöböljük a dilettantizmust?

Három év telt el a „forradalom” óta, de keserűen kell megállapítanom: nem sokat tanultunk. Politizálni sem. Persze, nem volt rá idő, mert folyton gyakorolni kellett, ugyebár. Mert folyton váratlan helyzetek elé állítottak

politikai ellenfeleink. Folytonos volt a kisebbségjogi szükségállapot. És mindegyre úgy merült fel a kérdés, hogy ki a gyáva és ki a bátor.

Nem vonom kétségbe a volt forradalmárok, a mai politikusok bátorságát. De most olyan időket élünk, amikor a jó politizálás nem csupán személyes érzelmi vagy erkölcsi kérdés. Sőt legkevésbé sem az egy olyan helyzetben, mikor körülöttünk, a határokon túl, dúlnak az etnikai háborúk. Vásárhely után Kolozsvár is erre figyelmeztet. A jó politika ma inkább okosság és szakértelem kérdése kellene hogy legyen. Mifelénk a munkáját szerető lakatos a kulcsra mondja: csak akkor forog a zárban, ha tisztességesen becsiszolták.

Vagyis a tisztességnek nem csupán erkölcsiekben, de a színvonalban is meg kellene nyilatkoznia. Mert pusztán bátorsággal látványos tetteket lehet ugyan véghezvinni, de tartós eredményeket elérni, melyekkel biztosítható a társadalom egyensúlya és dinamikája, csak szakértelemmel, türelemmel és kitartással lehet.

A politika, persze, mondják a dörzsöltebbek, pénz is, amivel sok embert meg lehet vásárolni. De én vallom, hogy nem utolsósorban: tudomány. Ám hiányzik a politikai kultúra, és – ebben sem vagyunk ártatlanok – nincs belső demokráciánk. A magyar nyelvű sajtó, a társadalmi nyilvánosság nem tölti be igazán azt a szerepet, ami a demokrácia működésének feltétele lenne: a visszajelzés, az ellenőrzés szerepét, azt, hogy a politikusokon számon kérhesse a mindannyiunkat érintő döntések célját és helyességét.

Hogy mi jogosít fel erre a számonkérésre? A beleszólás szabadsága. A polgári felelősségérzet. Ehhez nem kell semmiféle meghatalmazás. Egy polgári demokráciában

pluralizmus van, s a társadalom tagjai, akiknek sorsáról döntenek, különböző fórumokon elmondhatják a véleményüket. Hogy milyen alapon? Egyszerűen azon az alapon, hogy ők a társadalom. Ők választották képviselőiket, akikről megkövetelik, hogy átvilágíthatók legyenek. Hiszen a politikusok vannak a társadalomért, és nem a társadalom értük.

A társadalom tagjai, ha kinyílt a szemük, nem kedvelik, ha a politikus monologizál.

Ha a polgár megszólalása visszhangtalan marad, akkor a demokrácia nem működik, akkor az a társadalom zárt típusú, totalitárius, a vezetés átláthatatlan, kamarillapolitikára berendezkedett. A mai magyar kisebbségi társadalomban, úgy látszik, nem működik a demokrácia. Jó lenne közösen elmélkedni arról, hogy ez mennyire szükségszerű. Vajon a kommunista diktatúra öröksége vagy „a zsákutcás magyar történelem” kisebbségi változata?

Csupán a „védekező kollektivitás” elve (Babits) működik következetesen: mert hiszen kisebbségben vagyunk. Mert létezik egy többségi hatalom vagy egy fasiszta polgármester – folytonos kihívás, ami vagy aki miatt most, úgymond, nem fontos a belső demokrácia; most egyetlen érték számít: a nemzeti egység. De elborzadok, hogy milyen sokan vannak, akiknek egy Funarra van szükségük ahhoz, hogy ne vevődjék észre: rajtuk is múlik, hogy nem mennek a dolgok.

Hogy az egységre szükség van, az a mi számunkra nem pusztán jelszó. Veszélyhelyzetben mindig is működik az összefogás, a szolidaritás. A tüntetéseken egymásra találunk azok is, akik nem minden kérdésben értenek egyet, viszont felismerik a közös érdeket, és becsülik egymást. De a veszélyhelyzetre hivatkozó egység jelszavával nem jó

naponta élni és visszaélni. Ez azoknak kedvez, akik önmagukban, mindennapi munkájukban nem tudnak semmit bizonyítani.

Mert az egység bátyája mögött védelmet talál az a magyar is, aki nem teljesíti a kötelességét, az is, aki igénytelen. Védelmet élvez a karrierista, a szolgálattelkű, a sunyi. Mindenki, akinek nem kellett a forradalom, mert a szabadsággal és a felelősséggel élni sokkal nehezebb, mint mikor felülről mondják, mit kell tenni. Nekik Funar kell. Mert akkor kellően hatásos és elegendő a kollektívizmus hangos szolgálata, addig nyugodtan mellőzni lehet a szakértelmet és a demokrácia játékszabályait.

Amíg van közös nemzeti ellenség, a politikusnak sem kell érvelnie, és semmivel nem kell elszámolnia. És addig vígan megkérdőjelezhetik annak a tisztességét és magyarságát, aki másképp gondolkodik, aki beleszól, aki el akar számoltatni. És aki nem más, mint a korán jött polgár.

(1992. december 12.)

Félszárnyú madár

Az RMDSZ két cél szolgálatára szerveződött: *a nemzeti érdek érvényesítése és a társadalmi élet demokratizálása egyaránt szerepelt a programjában.* A nemzeti identitás megélését és az állampolgári jogok érvényesítését egyaránt akadályozó diktatúra évtizedei után *a romániai magyar társadalom tagjainak érdeke, hogy az RMDSZ mindkét irányban hatékony stratégiával lépjen fel.* A demokratikus jogállam és intézményrendszer megteremtése az egész romániai társadalom számára kívánatos, de ennek megvalósítása elképzelhetetlen a román és magyar ellenzéki erők együttműködése nélkül. Jelen pillanatban azonban szervezetünk csupán a nemzeti érdek megvalósításának, az önrendelkezésnek azt a programját kínálja, mely önmagában imponálóan koherensnek mutatkozik, viszont nem veszi figyelembe a romániai társadalom és ezen belül a magyarok valóságos helyzetét: a demokratikus hagyományok és a polgári mentalitás ijesztő hiányából adódó akadályokat, azt, hogy a románok többsége még mindig nincs tudatában a saját társadalmi érdekeinek. S hogy melyek az igazi érdekei, azt nem lesz hajlandó tőlünk, az ellenségnek vélt magyaroktól megtanulni. Maga a román ellenzék nagy része is inkább a nemzeti, mint a demokratikus értékeknek kötelezte el magát, és nem kis időbe telik, míg felismeri, hogy a két értékvilág nem választható el egymástól.

Hogyan lehet kollektív autonómiát megvalósítani ott, ahol az előző rendszer szisztematikusan kiirtotta az egyén ragaszkodását a saját személyi szabadságához is? Hogyan lehet nekünk, magyaroknak, saját, kivételes autonómiánkat tartósan kibontakoztatni ott, ahol a polgári demokráciákra jellemző önkormányzati autonómia sem vált még társadalmi gyakorlattá?

Romániában valójában még nem ment végbe a közigazgatási decentralizáció, ami pedig az összes megyének érdeke lenne. A határokon belül, de a románok együttműködése nélkül *hogyan lehet békésen megvalósítani azt, amit a magyar autonómiaprogram tartalmaz? Mert nyilvánvaló, hogy az egész hazai társadalom évszázados elmaradottsága egyelőre lehetetlenné teszi a sikeres együttműködést.*

Felfogtuk-e, hogy micsoda feszültségeknek tesszük ki azokat, akiket mi képviselni vélünk? Mert *egyoldalú programmal ez a szervezet csupán a romániai demokratisálódás további lefékezését, a román fasizmus előretörését, a térségben dúló etnikai hidegháborút szolgálhatja.* Ez pedig ellentétben áll a civil társadalom s a romániai magyarok valódi érdekeivel.

Az egyoldalú nemzeti program félszárnyú madár. Fontoljuk meg: a mai Európában ismert kisebbségi autonómiák is mind olyan államokban jöhettek létre, melyekben hosszú idő óta kialakult a demokratikus intézményrendszer és az ennek megfelelő társadalmi gyakorlat. Nálunk azonban *az autonómia érvényesülésének akadályá magának a társadalom tagjainak a mentalitásában működik.* Ha konfliktus nélkül ölünkbe hullhatna, akkor is kétséges, mennyire tudnánk ma élni vele. Hiszen a többségi magyarság településein legtöbb helyen – mint tudjuk – egyelőre azokkal

a lehetőségekkel sem próbálnak élni, melyek a helyhatósági választások után az önkormányzatok számára úgy-ahogy megvannak, pedig a vezetők az adott faluból származó emberek.

Van-e alulról feszítő kezdeményező lendület ebben a társadalomban, vagy csupán voluntarista politikusok vannak, akik nem számolnak egy évszázados elmaradottsággal?

Tény, hogy ez az egyoldalú program és stratégia nem épül alapos valóságismeretre, a történelmi örökség és a jelenlegi társadalom állapotának elemzésére. Önmagában nagyon meggyőzőnek látszik, és sokaktól számíthat támogatásra, de azok számára, akik a mai társadalom többségének mentalitását nem ismerik, megtévesztő csapdát jelent.

Aki megpróbál tájékozódni afelől, hogy a társadalom tagjai hogyan viszonyulnak a politikához, és meghallgatja azok véleményét, akiket politikusaink képviselni vélnek, félelemmel vegyes értetlenséget tapasztal. Az emberek nagy része nincs tisztában a fogalmakkal, melyek a sajtóban megjelennek, nem tudja átlátni a politikai döntések motivációját, és nincs tiszta képe arról, hogy milyen cselekvési stratégiát követ a párt, melyre szavazatukat adták. A párt vezetői ugyan mindig az ő nevükben, az ő érdekükben nyilatkoznak, döntenek, cselekednek. A társadalom tagjai azonban *gyakran úgy érzik: a politikusok számára nem fontos az ő életük, az ő véleményük.* A politikusok számára – úgy tűnik – fontosabbak a belső hatalmi feszültségek, világnézeti és egyéb viták. Ezekkel a konfliktusokkal van tele a sajtó, s a szemben álló feleket, jóllehet egyaránt rájuk – a társadalom érdekeire – hivatkoznak, egyre kevesebb bizalommal nézik. Így van ez egész Kelet-Európában: a politikai játék a polgárosodásban

elmaradott, a demokráciában járatlan társadalom feje fölött történik.

Kisebbségi sorsban mindezt tetézik még a naponta hallott, olvasott visszaélések, jogtalanságok, melyekkel a többségi hatalom tartja sakkban a kiszolgáltatott, hátrányos helyzetű magyarokat. Riadtságukat fokozza a többségi sajtóban, tévében, rádióban forgalmazott egyoldalú és ellenséges magyarságkép is, mely megzavarja a hosszú évtizedeken át kialakult jószomszédi, baráti kapcsolatokat a románokkal, vagy legalábbis bizonytalanságot és bizalmatlanságot szül, felkelti az otthontalanság érzését.

A társadalom nem politizáló tagjainak szemével nézve a valóságosnál is nagyobbtnak tűnik a káosz, amelyben élünk, s ez az áttekinthetetlen, irracionális életvilág szorongással, félelemmel telíti őket.

Minderről azonban csak úgy értesülhet a politikus, ha közel megy azokhoz, akiket képviselni vél. Mert a névtelenek tömegében alig akad valaki, aki ma, helyi vagy országos fórumon, sajtóban vagy közgyűlésen – a vélemény- és szólásszabadság jogával élve – önként felállna és megmondaná, mi az, amit nem ért vagy amivel nem ért egyet, hogyan képzei el érdekeinek adekvát képviselését. Ez a legszembeszökőbb jele annak, hogy *nem működik a demokrácia*.

És ezen nem lehet csodálkozni. Akit az elmúlt rendszernek nem sikerült leszoktatnia arról, hogy a saját fejével gondolkodjék, és legyen önálló véleménye, még az is százszor megfontolja, mit mond ki abból, amit gondol. Ennek két oka van. Egyrészt *a pártállam idején megbonosodott paternalizmus*, mely a hatalom és a társadalom viszonyát jellemezte, és rászoktatta a társadalom tagjait, hogy

„odafönt” mindig jobban tudják, melyek a társadalom érdekei. Ennek a viszonyoknak szükségképpen egyoldalú kommunikáció felelt meg: a hatalom atyai monológja az alkalmazottak tömegeiből álló, kiszolgáltatott társadalom feje fölött. Az állami „gondviselés” elkényelmesítette azok többségét is, akiknek lett volna önálló véleményük, kezdeményezőkézségük. Másrészt a gondviselésnek álcázott pártállam keményen megtorolta, ha valakik ellenálltak annak az államosításnak, mely az emberi tudatra is kiterjeszkedett, következésképpen a félelem is befészkelte magát a társadalom tagjaiba. *Ez a passzivitás és ez a félelem – az elmúlt évtizedek öröksége – még ma is tömegméreteken jellemző.*

Mindez nagyon megnöveli azoknak az értelmiségieknek a felelősségét, akik ma itt, Erdélyben (és egész Kelet-Európában) kényszerűségből, avagy küldetéstudatból politikai szerepet vállalnak. A diktatúrából alighogy felocsúdott társadalom passzivitása és a már említett félelem ugyanis *kedvez azoknak az értelmiségi törekvéseknek*, melyek akarva-akaratlan egy újabb paternalista viszony kialakulását eredményeznék, és fékeznék a demokratikus közélet kibontakozását.

E térségben az értelmiség évszázadok óta nem csupán világa gondját vette vállára, messianisztikus nemzeti küldetést vállalva, de úgynevezett „népe” fölött kisajátított egy mindentudó gondviselő szerepet, amellyel együtt természetesnek vette a jogot is az egyoldalú befolyásolásra, hogy a saját valóságképét egyedül üdvözítőként el tudja fogadtatni. Kérdés: vajon az amúgy is megkésett polgárosodást, a tagolt civil társadalom kialakulását a jól ismert gazdasági és egyéb okok mellett nem fékezte-e maga az értelmiség is azzal, hogy

a valóságképek, érdek- és véleménykülönbségek horizontális tagolódásának elősegítése helyett hierarchikusan rendeződő valóságképek fenntartásában volt érdekelt? Vajon nem ez az egyik meghatározó tényezője a „zsákutcs magyar történelemnek”?

Ma is naponta beleütközik az ember abba a hagyományos értelmiségi magatartásba, mely egy partikuláris nézőpontot (részleges valóságképet) reflexszerűen rendel a másik fölé, mint olyat, amelyik igazabb, érvényesebb, magyarabb, mint a másik. És kérdés, hogy ebben a reflexben melyik tényező hatása működik jobban: a diktatúrában beidegződött ideológiai egyneműség kényelmessége, a marxista dogmatizmus kísértete, avagy az értelmiség nemzeti hagyományként kialakult fensőbbiségtudata, mely új dogmatizmus forrása lehet.

Tény, hogy a kelet-európai vezető értelmiség ennek a messianisztikus küldetéstudatnak és egyneműsítő diskurzusnak a megtestesítője, és hajlamos nem odafigyelni azokra, akiket képviselni vél. Magyarán szólva: antidemokratikus szellemiséget hordoz. Ennek a fensőbbiséges magatartásnak nagymértékben kedvez a már említett tájékozatlanság, passzivitás és a diktatúrából örökölt tekintélyelvűség, ami a társadalom tagjait hallgatásra és a politikusi önkény elfogadására kényszeríti. Erre alapozva az értelmiségi politikusok gyakran érvelnek úgy, hogy a tagság tájékozatlan, a demokráciát nem szabad eltúlozni, ők jobban tudják, hogy mi kell nekünk, hogy mi a „magyar akarat”. De nem tesznek semmit a közvélemény alaposabb tájékoztatásáért, nem világosítják föl döntéseik indoka felől, sem arról, hogy mit szándékoznak tenni a továbbiakban.

Pedig *a romániai magyar társadalom tagjainak érdekeit az szolgálná, ha nem csupán magyarként, de polgárként is emberszámba vennénk*, ha számolnánk azzal, hogy érdeke – a nemzeti érdeken innen vagy túl – annak a jognak az érvényesítése, hogy beleszólhasson az őt érintő kérdések vitájába, hogy létbiztonságát veszélyeztető helyzetekben tiltakozzék, és elmondhassa: nem akarja a helyzet olyanfajta rendezését, mely újabb revíziókra, véres konfliktusokra adhat módot. Nem csupán kisebbségi helyzetét kívánja megoldani, de tartós békét is kíván. *Úgy akar kisebbségi autonómiát, hogy jogait és egyúttal békéjét is egy demokratikus jogállam törvényei és a kialakult polgári mentalitás szavatolják.*

Ezt pedig csak akkor lehet megvalósítani, ha nem csupán szólamokban ismerjük el a demokratikus közszellem meghonosításának és a román ellenzékkel való együttműködésnek a szükségességét, hanem hitelesen bizonyítjuk: tisztában vagyunk a romániai helyzettel, s ha valóban belső önrendelkezést akarunk, *a másik szárnyra is szükségünk van. Szükségünk van a nemzeti és a demokratikus értékek egyidejű felvállalására*, hogy saját szavazóink érdekeit, az identitás megőrzését, az általános romániai demokrácia kibontakozását, a belső egyensúlyt és létbiztonságot valóban hatékonyan szolgáljuk. *A két – eredetileg vállalt – cél stratégiai egyensúlyát megvalósítani: ez a civil társadalom mindennapi létérdeke.*

(1992)

Kereszténység – nemzet – liberalizmus

Az ember – ha liberális – egész Kelet-Európában, de különösen kisebbségpolitikai erőterben, minduntalan arra kényszerül, hogy magyarázza a bizonyítványát olyanoknak, akik kellő műveltség híján individualizmussal, szabadossággal, ateizmussal és nemzetietlenséggel azonosítják nézeteit. Nagy szükségünk van olyan érvrendszerre, mellyel ezek a vádak elháríthatók, hogy teret nyerhessünk azok mellett, akik a keresztény vagy nemzeti minőséget kisajátítják, és igyekeznek politikai tőkévé tenni ellenünk. Ezért a közvélemény előtt világossá kell tennünk, hogy a liberális szellem valójában nem összeférhetetlen az istenhittel és a nemzeti érzéssel.

Persze, személyes meggyőződés kérdése is, hogyan fér meg az emberben a keresztény meg a liberális.

Az én számomra egyszerű a dolog. Harmincnyolc éves koromig nem hittem Istenben, viszont megszenvedtem egy olyan világnézetnek a korlátait, amelyik figyelmen kívül hagyja az egyén egyszeri, megismételhetetlen egzisztenciáját, s valamely Közösség eszménye alá rendeli, amelyik valójában emberellenes, mert elnyomja, uniformizálja azt, ami bennünket emberré tesz, a személyenkénti különbözőséget.

Az emberi létezés számomra mindenekelőtt azt jelenti: felismerem, hogy én: én vagyok, és különbözöm tőled. Viszont hogy önmagam felismerjem, szükségem van Rád. Én

és Te egymásra vagyunk utalva. De Isten Téged és engem is külön a nevünkön szólít. „megtisztel” azzal, hogy személyesen... Végül is ez az emberi méltóság és a személyi jogok alapja. Amikor ennek a felismerésnek részese lettem, nem tudtam elfelejteni, hogy volt idő, amikor nem voltam birtokában, s nem az én érdemem az, hogy most már tudom. A másik ember viszont számomra azóta is: az, akit Isten ugyanúgy nevéen szólít, mint engem, még ha nem hallja is. Szabad ember, akiben tisztelnem kell a másik személyt, az „imago Dei”-t, azt, aki meghallja vagy nem hallja meg őt. S ha nem hallja, akkor is tudom: Isten tervében helye van őneki is, a Fiú mindenkiért jött, érted és őerte személy szerint.

Ezért bizalmatlanul viseltetem minden olyan címke iránt, amelyik summásan emleget egy-egy közösséget, pláne ha az nem is reális közösség. A közös bélyeg alatt nagyon is különböző lények vagyunk, és nem egyezik az emberi méltósággal az uniformizáló címkézés. Ilyenkor az erdőtől nem látjuk a fát.

Az Evangélium nem ismeri a kizárólagosságot, a láthatatlan egyházba a „zsidók, görögök és mindenféle pogányok” mindannyian, kirekesztés nélkül, beletartozunk. A mai keresztény kurzus azonban: eltérés az Evangélium szellemétől, mert hajlik a kirekesztés felé. Mintha érdem és nem az isteni kegyelem függvénye lenne maga az istenhit is.

A KERESZTÉNY ÉS A SZABADELVŰ

De hogyan lehet a két minőséget közös nevezőre hozni? A liberalizmus és a kereszténység között a közös nevező az, hogy a személyre apellál, a személy szabadságát tekinti a

legfőbb e világi értéknek. (A hívő keresztény számára ennek transzcendens távlata van, de most a társadalmi vetület a lényeg.) Ezzel együtt a különbözőséget, a másságot is értéknek tekinti, a nemzeti vagy faji, ideológiai vagy vallási kizárólagosságot, illetve intoleranciát mindkét eszmerendszer elítéli. A személy az alapérték, bárki is legyen az, a maga egyetlen megismételhetetlen életével, amelyben a maga módján boldogulni akar. Ennél fontosabb e világi értéket nem ismer el; a tekintélyt is csak akkor, ha az nem hivatalból, hanem erkölcsiségénél, szakértelménél és teljesítményénél fogva illet meg valakit. Annak számára, aki hisz, egyetlen érték abszolút: az Isten.

A KÖZÖSSÉG ÉS A SZABADELVŰ

Hasonló az is, hogy a közösséget – eltérően a kommunista, a nacionalista vagy általános humanista felfogástól – a keresztény és a liberális szabad emberek társulásaként fogja fel; nem konstruált, hanem valóságosan működő közösségnek tekinti, amelyben mindenki az egyén és a köz érdekeinek összhangjára törekszik.

Mindkettő lényegesen eltér a kollektivista ideológiáktól. Minthogy a kommunizmus alapértéke egy absztrakt, homogenizáló Közösség, a nacionalizmusoké az idealizált Nemzet, a humanizmusé a nagybetűs Ember, az egyéniség ezekben eltűnik, és csupán arra való, hogy szolgálja a többé-kevésbé elvont Eszmét. A pusztán hagyományban gyökerező vagy uniformizáló, felülről előírt közösség valójában sohasem jelent teljes érdek- és célközösséget, melyhez az egyén meggyőződésből, szabad döntés révén csatlakozhat.

A reális közösség mindig szabad emberek társulása – a jelenben, a gyakorlatban, az érintkezésben, felismert közös érdekek és célok, ügyek és eszmék vagy egyszerűen a szeretet alapján. Az alapmotívum ez: a tudatosított közös eszmék, érdekek és célok jegyében elhatározzuk, hogy együtt csinálunk valamit, együtt oldunk meg problémákat. Nem azért, mert valakik felülről mondják, hanem mert megegyezünk abban, hogy a problémákat külön-külön nem tudjuk megoldani.

A NEMZET ÉS A SZABADELVŰ

A „nemzeti liberalizmus”, ahogy azt ma felfogják: fából vaskarika, mert a liberális alapértéket, a személyes szabadságot ez a kifejezés kollektív tartalmú jelzővel korlátozza, eredeti értelmét megváltoztatja, s a nemzeti szabadságharc, függetlenség vagy integritás ideológiáját építi rá.

Ha viszont nem értünk egyet ezzel a jelzős liberalizmussal, a megbélyegzéseket elkerülendő, tisztázni kell a nemzeti ügghöz való viszonyunkat.

Magam csak úgy tudom ezt felfogni, ha a nemzet absztrakt meghatározásai helyett olyan nemzetfogalommal számolok, amelyikben a nemzethez tartozás is valamiképpen személyes ügy: a nemzet azokból áll, akik magukat magyarnak érzik. A nemzet határát senki sem húzhatja meg valahol, a maga vagy a mások vagy valamely nemzetnek nevezett eszmény (a maga teremttette fikció) nevében, mert a nemzet élő, eleven határa benned és bennem, bennünk van, mai emberekben, akik Isten tudja, mi okból magyarnak születtünk, vagy magyarokká lettünk. Ezt a véletlennek

tetsző adottságot nevetséges ragozni, hogy tudniillik ki a magyar, a magyarább, a legmagyarább. Itt kezdődik a kizárólagosság, a kirekesztés... Különösen bántó az effajta kategorizálás itt, Erdélyben, ahol oly sokan vannak a vegyes származású vagy vegyes házasságban élő magyarok. Érdeemes lenne pontosan felmérni, mekkora az aránya ezeknek magyarok és románok körében egyaránt. Merem állítani, hogy többen vannak, mint a szélsőséges nacionalisták. Nekik pontosan a liberális ideológia adna fogódzót elbizonytalanodásuk, feszültségeik közepette.

A liberális a nemzet realitását veszi szemügyre: azt, hogy sokfélék vagyunk, érdekeink és nézeteink is sokfélék, és sokféleképpen lehet megélni a közösségi valóságot is. A liberális nem erőlteti a közösséget, de örül a működőképes közösségeknek. A közösség az ő számára nem lehet érték, ha elnyomja az egyes emberek sokféleségét, ha nem szabadít fel, hanem arra kényszerít, hogy szolgáljad annak érdekeit.

No és akkor hogy fér ez össze a keresztényi szolgálati-kával? – kérdezheti valaki. Valóban, a kereszténység egyik alapértéke a szolgálat. Ámde ez nem kényszerítésre, hanem belső parancsra működik. A szolgáló keresztény, hogy úgy mondjam, nem csupán ad, hanem kap is. Odaadja magát, az erejét a közösségnek, de „megtalálja a számítását”: boldog, ha tud tenni valamit. A lényeg, hogy szabadon választhassa ezt.

Kisebbségpolitikai vonatkozásban is tudatosítanunk kell: így is lehet a nemzethez viszonyulni, az egyes emberek szabadságára és érdekeire összpontosítva.

HAGYOMÁNYKÖZÖSSÉG – ÉRDEKKÖZÖSSÉG

A liberális a nemzetben nem csupán „hagyományközösséget” lát, amelyet lehetőleg meg kell őrizni. Hanem azt keresi, hogy itt és most, a jelenben hogyan boldogulhatnak az egyes emberek, a kisebb és reálisan működő vagy ezután születő közösségek. Kissé sarkítva: nem a nemzet megmaradásának nagy történelmi drámája, hanem a nemzetet alkotó emberek mindennapjai érdeklik. Avagy nem az ő jólétüktől, szakértelmüktől, műveltségüktől és gyakorlatiasságuktól függ ama nagy dráma alakulása is? Nem az egyes fák egészségétől függ az egész erdő egészsége is?

Kelet-Európában a nemzettudat elsődlegesen múltorientált „hagyományközösséget” jelent. Nagyon jellemző, hogy a nyelvi, etnikai, kulturális azonosságtudat valósággal ritualizálódott: a nemzeti ünnepek, a megemlékező rendezvények történelmi, néprajzi, irodalmi szimbólumai kapcsolják össze a közösséget, mint valamiféle egyházi liturgia, melyben az ismert motívumok a hit függvényében azonos hatást váltanak ki a jelenlévőkből.

Az összetartozásnak ez az ünnepi, felemelő érzése azonban, bármilyen gyakori, nem helyettesítheti az olyan, jövőorientált közösségeket, melyekben az emberek szakértelme és ereje egy közös cél elérésére vagy valamely probléma megoldására irányul. A „hagyományközösség” mellett egy-egy település, régió, csoport vagy réteg, nemzedék vagy foglalkozás stb. autonóm érdekközösségének is intézményesülnie kell, ez a polgárosodás feltétele.

SZABADELVŰEK A KISEBBSÉGÉRT

A cél: megszüntetni az emberek mindennemű – anyagi, társadalmi, szellemi – kiszolgáltatottságát, ami a mi körülményeink között a kisebbségi létből adódó hátrányokat külön tetézi. A liberális a mi tájainkon a polgári kezdeményezések, vállalkozások katalizátora lehet, jól kiegészítve ezzel azok munkáját, akik elsősorban a köz kisebbségpolitikai érdekeiért küzdenek.

Ennek megvalósítása hangsúlyozottan pragmatikus irányvonalat, programot feltételez. A legkülönbözőbb helyzetű romániai magyarok jogi védettsége mellett egyenrangú közös érdekünk: maga az élet, az élet minősége, az egyesek és a közösség biztonságos egzisztenciája. Ha nem irtóznék a nagy szavaktól, az életet most nagybetűvel írtam volna.

Meg kell értetnünk minél szélesebb körben, hogy ez a cél – közvetve – szintén a nemzeti érdek szolgálatában áll, hiszen minden magyar földműves, iparos, vállalkozó stb. jóléte egyúttal a közösséget gazdagítja. Kezdeményezőkézség, önszerveződés, polgárosodás nélkül nem tudjuk kézbe venni sorsunk alakítását.

A liberálisok feladata: mindenekelőtt pénzt és kompetenciát biztosítani arra, hogy a romániai magyarok anyagi, társadalmi körülményei biztonságosabbá váljanak. Bank, társulás, üzlet, vállalkozás, a profizmus fokozása minden tevékenységünkben – ezek segíthetnék leginkább a kisemberek, ezen belül a nagy segítségre szoruló földművesek sorsának pozitív alakulását. Ehhez megfelelő szellemi tőkét is kell teremteni: kinevelni azokat a menedzsereket, gazdasági szakértőket, akik a megfelelő intézményeket megszervezik és működtetik.

A liberális a mi körülményeink között nem törekedhet hatalomra, de erjesztője lehet a társadalom egészséges irányú alakulásának, terjesztője a „nyílt társadalom” eszméjének, amelyik jövőorientált és dinamikus, nem tekintélyelvű és egyirányú kommunikációra berendezkedett, hanem a párbeszédnek és vitáknak kedvező, azaz folytonos önkorrekciónak képes. S végül: ellensúlya lehet azoknak a nacionalista irányzatoknak, amelyek mindkét részen, a többségben és a kisebbségben egyaránt fékezik a társadalom egészséges önmozgását, magát a polgárosodást.

(1992. november 17.)

„ERKÖLCS ÉS RÉMÜLET KÖZÖTT...”

*Előadás a Pax Romana innsbrucki magyar csoportjának
Félelem című konferenciáján*

Hölgyeim és Uraim!

Ez a téma engem itt és most, ebben a pillanatban, amikor megszólalok, túlságosan személyesen érint. Félek. Megtehetném, hogy elhallgassam ezt, mint ahogy körülbelül huszonhárom esztendeje mindig igyekszem elhallgatni, s ha lehet, mindenképpen elrejtani ennek a félelemnek a külső jeleit. Mostanában is előfordul, hogy ez nem sikerül. Lehet, hogy most sem. Lehet, hogy látható. Pedig még azt sem mondhatom, hogy a beszéd nem kenyerem, ahogyan azt ritkán megszólaló emberek szokták mondani. Ilyen mentségem nem lehet, hiszen éppenséggel a beszéd a kenyerem: tanár vagyok. Huszonhárom év után talán megszokhattam volna, hogy – ha tetszik, ha nem – beszélnem kell.

Egyesek netán most azt gondolják: miért megy ilyen pályára az, aki fél megszólalni? Sietek megjegyezni: mióta az eszemet tudom, mindig tanítani akartam, és a bevallott félelem ellenére sem tudok más mesterséget elképzelni magamnak. Gyakran kellett szólnom rádióban, tévében, ismeretlen közönség előtt is, mint például most.

Kezdetben volt a félelem, rendjén való. De hát nem lehetett volna ennyi idő alatt megszokni ezt a helyzetet, és megszabadulni a lámpaláztól? Hát nem segít most már a sokéves tapasztalat, a rutin?

Nem segít. Minden szeptemberben elfog a rémület, hogy újra katedrához kell állnom, meg kell szólalnom. A kör-

nyezetem még mindig nem érti, mosolyog rajta. De tévedés, hogy itt lámpalázzról volna szó, amit az kelt az emberben, hogy jelen van a közönség, amely fürkésző szemmel keresi olykor a hibát, a gyenge pontokat, s különösen, ha a fiatalok hallgatnak, akik közismerten kíméletlenek. Ez nem lámpaláz, a felsüléstől vagy a nevetségességtől való félelem. Nem a többé-kevésbé kritikus közönség kelti ezt a szorongást.

A félelem közvetlen oka, hogy ki kell mondanom bizonyos szavakat. Hogy egyáltalán élnem kell velük, miközben oly sokan visszaélnék, lejáratják, kiüresítik őket. Meglehet, én is közöttük vagyok. Lehet-e egyáltalán ebben az érték- és hangzavarban, amiben élünk, hitelesen megszólalni? Szinte lehetetlen. Ezért szorongok, ezért félek.

És ne higgyék – gondolom, nem is hiszik –, hogy ez csupán személyes aggodalom. A Vigilia 1990-es karácsonyi számában egy körkérdés témája volt a félelem. A sokféle ok közül többen ugyanezt említik félelmük egyik okaként. Balassa Péter írja:

Félek, annyira mondhatatlanná válik minden, hogy nem lehet beszélni. Talán az a csend lesz az (új) beszéd?...

Félek, hogy semmi sem úgy van. *S hogy minden szavunk ócska pojáca.*

Vagy idézem Beney Zsuzsát:

Félek a hangok zűrzavarától és attól, hogy a lármán nem szivárog át a csend – a csendes szó éppoly kevésbé, mint a lélek csendje. A hang és a hatalom ígézetétől félek, azokat félttem, akiket korunk, elmúlt szenvedéseik, félelmeik megfosztottak a szavak adományától.

Félek, hogy az ő csöndjüket senki sem fogja meghallani.

Végül, ha már a hatalom is szóba került, álljon itt Giczy György intelme is:

A középkori Gólem-legendák bölcs szóval figyelmeztettek a Teremtő helyére pályázó ember túlzott ambícióinak veszélyére. Az egyik (...) az Istent majmoló ember tragédiáját beszéli el. Eleinte minden rendben van. A gólem homlokán a hűség szót viseli, amely azonban a héber nyelvben csak egyetlen betűben különbözik a halál szótól.

Csakhogy hiába viselünk szavakat a homlokunkon, sokszor megfeledkezünk az alapvető igazságok értelméről is. Azért törli le a rabbi a gólem homlokára írt hűség első betűjét, hogy a túlságosan is nagyra nőtt, önállósuló embergépet elpusztítsa. Az építmény összeomlik – hiszen már a halál szót viseli –, de maga alá temeti alkotóját, az embert is. Így váltanak olykor reményt keltő lehetőségeink pusztulásba.

Ki ezért, ki azért, sokan félnek tehát a módtól, ahogyan szavainkat használjuk. A hang- és értelemzavartól, a sokféle veszélyes hatalom mellett a félrevezető vagy félreérthető szavak hatalmától, különösen ha olyan emberek élnek ezzel, akiknek – túl ezen – a szónál is kézzelfoghatóbb hatalom van a birtokukban.

A legnagyobb hiánycikk talán a csend. A zajos, környezetromboló technika mellett az ember életvilágát a túl sok szó is beszennyezi. Csend hiányában nincs időnk egymásra figyelni. Meghallgatni a másikat. És nincs módunk kiszűrni az egymásra torlódó szavakból, hogy mi a szükséges és mi a fölösleges.

De egyet biztosan megállapíthatunk: Túl sok a szó. Kevés az ige. Azaz: kevés a hiteles szavunk. A teremtő szó, amely jó irányba mozdít. Olyan szó, amellyel nyugodtan azonosulhat az ember, mert úgy érzi, egyértelmű, s ha követi, nem hordoz magában meghasonlást.

És akkor hogyan félnénk a szavaktól – tanárok, írók, papok, politikusok –, mindazok, akiknek ez a kenyerünk? Vagy netán túl komolyan vesszük ezáltal önmagunkat? Hiszen milyen idült betegség, unalmas tünet, nevetséges nyavalygás újra meg újra elrágódni ezen, miközben a tömegkommunikáció különféle csatornáinak hang- és betűözönében, a nyilvános és nem nyilvános beszédek szóbozságában fuldoklunk... Csak szaporítjuk a szót magunk is, a beszédnek ezt a túlburjánzását, amelyben, mint rákos sejtek az egészségest, a szavak amúgy is felfalják az ígét.

Vajon nem csupán szószaporítás a mesterségem? Minden jel szerint ezért kapom a fizetést. És azt tapasztalom: a szóból is meg lehet élni. Meg – főként – visszaélni vele. Vagyis: tárggyá lehet tenni a szót, eszközzé, mint a stricik az utcalányt. Az olcsó beszéd nyilvánosházában nagy a választék: a legváltozatosabb címzettekhez szabott szavak csak úgy illegetik magukat, könnyű elküldeni kinek-kinek a rangjához, pártállásához megfelelőt. De a szóbozság csömöréhez nem is kell ennyi. Elég, ha látjuk (és ettől szinte nem is halljuk), hogy az előadó felolvas valamilyen szöveget, amely állítólag az övé. Csakhogy mégsem tud azonos lenni övele: a szavak már nem benne, hanem csak a papírlapon remegnek, még pontosabban: dideregnek. Mert a meggyőződés áramköréből kiszakadtak. Ez pedig elég ahhoz, hogy körülvegyen a semmitmondás légüres tere.

A tárggyá lett szavakból meg lehet élni tehát. S az ügyes hordószónok, a ravasz manipuláció el is tudja rejteni a szavak belső meghasonlását. Pedig az utcára kergetett szavak az anyanyelv évszázadokon átszármaztatott, jobb sorsra érdemes génjeit hordozzák. Amikor írásunk, beszédünk a lejáratos fordulatok üresjárataiba téved, a szavaknak ez a

nemes magva, a jelentésteljességet hordozó génje sérűl meg, mint az emberi kromoszómák a káros sugárzások alatt. És hányszor szennyezzűk így akarva-akaratlan...

Mert külsőleg – és itt a bőkkenő – űres szó és hiteles ige között nemigen látszik a különbség. Az ígék is ott mutatkoznak, ahol a többi szó, a szólamok zsűfolt közterein. Innen a költő kétségbeesése, aki búsul, hogy „szűz szók nem maradtak” (Páskándi Géza). És innen a félelem attól, hogyan is beszéljen az ember.

A hiteles szó igazságát nem mindig a valóság tényállásai, hanem a meggyőződés függvényében lehet csak firtatni. De a hit, a meggyőződés ismérve is túl kevés talán. Az ige arról ismerszik meg, hogy aki elméje méhében hordja: szenved; aki kimondja: teremt; aki hallgatja: megtisztul. Az ige jelentése tehát sohasem személytelen, mint az egyenruhában járó, frázisban menetelő szavaké. Attól és úgy van értelme, akiben és ahogyan kicsírázik. Legyen az író, színész, pap vagy tanár: bárki – az ige szolgálatában.

Nem először mondom el ezt. Először akkor mondtam el, amikor az egyedűli megengedett nyilvánosságot a diktatúra hivatalos szókulisszái képviselték. Ezek között hamissá vált az is, amit egyébként nem annak szántak. Az egyetem volt a szigetem, az egyetlen nyilvánosság, ahol mégis úgy érezhettem, hitelesen lehet beszélni. A hatalom egynemű hazugságával szemben akkor még súlya volt annak a személyes szónak, amelynek mély meggyőződés volt a fedezete. Nem kellett ehhez új szavakat, új nyelvet kitalálni. Hittem a magánbeszédben, amelynek saját mondattana és erkölce van, a festett szavakat ígékke vetkőzteti, befogadja és kihordja, mint magot a föld és magzatát az édesanya...

Természetesen akkor is félttem. Hiszen sokkal kényelmesebb lett volna a jól megrágott és elkopott szavak közé, az elfogadott nyilvánosság egyneműsítő Cethalának gyomrába bújni, akárcsak Jónás, mint ott vacogni az igazságra szomjas vagy kétkedően figyelő fiatal szemek előtt. Miért kockáztatson az ember, ha nincs is megbízatása, mint ama prófétának, ha nem parancsolt rá senki, s az engedetlenségért nem ígért büntetést sem? Sőt, a hatalom az ellenkezőjét jutalmazná. Meg aztán, a tanár emberi gyarlósága, bűnei, kikezdhető erkölcsisége is kitűnő mentség a gyávaságra, hiszen amit az igazságról, a jóról tanítana – akár az irodalom közvetítésével –, az mindennap saját fejére hullhat vissza. Hol van ő azoktól az eszményektől, amelyeket mércének állít, miközben naponta ott bukácsol alatta?

Mindenki a tragikum és a komikum közötti borotvaélen jár, aki valódi magánbeszédre vállalkozik valamely közönség előtt. Ha nem akarsz személytelen maradni, és ráadásul tanár is vagy, annál inkább. Egy szál magadban, kicsinyen és esendőn, méltatlanságod tudatában ott állsz előttük, és iszonyú *felelősség szorongat* a szavakért, amiket mondani fogsz. És nincs baj, ha csak amúgy „használsz” őket, mint más, normális ember, de ha a szót cselekvésnek, ígének számod, annál inkább...

Kockázatos volt minden magánbeszéd. Mert minden szóhajtása gyökerénél a kisugározni és visszaverődni, azaz hatni kívánó személyes igazság maghasadása zajlott. Megszűnt az alany és a kijelentés különléte. Hiszen ebben a pillanatban az ember azonos volt azzal, amit állít, az ígével, ami általa „történt”. Aki beszélt, szolga volt csupán, izzószál, amelyen az ige kigyúlt.

Nemes Nagy Ágnes írja: „Mesterségem, te gyönyörű, / ki elhited: fontos élnem. / Erkölcs és rémület között / egyszerre „fényben s vaksötétben”. Egyszerre „fényben s vaksötétben” állt, aki akkor a magátét mondta. Mert az ige úgy világít át, hogy – mint pontreflektor a színészt – elkápráztat, s magad körül már nem látsz semmit, de téged kiszolgáltat a fény. S a diktatúrában ez a kiszolgáltatottság bebizonyosodott.

Hölgyeim és Uraim! Ma már kétszeres ez a félelem. A nyilvánosság nem egynemű hazugság, hogy könnyen lehessen eldönteni: ahhoz képest melyik a hiteles megnyilatkozás. A közélet, a nyilvánosság mai sokszínűségében, amely együtt jár a demokráciával, talán még több az ok a szótól való félelemre. Hiszen most ki-ki a maga szent meggyőződése szerint szónokolhat a legtágabb nyilvánosság előtt, s ha nem képmutató, akkor is félnie kell. Sőt, még csak ekkor kell igazán rettegnie. Mert minél meggyőzőbb, annál beláthatatlanabb hatalma lehet a szavának. Tömegeket manipulál. Egymással szembefordíthat békés, jóra való embereket. Félreértik, vagy szándékosan félremagyarázzák.

De ami a legbensőbb oka a félelemnek, az az, hogy a legnagyobb jóhiszeműséggel is tévedhetünk, és másokat is megtéveszthetünk. Amikor a szó erkölcsi tett, a felelősség terhe félelmetesnek látszik. Aki pedig így gondolkodik, annak például nem tanácsos politizálni. De kit ne kísértene meg ugyanez a kétely, a csábítás, hogy otthagyja felelősséggel sújtó szerepét, tollát, szószékét, katedráját? Ezek azok a hivatások, ahol a posztmodern viszonylagosság elvét elképzelhetetlennek tartom. Azt, hogy ezeken a területeken érvényes legyen egyidejűleg bármi és bárminek az ellenkezője. Azt, hogy a szavak könnyedén, gátlástalanul

közvetítés, amit a hétköznapiakban tapasztalunk: az értékek szentesített relativizmusát. Ezekben a szerepekben nem lehet napirendre térni a szavaknak ezen a könnyed köpönyegforgatásán.

Éppen ezért, aki ma érzi szerepe súlyát, annak szorongásán nemigen segít a hosszú gyakorlat sem; a rutinból csak egyenmondatok születhetnek, de sohasem meggyőző, hiteles állítások. Az lehetetlen, hogy ne remegjen a félelemtől...

De aki mégis megmarad, abban a terhet ellensúlyozó szelíd erő is dolgozik, amely hatalmasabb a kudarcok kockázatától menekítő félelemnél. Ez az erő, ha fogvacogtatva is, de odataszít azok elé, akikhez szólnod kell, vagy szembeültet a papír sivatagával.

Ez a szelíd erő a feltétlen szeretet az emberek iránt, akiknek vagy akik érdekében beszélni tartozol. A szeretet a munka iránt, amelyben elveszíted magad, hogy tökéletlenséged átlényegüljön valami mássá, aminek pusztán médiума, hordozóközege vagy. Ezért az átlényegítő üzenetért talán elnézik neked közönséges emberi hibáidat.

A meggyőződést nem lehet közvetíteni pattanásig feszített hangszalagokkal, a fölény, az erőszak, a gőg, a pózolás gesztusaival, az okítás tanáros, fülsértő hangsúlyaival, a futószalag-mondatok kimért célzatosságával... „Szólhatok az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok vagy pengő cimbalom.”

Ez mindennemű ars oratorica erkölcsi alapja.

A szeretet természetesen nem pótolhatja a hiányzó tudást, ám minden igazi tudásnak ilyen személyes és önkéntes odaadás a feltétele. Így lesz a beszéd – bármilyen tárgyról – a személyessé lett tudás átvitelének hatékony energiaformája.

És csak az ilyen beszéd hat úgy a hallgatókra és az olvasókra, hogy mindegyik külön-külön személyes címzettnek érezhesse magát. Mert ebben az odafordulásban a Másikhoz, minden külön megfogalmazás nélkül egy felszólító gesztus rezdül: a megértés felajánlása, a megértés igénye és a párbeszéd ígérete.

És közben megszűnik a félelem. Ami kiűzi, az a szeretet. Ám erre senkit nem lehet kötelezni vagy megtanítani. Mert természetéből adódóan csak önkéntes lehet. És természetéből adódóan válaszra vár. Ezért kész arra, hogy elhallgasson. A szeretet szavának lételeme: a csend.

(1991. október)

Tartalom

„OTT, AHOL ZSARNOKSÁG VAN...”	5
-------------------------------------	---

GYÖNGY ÉS HOMOK

Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar

irodalomban	19
<i>Teremtő fájdalom</i>	21
<i>Az ideológiaelemzés alapfogalmai</i>	25
<i>Szükségből – erényt. Egy ideológiaképződés mechanizmusa</i>	40
<i>Az értékjelképek színe</i>	56
<i>...és fonákja</i>	78
<i>Változatok az iróniára</i>	90

HONVÁGY A HAZÁBAN

Levélváltás Gáll Ernővel	111
Honvág a hazában	139
Fohász a Házsongárdban	148
Nyílt levél Doina Corneához	151
Levél egy erdélyi menekülthöz	158
Történelmi holtvágányon	162
A drámaíró történelem	175

KÖZÉLETI KOCKÁZATOK

A diktatúra intoleranciája	213
Hívó jelenlét	224

Gyanakvás helyett dialógust	233
Demokrácia és nemzetiség	238
Európához kapcsolódni	243
Mit is jelent 1990?	252
Hontalanok	264
Himnusz a kisebbséghez	269
Én csak a hivatásomnak szerettem volna élni.....	273
Hősi pózok nélkül	300

FÉLSZÁRNYÚ MADÁR

Civilnek lenni.....	317
Új kísértések.....	322
Félszárnyú madár.....	341
Kereszténység – nemzet – liberalizmus	348

„ERKÖLCS ÉS RÉMÜLET KÖZÖTT...”	357
--------------------------------------	-----

A kötet fedéltervét Magyar Béla készítette

Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993
Felelős kiadó Bernáth István ügyvezető igazgató
Irodalmi vezető Kőrössi P. József
Műszaki vezető Fraunhoffer Péter
Felelős szerkesztő Háy János
Tipográfus Horváth Péter
Megjelent 18,6 A/5 ív terjedelemben
ISBN 963 8340 01 0

1989 decemberében megbukik a legdurvább közép-európai diktatúra Romániában, hogy helyét átadja egy új rendszernek, amely a várakozások ellenére nem képes úrrá lenni a belpolitikai feszültségeken. A belviszályok kiújulnak, felerősödnek, megnövekedik a szélsőségesek szerepe a politikai életben.

Cs. Gyimesi Éva, a kitűnő kolozsvári irodalmár és ismert közéleti személyiség azok közül való, akik ebben az indulatoktól és gyűlölködéstől terhes helyzetben a toleranciát, a román–magyar párbeszédet, a politikai konszenzust hirdetik. A *Honvág a hazában* közel tíz év írásaiból ad átfogó válogatást. Éles hangú politikai publicisztikák, személyes hangvételű riportok-beszélgetések, izgalmas irodalmi esszék követik egymást időrendben, felvázolva így nemcsak egy gondolkodó értelmiségi szellemi útját, hanem az erdélyi politikai élet alakulását a nyolcvanas évek közepétől napjainkig. Újra megérezhetjük a diktatúra személyiséggyalázó, szűk levegőjét, átélhetjük a decemberi fordulat felszabadító élményét, s az erdélyi magyarság politikai éledését. A kötetben megtalálható a 85-ös *Gyöngy és homok* című legendás dolgozat is, amely a Securitate kedvenc olvasmányai közé tartozott, hiszen kétszer is elkobozták a kéziratot.

Cs. Gyimesi Éva olyan anomáliákra hívja fel a figyelmet (értelmiségi messianizmus, intolerancia, a másságtól való elzárkózás), amelyek a magyar közéletet is sújtják. Ideálja az az értelmiségi, aki pártoktól, érdekcsoportoktól függetlenül, ám szilárd erkölcsi alapokon állva civilként fejt ki véleményét az őt körülvevő világról.

A kötetnek különös jelentőséget ad az a tény, hogy erdélyi gondolkodótól, közéleti személyiségtől ilyen mélységű munka Magyarországon eddig még nem jelent meg.